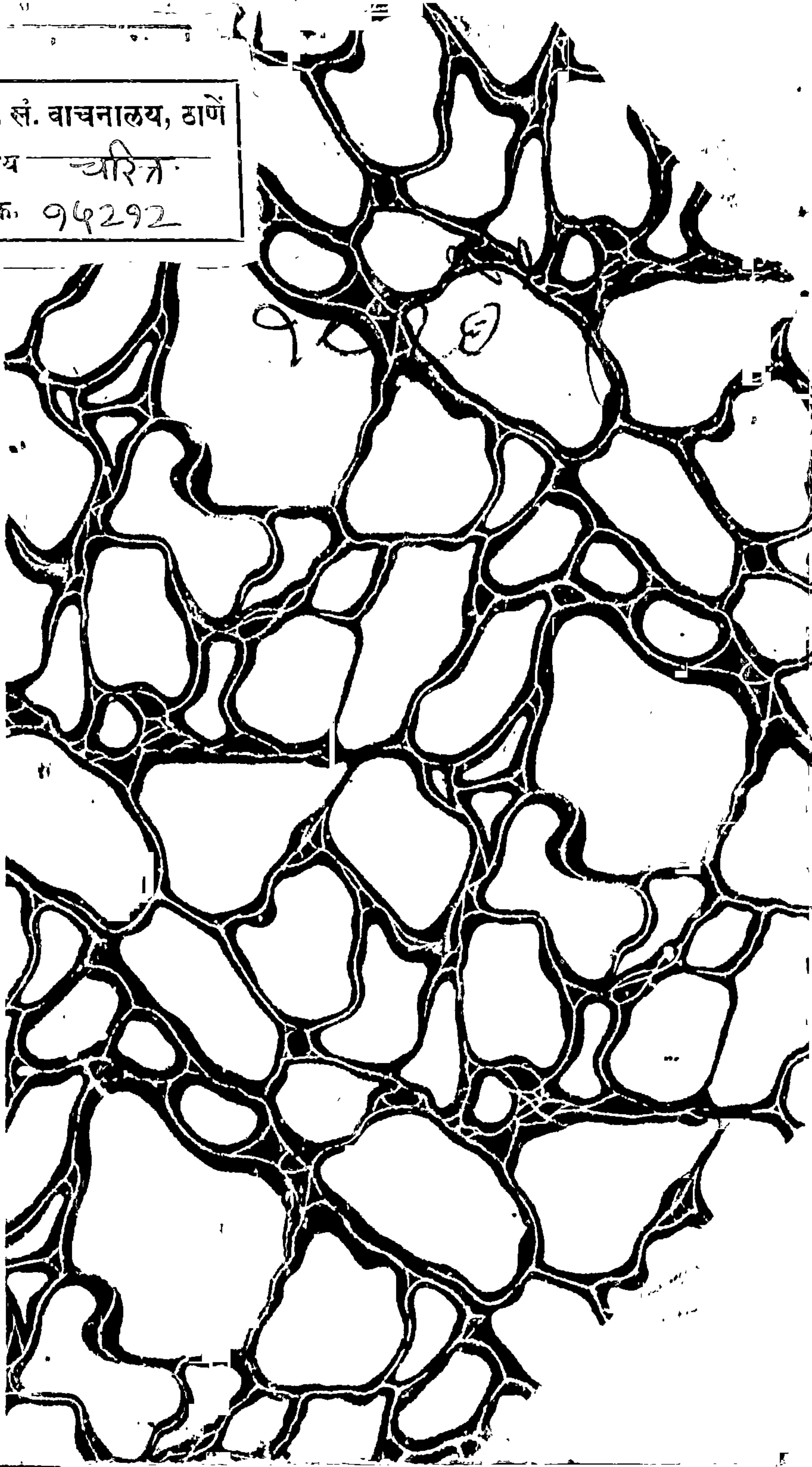

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय — चरित्र

दा. क्र. १५२१२

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

२५६१९२०

५१५

महाराष्ट्र-ग्रंथ-माला

३३२०

५

२७० १०/२

● पुष्प १ लें ●

७/५ - २२१
१

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

अर्थात्

लो. टिळकांचें चरित्र

(पूर्वार्ध)

लेखक— ' कर्मयोगी '

प्रस्तावना लेखक— दे. भ. माधवराव अणे

संपादक

एकनाथ यादव निफाडकर

(सर्व हक्क स्वाधीन)

११ ली]

१९२०

[किंमत दीड रुपया

श्रीमच्छंकराचार्य मठ करवीर आणि
संकेश्वर यांचा आशिर्वाद

“ आपल्या समतोल बुद्धीने चालविलेल्या
कर्मयोगीची भरभराट होवो ! आपल्या ठिकाणी
लोकमान्यांविषयी जो ज्ञानपूर्ण आदर वसत आहे
तो आपलें अहं, रात्र कल्याणच करील.”

संपादकाचे दोन शब्द

“ Indeed it is when a great nation is in great difficulties, that minds must exalt themselves to the occasion, or all is lost. ”
—Edmund Burke.

(खरोखरच एकादें राष्ट्र महदापत्तींत सांपडलें झणजे सूज्ञांनीं आपत्ति जाणूनच व अंतःकरण विशाल करून-संकटांना टक्कर दिली पाहिजे. नाही तर तें राष्ट्रच ढासळतें)
—एडमंड बर्क

भगवान् श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या कृपाप्रसादानें आमच्या “ महाराष्ट्र-ग्रंथ माले ” स, लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या चरित्रामृतापासून आरंभ झाला. होणाऱ्या गोष्टी कांहीं झाल्याशिवाय राहत नाहींत. परंतु लोकमान्यांच्या हयातीतच आमचें हें “ लोकमान्यचरित्र ” लिहिलें गेलें असतें तर फार फार चांगलें झालें असतें. कारण एक तर हें त्यांच्या स्वतःच्या अवलोकनांतून प्रकाशनाच्या अगोदर गेलें असतें, व तितकेंच हें अधिक शुद्ध व सत्यपूर्ण झालें असतें. आज तें असत्यानें भरलें आहे असें नाहीं. परंतु प्रत्यक्ष चरित्रनायकापेक्षां त्यांच्या चरित्र-सत्याची जाणीव इतरांना असणें असंभाव्य आहे, हें कोणी हि नाकवूल करणार नाहीं. त्यांतहि दुःखाची गोष्ट आणखी अशी कीं, प्रस्तुतच्या चरित्र-पूर्वाधांत ज्या सन्मान्य व्यक्तींचीं नांवे प्रमुखतेनें आलीं आहेत, त्यांपैकीं एका, रा. सा. श्रीधर बाळकृष्ण उपासनींच्या खेरीज कोणीच आज हयात नाहींत. परमेश्वराच्या कृपाप्रसादानें लोकमान्यांच्या अत्यंत जिवलग स्नेह्यांपैकीं निदान ~~सुद्धा~~ साहेब तरी आहेत. अर्थातच ते आमच्या धुळ्याचेच नागरिक व आमच्या वडिलांचेहि एक स्नेहि. असल्यामुळें आह्मांला त्यांच्या माहितीचा अतोनात फायदा झाला. अथवा त्यांच्या या अमूल्य मदतीशिवाय प्रस्तुतचा ग्रंथ निर्माण होणें सर्वथैव असंभाव्य झालें असतें यांत शंकाच नाहीं. आमची कल्पना आहे कीं लोकमान्यांची शैक्षणिक कालांतली माहिती दुसरीकडे असली तर कदाचित् स्वतः लोकमान्यांच्याच दप्तरांत आढळेल. परंतु तसें असतें तर रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं ३ ऑगस्टच्या केसरींत “ लोकमान्यांना एका प्रो. वर्डस्वर्थखेरीज दुसऱ्या कोणाहि प्रोफेसरांविषयीं आदरबुद्धि वाटत नसे, ” असें लिहिलें नसतें. श्री. उपासनींच्या “ आठवणींत ” सदरहु प्रोफेसरांचा उल्लेखहि नाहीं. कै. रा. सा. गो. वा. कानिटकर यांच्या “ आठवणींतहि ”

प्रोफेसरमजकुरांचा उल्लेख नाही. तथापि रा. सा. उपासनी सांगतात कीं मध्यंतरी एका टर्मपुरते, लो. टिळक मुंबईला एलफिन्स्टन कॉलेजांत गेले होते तेथें मात्र प्रो. वर्डसनर्थ हे असत. परंतु त्यांचा जो इष्ट परिणाम लोकमान्यांवर झाला, त्यापेक्षांहि जास्त पुण्यालाच प्रो. शूट यांचा झाला, असें रा. उपासनी सांगतात; आणि त्यां प्रोफेसरांची तर रा. केळकर मोजदादहि करित नाहीत ! तेव्हां एक तर रा. केळकरांनीं लोकमान्यांचीं दप्तरें अजून पाहिलीं नसतील. किंवा कदाचित् इतक्या आरंभीची टांचणें लोकमान्यांनीं करून ठेविलीहि नसतील. त्यांना, अंती विज्ञान-प्रमाणें, वाङ्मयाचे सगळे प्रान्त, लेखणीवर बसून आक्रमायला वेळ होता कोठें ? तथापि त्यांचीं टांचणें नसतील यापेक्षां रा. केळकरांकडून दप्तरें वाचायचीं राहूनच गेलीं असावीत. तें कसेंहि असो. आज सगळ्या महाराष्ट्रांत लोकमान्यांचें दप्तर किंवा रावसाहेबांच्या आठवणी याव्यतिरिक्त तिसरा विशेष खात्रीलायक पुरावा, लोकमान्यांच्या शैक्षणिक कालांतली एका विभागाविषयी, खचित नाही वास्तविक दप्तर व आठवणी यांचा ताळमेळ घालून नंतर मजकूर प्रसिद्ध करावयास हवा होता, परंतु आज त्या महाराष्ट्रीय कर्मवीराचें चरित्र अत्यंत जलदीनें प्रसिद्ध व्हावें अशीच समाजस्थिति आहे. प्रस्तुत चरित्रांतल्या चुक्या दुरुस्त करितां येतील. परंतु प्रस्तुतचा काळ, योग्य वाङ्मयाशिवाय जाऊं दिल्यास, ती घोड चुक होईल. आमच्या “ कर्मयोगी ” मासिकांतून याचीं कांहीं पानें प्रसिद्ध झाल्याबरोबर आझाला जीं शेकडों पत्रें आर्जित त्यांवरून, ज्या जनतेकरितां लोकमान्य अहोरात्र, बारमहा अष्टकाळ, झटत राहिले, व अखेर “ मारतां मारतां मेले, ” त्या जनतेला आज त्यांच्या चरित्रामृताची किती जरूर आहे हें आझाला दिसून आलें. लोकमान्यांचें चरित्र अमृताप्रमाणें आहे. तें चिरोलनें लिहिलें तरी त्याचें अमृतत्व नष्ट होणार नाही. मग आमच्यासारख्या एका महाराष्ट्रीय भक्तानें लिहित्यास मूळची गोडी जाईल अशी भीतिच नको. इक्षुदंड लहान मुल्ल्खें मोडला झणून काय त्याची गोडी कमी होईल ? उलट त्या लहानग्यालाच आनंदाच्या निर्व्याज मिटक्या मारितां येतात. आझी जाणून आहोंत कीं आझी अल्पमति आहोंत. परंतु आमचे महाराष्ट्र-बंधूहि आझाला सांभाळून घेण्याइतके प्रेमळ आहेत हें हि आझाला माहित आहे. तेव्हां त्यांच्याच आग्रहावरून व त्यांच्याच जरूरीप्रमाणें आझी आज लोकमान्यांच्या चरित्राचा “ पूर्वार्ध ” प्रकाशित करित आहोंत. “ उत्तरार्ध ” लवकरच म्ह. एप्रिल-मे मध्ये देऊं. तोहि साधारणपणें एवढाच होईल. झाला तर थोडासा मोठाच होईल/ त्यांतहि फोटो घालूं. तरी किंमत यापेक्षां जास्त ठेवणार नाही. पूर्वार्धाला इतकी मागणी आहे कीं, बहुतकरून एप्रिल-मेच्याच सुमाराला द्वितीयावृत्ति काढावी

लागेल. तेव्हा ज्यांना पहिल्या आवृत्तीची पुस्तके मिळाली नाहीत, त्यांनी जरूर नावे नोंदवावीत. ह्यणजे त्यामानाने द्वितीयावृत्तीपुढे तृतीयावृत्तीची वाट पाहण्याची त्यांना जरूर पडणार नाही. आजच्या भयंकर महागाईच्या दिवसांत ३०० पृष्ठांचा व २० फोटोंचा ग्रंथ अवध्या ३ रुपयांत देणे अशक्य आहे. तरीपण ही सबंध मालाची माला लोकमान्यांच्या प्रसादानेच निघाली असल्यामुळे त्यांचेच जनता-पूजनाचे व्रत आझी चालविले पाहिजे; ते आमचे आयकर्तव्य आहे. या मालेचे उद्देशपत्रक व नियम याच ग्रंथांत छापिले आहेत. ते पाहून कायमचे प्राहक व्हावे अशी विनंती आहे. आमचे मित्र रा. भा. ग. साठे बी. ए. एल्. एल्. बी. यांनी या चरित्राचे इंग्रजीत व हिंदीत भाषांतर करण्याचे अभिवचन दिले आहे.

आतां आभारप्रदर्शनाचे आनंदाचे काम राहिले. प्रथमतः रा. सा. श्रीधर बाळकृष्ण उपासनी यांचे आभार मानणे अत्यंत जरूरीचे आहेत. त्यांचे आमच्या कर्मयोगीवर व महाराष्ट्रग्रंथ-मालेवर किती प्रेम आहे हे एकाच गोष्टीनेहि कळून येईल. टिळकांच्या खास अंकांत त्यांचा लेख यावा अशी आझी त्यांना आप्रहाची विनंती केली तेव्हा त्यांची नात अत्यावस्थेत होती. परंतु हे आझांला माहित नव्हते. आमची विनंती ऐकून व लोकमान्यांची आठवण होऊन त्यांना वाईट वाटले. हुंदका आला, पण तो त्यांनी तसाच गिकून टाकिला. पुढे त्यांनी आझांला झटले "मी बोलतो तुम्ही लिहा." दुःखाचा भर खरा, पण जिवलग स्नेहाच्या आठवणी. ते लवकरच आठवणीत गुंग झाले. इतके की त्यांच्या सांगण्याच्या गतीशी आझांला बरोबरी करितां येईना. अर्थातच आझी टांचणे करून घेतलीं. तीं संपवून वरती पाहिले तर प्रेमळ ममाच्या रावसाहेबांच्या नेत्रांतून अश्रूंचे ओघळ गाळांवरून पुसून टाकलेले आझांला दिसले. लगेच दुसऱ्या दिवशीच ते कोर्टातील कारकुनांच्या परिषदेला पुण्याला गेले. परंतु तिसऱ्या दिवशी त्यांची नात जेव्हा आसन्नमरण झाली असे आझांला कळले, तेव्हा आमची, भलत्याच वेळेला आप्रहं करण्याची चूक आझांला कळून आली. पुढे नातहि वारलीच. रावसाहेबदेखील नंतर परत आले. त्या गोष्टीला ह्याचरीनचार महिने झाले. परंतु रावसाहेब लोकमान्यांची आठवण काढून असून हळहळतात. 'त्यांचे दुःख विसरणे आतां शक्यच नाही' असे रावसाहेबांचे नेहमीचे उद्गार आहेत. वाचकांनो, आपणहि असेच उद्गार काढितो. पण आपल्या व रावसाहेबांच्या उद्गरांत किती तरी फरक आहे; असो.

रावसाहेबानंतर ज्यांचे मनापासून आभारांबरोबर उपकारसुद्धा मानायचे असे थोर पुरुष देशभक्त शंकर श्रीकृष्ण देव होत. देवांनी रा. सा. उपासनींना जाहीररीत्या, हजीरो खेदाकंसमक्ष "उपासनी लोकमान्यांचे धाकटे वधु, ह्यणून माझे चुलते होत" असे झटले व त्यांना नमस्कारिले, इतके सांगितले ह्यणजे त्यांच्या व आमच्या "आपले पणाची" निराळी ओळख करून देण्याचे कारणच

नाहीं. चरित्रनायक लोकमान्य, माहिती पुरविणारे रा. उपासनी, व मुद्रक आणि प्रोत्साहनदाते दे. भ. देव या त्रिमूर्तीचा सुंदर मिलाफ, आमच्यासारख्या साधारण लेखकाच्या ग्रंथमालेला पावन करील हे काय सांगायला हवे ? मनांत हेतू आहे की या त्रिमूर्तीचा फोटो उत्तरार्धात तरी घालावा. काय परमेश्वरी योजना असेल ती खरी.

त्यानंतर ज्यांचे आभार मानावयाचे असे आणखी कांहीं देशभक्त आहेत. आजचे हे लोकमान्यांचे गायन ज्या देशभक्तांनी करण्यास मदत केली त्यांचे आभार कसे मानावे हेच समजत नाही. आमच्या एका शब्दाला मान देऊन ज्यांनी आपली सर्व कामे बाजूस सारून हे कार्य केले त्यांचा उघडपणे नामनिर्देश-हि करण्याची त्यांची आत्मांना परवानगी नाही. त्यांचे आत्मी अत्यंत ऋणी आहेत. दुसरे देशभक्त यवतमाळचे प्रसिद्ध माधवराव अणे यांनी गर्दीत असतांनाही आपली विद्वत्ताप्रचुर प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल यांचे आभार मानणे अवश्य आहे.

अखेर महाराष्ट्रीय बंधुभगिर्तानो, आपले आभार मानाव्याचे. परंतु तुमच्या ठिकाणी आमचा मीपणाच उरत नाही. ज्ञानेश्वर ह्मणतात, पाण्यांत मीठ जसे विरघळून तद्रूप होते, आत्मी ह्मणतां ज्ञानेश्वरींत जसा मुमुक्षु तल्लीन होतो, त्याप्रमाणे, महाराष्ट्रीय जीवात्म्यांनो, आपण सगळेच त्या एका महाराष्ट्रदेवाच्या, लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांच्या चरित्रसुधेत एकजीवच आहोत. तस्मात्

(अर्पणम्)

“ सर्वमेतल्लोकमान्यार्पणमस्तु ”

धुळे-लोकमान्यपेठ
२३ दिसेंबर १९२०

एकनाथ यादव निफाडकर

प्रस्तावना.

Now is the stately Column broke
The beacon-light is quenched in smoke.
The trumpet's silver sound is still
The warder silent on the hill.

—Sir Walter Scott

३१ जुलैच्या मध्यरात्री भरतखंडाच्या राजकीय क्षितिजावर आपल्या दैर्घ्यमान प्रभेने ४० वर्षे चमकणारी तारा एकाएकी तुटून पडला; व त्याबरोबर चोहोकडे एकदम काळी कभिन्न काळोखी पडल्यासारखी स्थिति झाली. या विस्तीर्ण देशांत इतस्ततः पसरलेल्या हजारों लहान मोठ्या सार्वजनिक कार्याची नौका हांकणाऱ्या व दास्यस्थितीच्या तुफान झालेल्या दर्यांतून भारतीय समाजाला पैलथडीलानेऊन पांचविण्याच्या उद्योगांत मग्न असणाऱ्या नाविकांना एकाएकी दिशाभूल झाल्यासारखे वाटू लागले. आपल्या हातांतील वल्ही जोराने मारून नाव पुढे नेण्याचे काम बंद पडले इतकेच नव्हे; तर तुफानाचा वेग व क्षोभ वाढल्यामुळे त्यांत सांपडून आपली नौका पैलथडीच्या ऐवजी समुद्राचे तळ गांठील की काय या विचिंचनेत ते पडले. स्वराज्यदेवीचे मनोहर मंदिर उभारण्याचे कामास सुरुवात झाली. जमीनीत पाया खोल खणून तो भरून काढण्याचे काम नुकतेच संपून त्यावरील उभारल्या जाणाऱ्या सुरम्य मंदिराचा थोडासा भाग वर आलेला दृष्टीस पडावयास लागला. आणि जिकडे तिकडे मोठ्या आस्थेने व वेगाने काम सुरू असल्यामुळे अर्धवर्षांत हे कार्य पुरे होऊन त्यांत स्वराज्यदेवीची मोठ्या याटमार्ताने प्राणप्रतिष्ठा झाल्याचा मंगल प्रसंग पाहण्याचे सद्भाग्य लाभण्यास फार काळ लागणार नाही अशी बलवत्तर आशा वाटावयास लागली होती. इतक्यांत या भावी मंदिराचा आधारस्तंभ एकाएकी कोसळून फडाडून खाली आला. आणि सर्वत्र दिङ्मूढता उत्पन्न झाली.

सार्वजनिक कार्य करण्याच्या उत्साहावर विरजण पडून कर्तव्यप्रोत्साहनमापक यंत्रांतील पारा लोकमान्यांच्या अकालिक व आकस्मिक निघनामुळे जितका एकदम खाली उतरला, तितका दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीच्या मृत्युमुळे हिंदुस्थानांतच नव्हे तर जगांतील दुसऱ्या सुधारलेल्या देशांत सुद्धा गेल्या

शें दोनशें वर्षांत उतरला असेल असें आक्षांस वाटत नाही. वायुभारमापक यंत्रांतील पारा खटकून खाली उतरल्याबरोबर ज्याप्रमाणें वातावरणांत एखादें प्रचंड वादळ लवकरच उठणार असें वायुमापन शास्त्रवेत्ते निःसंशय सांगू शकतात, त्याचप्रमाणें लोकमान्यांच्या निधनामुळे कार्यकर्त्या वर्गांत उत्पन्न झालेला निरुत्साह, विषमता, व दिडमूढता लक्षांत घेतली असतां व त्यांचा कोणत्याहि पक्षा-ला चिकटून न राहतां, सर्व साधारणपणें विचार केला असतां भरतखंडाच्या राजकीय वातावरणांत कांहीं तरी भयंकर उत्पात उठण्याचें हें पूर्वचिन्ह आहे असें क्षणावयास हरकत नाही. व अशा आगामी संकटांतून राजकीय चळवळीची नौका कौशल्यानें हांकारण्याचें व तिलां पैलथडीस नेण्याचें अथवा एखाद्या वादळाचा वेग निघून जाई पर्यंत एखाद्या सुरक्षित बंदरांत नांगरण्याचें सामर्थ्य असलेला निधडा नावाडी किंवा कुशल कैवर्तक आपणांत नाही यामुळे तर लोकमान्यांवर निःसीम प्रेम करणाऱ्या हिंदिजेनेतच्या अंतःकरणांत प्रियवस्तुवियोगरूपानें उत्पन्न झालेल्या दुःखाच्या ज्वाला अधिकच जोरानें भडकू लागल्या आहेत. व यामुळेच, दावाग्रीत सांपडलेल्या हरिणीप्रमाणें ती मार्गातील संकटांविषयी अंध बनून सैरावैरां वाटेल त्या दिशेनें पळू लागली आहे.

अशा भयानक स्थितीत निश्चित मार्ग चोखाळण्याचा कांहीं खात्रीचा उपाय असेल तर त्या लोकोत्तर विभूतीच्या समग्र चरित्राचा निरनिराळ्या दृष्टीनें विचार करून त्यांतून दिग्दर्शित होणाऱ्या कर्तव्यतत्त्वांची कांस घट्ट धरून बसणें हाच होय. लोकमान्यांची जितकी चरित्रें प्रसिद्ध होतील तितकी आज एवढ्याच कारणाकरितां अत्यंत आवश्यक आहेत. ज्या तत्त्वावरील दड व निश्चल निष्ठेमुळे लोकमान्यांना आपल्या आयुष्याचा कंटकमय मार्ग निर्भयतेनें आक्रमण करतां आला व राष्ट्रीयकार्यांत एक प्रकारचें तेज व सामर्थ्य उत्पन्न करतां आलें त्या तत्त्वांचें उद्धाटन वारंवार होणें आजच्या परिस्थितीत अत्यंत जरूरीचें झालें आहे.

त्यांच्या हयातीत त्यांचा पाडाव करण्याच्या ईर्ष्येनें प्रामाणिक मतभेदाच्या नांवाखालीं अनेक प्रयत्न झाले. पण ते सर्व फुकट गेले. ' सामाजिक सुधारणेचा द्वेष ' अशी खोटीच आरोळी उठवून त्यांच्या जिवलग व कार्यकर्त्या स्नेह्यांनीं त्यांजवर जो भडिमार केला त्याखालीं लोकमान्यांपेक्षां कमी योग्यतेची दुसरी एखादी व्यक्ति चूर होऊन गेली असती. परंतु त्यांच्या

बुद्धिमत्तेचा व कर्तृत्वाचा असा कांहीं विलक्षण प्रभाव दृष्टीस पडतो की त्या भडिमारांमुळे लोकमान्यांचा नायनाट न होता त्यांच्या प्रतिपक्षांचीच दमछाट झाली. व आज त्या सर्वांचा लोकमान्यांचे प्रतिपक्षी एवढेच इतिहासांत गौरवाने उल्लेख होण्याचे भाग्य त्यांना लाभलेले आहे. सामाजिक रणक्षेत्रावर आपली सर्व करामत खर्च करून हि लोकमान्यांच्या विजयी रथाचा अघ-
तिहत गति कुंठित करता येत नाही हे पाहून नाउभेद न होता राजकीय युद्धभूमीवर त्यांच्याशी पुन्हां सामना देण्याकरितां नवीन नेमस्त पथक बनवून निकराचा मारा करावयास त्यांनीं सुरुवात केली व याच विरोधाचा परिणाम म्हणून लोकमान्यांना राजकीय सभांतून अपमान व कारागृहांतून हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

त्यांच्या देशांतील जनतेत नवीन स्वातंत्र्यजीवन वोपण्याच्या प्रत्येक प्रयत्नास प्रतिपदीं विरोध करण्याचे कंकण ज्यांनीं आपल्या हातांस बांधले होते असा बुद्धिमान् व इतर रीतीनें पूज्य असलेल्या लोकांचा मोठा वजनदार वर्ग, त्यांच्याशी गेल्या चाळीस वर्षांत कसा कसून प्रयत्न करित होता व त्यांच्याशी झगडून लोकमान्य आपला मार्ग कसा धर्यानें व कुशलतेनें काढित होते व आपला अनुयायी वर्ग वाढवीत होते हा इतिहास जर त्या देशांतील लोकांना नीट समजला नाही तर लोकमान्यांच्या चरित्रापासून ध्यावयाचा खरा बोध त्यांना केव्हांच प्राप्त होणार नाही. हजारों कसलेल्या वीरांकडून शस्त्रास्त्रांचा सारखा भडिमार होत असतां निर्भयरीतीनें कौरवसेनासमुद्रांत प्रवेश करणारा अर्जुनभीष्मद्रोणासारख्या युद्धनिष्णात सेनानींनीं बुद्धिमत्तेनें रचलेल्या व्यूहाचा भेद करून कौरवसेनेची दाणादाण करून टाकून सायंकाळीं आपला विजयीरथ पुन्हा शिबिराकडे फिरवून आपल्या सारथ्याशी तत्त्वज्ञानाच्या गूढ प्रश्नावर शांतपणे वादविवाद करित चालला आहे, हा भारतीय देखावा डोळ्या पुढे उभा रहाण्यासारखे एखादे उज्वल चरित्र या मालिन कलियुगांत झाले असेल तर ते लोकमान्यांचे आहे हे आक्षेप निःसंशय म्हणू शकतो. आणि यामुळेच त्यांच्या चरित्रपरिशीलनानें व चारित्र्यानुकरणानें राष्ट्रोद्धार होणार असा आमचा दृढ विश्वास आहे.

लोकमान्यांची उत्कट देशभक्ति व तत्प्रीत्यर्थ त्यांकडून प्रतिक्षणीं होत असलेला स्वार्थत्याग हा सूर्यप्रकाशःइतका स्पष्टपणे दृष्टीस पडत असतां त्याज-
वद्, सरकार आणि आमच्यांतील बराच मोठा समजस झणवून घेणारा वर्ग

यांची वक्रदृष्टि किंवा रोष होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. व लोकमान्यांच्या निःसीम भक्तमंडळांत सुद्धां असे कांहीं लोक आहेत की ज्यांना या कोड्याचा उलगडा होत नाही व त्यामुळे त्यांच्या मनाला एक प्रकारची तळमळ लागल्यासारखी दिसून येते. लोकमान्य व इंग्रज अधिकारी यांमध्ये गेल्या वर्षांसां वर्षांत सारखा बेबनाव किंबहुना वैमनस्य होतें असें झणावयास हरकत नाही. ते भाषणांतून किंवा लेखांतून सरकारी अधिकाऱ्यांसंबंधी अतिशय कडक भाषा वापरीत असत; यामुळे वैमनस्य हें उत्पन्न झालें अशी कांहीं लोक आपल्या मनाची समजूत करून घेतात. परंतु आमच्या मतानें ही त्यांची समजूत सर्वथैव चुकीची आहे. ज्या सेव्यसेवक नात्यावर हिंदुस्थान व इंग्लंड यांचा संबंध कायम ठेवण्याची इंग्रजी अधिकाऱ्यांची इच्छा होती व आहे त्या नात्याचे लोकमान्य टिळक हे प्रथमपासून कट्टे शत्रू होते. इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा योग परमेश्वरी योजनेनुसार झाला असल्यामुळे तो कायम ठेवूनच आपल्या सर्व सार्वजनिक चळवळी चालविल्या पाहिजेत असें झणाऱ्या एक राजकीय सुधारकांचा वर्ग लोकमान्यांच्या अगोदर पासूनच अस्तित्वांत आला होता. इंग्रज अधिकारीवर्गाच्या मतानें हिंदुस्थानांतील रयतेस देतां येण्यासारखें असेल तेवढें सुख देण्याची इंग्लंडनें खटपट करणें हें त्यांचें कर्तव्य असलें तरी इंग्लंड व हिंदुस्थान यांमधील सेव्यसेवक संबंध कायम ठेवणेंच उभयतांच्या हितार्थाच्या दृष्टीनें अवश्य आहे. वरील दोन्ही मते लोकमान्यांना मान्य नव्हती. व त्यांनीं आपल्या सर्व आयुष्यभर या दोन्ही मतांचें खंडन करित असतां स्वतः जरी हृदपारीची शिक्षा भोगली तरी या मतांला हि हृदपारीची शिक्षा द्यावयास विलायत सरकारला भाग पडलें. तारीख २० ऑगस्ट १९१७ चा जाहिरनामा झणजे वर उद्धृत केलेल्या दोन्ही मतांवर सार्वभौव सरकारनें दिलेल्या हृदपारीच्या शिक्षेची सुनावणीच आहे असें आझांस वाटतें.

दोन परस्परविसंवादी संस्कृतींचें साहचर्य सेव्यसेवक संबंधांत शाश्वत टिकूं शकत नाही हा सिद्धांत लोकमान्यांनीं समतिवयाच्या कायद्याविरुद्ध जेव्हां सिंहगर्जना केली त्याचवेळीं त्यांनीं प्रतिपादन केला आहे. जेत्यांना आपल्या राजकीय वर्चस्वाचा फायदा घेऊन जितांच्या संस्कृतीस गिळून टाकण्याचा अनावर मोह उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणें शक्य नाही. त्यामुळेच कधीं नीतीच्या नांवाखालीं, तर कधीं अनाचारनिवारणाचें पांघरूण घेऊन अत्यंत साव-

घगिरीने राजकर्त्यांकडून होत असलेल्या चोरट्या प्रयत्नांस चव्हाट्यावर आण-
ण्याचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला; व सर्व देश हालवून जागा केला. व
राजकीयसत्ता अधिकारीवर्गाच्या हातून हिसकावून ती हिंदीजनतेच्या हातांत
आल्याशिवाय स्वसंस्कृत्यनुरूप आपली प्रगति करून घेऊन जगांतील सुधा-
रलेल्या राष्ट्रांच्या पंक्तीस भरतखंडास बसविण्याचा उद्योग यशस्वी व्हावयाच
नाहीं हा विचार त्यांनी कायम केला. व तेव्हांपासून लोकजागृतीच्या कार्याची
दिशा त्यांनी जी आखून टाकली त्या बरहुकूम आपल्या चळवळी चालविण्यास
सुरुवात केली.

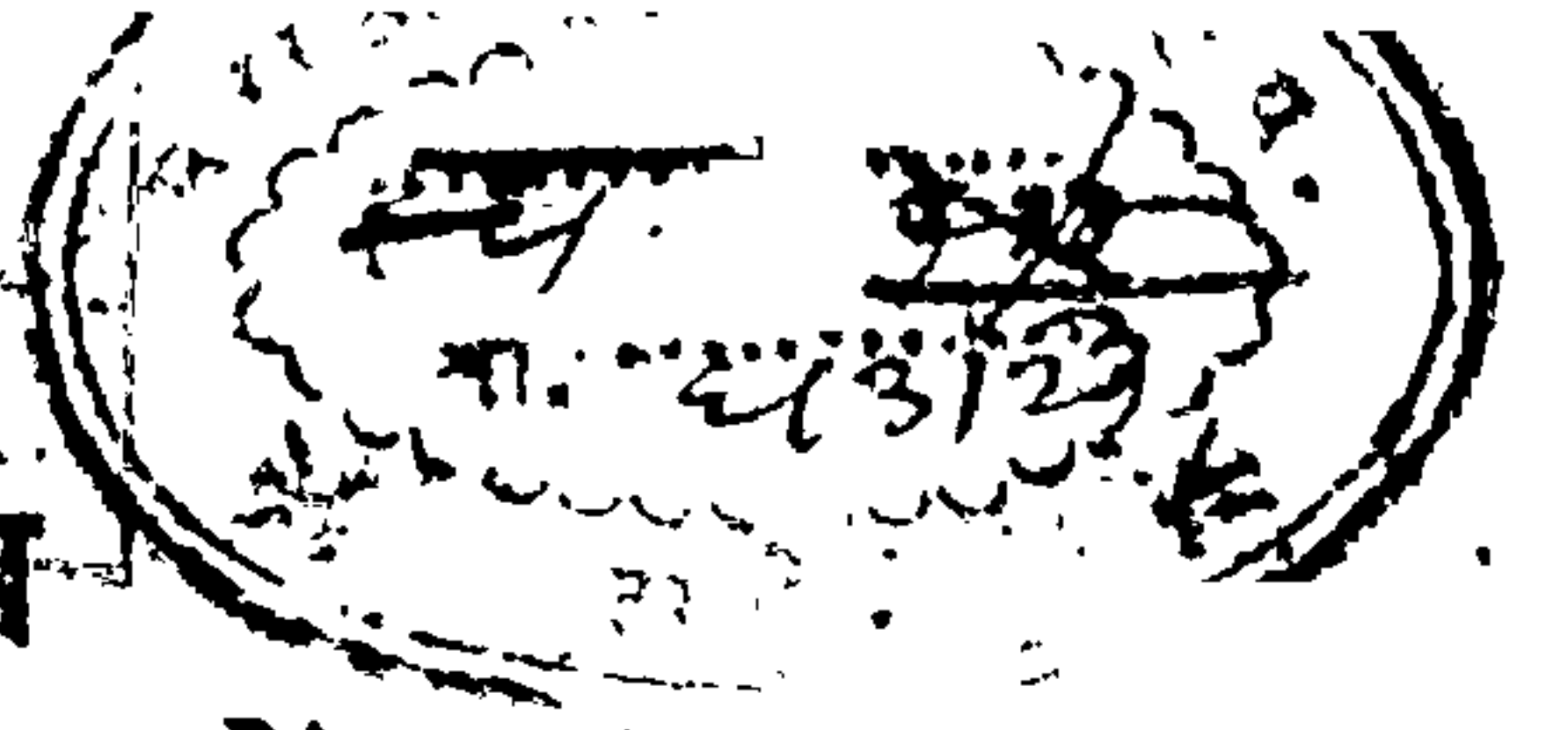
या सर्व चळवळींत देशाची राजकीय सत्ता जनतेच्या हातांत असणे व
त्या करितां अदर्निश खटपट करणे एवढेच त्यांचे घोरण होते, हे ध्येय सिद्ध
होण्याकरितां जगांतील इतर लोकांनी जे प्रयत्न केले तेच हिंदुस्थानांतील
जनतेला परिस्थितीच्या मानाने कमीजास्त फरक करून करावयाला पाहिजे
हा त्यांचा ठाम सिद्धांत होता. जनतेत राजकीय हक्कांची जाणीव उत्पन्न
आल्याशिवाय या नवीन झगड्यांत यश येणे शक्य नसल्यामुळे त्यांनी लोक-
शिक्षणाच्या कार्यात आपणांस वाहून घेतले. प्राचीन संस्कृतीविषयी सुशिक्षित
वर्गांत पसरलेले औदासिन्य व परकीय लेखकांनी अज्ञानाने किंवा बुद्धिपुरःसर
केलेल्या चुकीच्या सिद्धांतामुळे उत्पन्न झालेला अनादर दूर होण्याकरितां
वैदिक वाङ्मयाचा आस्थापूर्वक अभ्यास करून त्रिखंड पंडीतांस मान्य होईल
अशी ग्रंथरचना केली. सामान्य जनतेत मिशनरी व समाजसुधारक यांच्या
मूर्खपणाने सुप्तप्राय होणाऱ्या धर्मश्रद्धेचे पुनरजीवन करून धार्मिक उत्सव व
प्रकृतव्यवहार यांची सांगड घालण्याकरितां निरनिराळ्या धार्मिक उत्सवांस
सार्वजनिक स्वरूप देऊन धर्म व व्यवहार यांची हजार वर्षापूर्वी
झालेली फारकत नाहीशी केली, व धर्मव्यवहार किंवा व्यावहारिक धर्म हा
मोक्षप्रतिकूल नसून प्रवृत्तीतूनच मोक्षाची व परमपुरुषार्थाची प्राप्ति कशी
करून घेतां येते व त्याच संबंधाने प्राचीन ऋषी व तत्ववेत्ते यांनी काय तात्त्विक
उपपत्ति बसविली आहे; याचा सशास्त्र व चिकित्सक बुद्धीने चर्चा करणारा
व कर्मयोगाचा सिद्धांत प्रतिपादन करणारा एक अलौकिक तात्त्विक ग्रंथ
निर्माण केला. स्वदेशाचा इतिहास, स्वभाषा व वाङ्मय या वरील प्रेम
वृद्धिगत होण्याचे नवीन मार्ग शोधून काढले व प्रबळ देशभक्तीच्या अज-
रामर उदाहरणांनी खचून भरलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासाविषयी व ऐतिहा-

सिक धीर व थोर विभूतीविषयी अपरंपार प्रेम उत्पन्न केलें. राजकीय ध्येया-
बरील सामान्य जनतेची दृष्टि स्थिर होऊन तत्प्राप्त्यर्थ संकलित प्रयत्न करण्याची
संवेद्ये उत्पन्न होण्याकरीता स्वराज्यसंघासारख्या संस्था स्थापन करून अधि-
कारी वर्गाच्या निर्गल सत्तेवर आघात घालणारें नवीन शस्त्र जनतेच्या हातांत
दिलें. आणि “ स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे ” या मंत्राची दीक्षा
सर्व राष्ट्राला देऊन त्यांजकडून अनुष्ठान करावयास सुरुवात केली. हें अनुष्ठान
निर्विघ्न रीतीनें पार न पडावें म्हणून अधिकारी वर्ग व स्वार्थलोलुप परकीय
लोक यांच्या होणाऱ्या उपसर्गावर कांहीं तरी तोड काढतां यावी म्हणून
आजकाल सर्व जगभर पसरणाऱ्या मजूरपक्षाशी संगनमत करण्याकरितां
शिष्टाई केली व या दिशेनें पुढें व्हावयाच्या प्रयत्नाचा भरभक्कम पाया घातला.

आत्मविश्वास, स्वावलंबन, प्रतिकारसामर्थ्याची वृद्धि व शिष्टानुकूलता
या साधनचतुष्टयानें संपन्न होऊन जर मुमुक्षु भारत आपल्या उद्योगाला
लागला तर त्याच्या उद्धाराचा दिवस कोणास हि लांबवतां येणें शक्य नाहीं.

त्यांनीं इतक्या सर्व गोष्टी आधीं केल्या आणि मग सांगितल्या. जगदुद्धा-
गच्या गोष्टींत राष्ट्राचें मन प्रचलित परिस्थितींत गुंतविल्यास राष्ट्राद्वाराचे कार्य
मार्गें पडेल. त्याचप्रमाणें कौटुंबिक सुख अथवा सामाजिक सोय असल्या संकुचित
प्रयत्नाच्या पाठिमागें बसलें असतुं सत्ताधान्यांशीं चाललेल्या सनदशीर युद्धांत
दाखवावयाच्या कर्तव्यगारांत ऐन आणीबाणीच्यावेळीं न्यूनत्व व वैगुण्य
येणार हा त्यांचा दृढ विश्वास असल्यामुळें वरील दोन्ही प्रकारच्या प्रयत्नांत
हिंदी जनतेनें कांहीं विशिष्ट मर्यादेपलीकडे लक्ष घालण्याचें प्रयोजन
नाहीं हें ते नेहमीं प्रतिपादन करीत असत. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेच्या
त्वरित परिपोषास प्रत्यक्ष किंवा पर्यायानें विघातक होणाऱ्या सर्व चळ-
वळीविषयी त्यांचें प्रायशः औदासिन्य होतें तें एवढ्यामुळें होतें. हल्लींच्या
आपत्तीतून बाहेर पडण्याकरितां सुरू झालेल्या झगड्यांत यश प्राप्ति व्हाव-
याची गुरुकिल्ली म्हणजे सर्व देशभक्तांची अंतःकरणें राजकीय स्वातंत्र्य
प्राप्तीच्या एका बिंदुवर केंद्रित झाली पाहिजे. व अशी ती व्हावी म्हणून
प्रसंगविशेषी थोडीबहुत माघार घेण्यास ते केव्हांही तयार असत. उत्तम
सेनापति ज्याप्रमाणें आपला हल्ला चढविण्यापूर्वी आपल्या सेनेतील सर्व लहान
मोठ्या पथकांची शक्ति अजमावून नंतर हल्ला चढविण्याची वेळ व स्थळ
मुक्र करतो त्याचप्रमाणें लोकमान्य हे नेहमीं जनतेतील प्रतिवादसामर्थ्य

94292

लोकमान्य

बाळ गंगाधर टिळक यांचे चरित्र

प्रकरण १ लें

बाळपण

१८५६-१८७२

१८७२ = २०९

94292

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते

रघुवंशे—११-३

जो तो आपापलें इहलोकीचें विहित कार्य करून जातो, ही गोष्ट जरी अगदी अनुभवसिद्ध असली तरी अमका प्राणी आपलें ठरलेलें काम करून गेला कीं नाहीं हें ठरविणारे दोषे असल्यामुळें त्यांचें मतैक्य क्वचितच जुळतें. ज्या चिच्छक्तीनें प्राण्याला उत्पन्न केलें व त्याचें पालणपोषण करून संवर्धन केलें तिला त्या प्राण्याचें कार्य केव्हां संपलें व त्याचा इहलोक सोडून जाण्याचा समय केव्हां प्राप्त झाला हें माहित असतें. पण खुद्द त्या प्राण्याला आणि त्याच्या पश्चात् त्याच्या आत्मांना त्याचें नियोजित कार्य संपलें, व त्याची मृत्युवेला अगदी योग्य अशीच ठरली असें बहुधा वाटत नाहीं. जे प्राणी केवळ बाळपणांतच वारतात त्यांची तर गोष्टच बोलायला नको; त्याचप्रमाणें जे तरुणपणांतच मृत्युलोक सोडून चालते होतात त्यांच्या निघनसमयाची योग्यता सिद्ध होणें तितकेंच अशक्य आहे; पण ज्यांचीं सर्व गात्रें गलित होऊन एकही गात्र कार्यक्षम राहिलें नाहीं, अशा वृद्धांच्या मृत्यूविषयीं सुद्धां “ म्हातारा मेली खरा, पण काळ सोकावला ” असें असमाधानकारकच उद्गार निघतात. विधिघटनेची मनुजेच्छेशीं इतकी फारकत कां व्हावी याचें मूळ कारण दुसरें तिसरें कोणतेंही नसून मनुष्याप्राण्याला जगण्याची अनावर इच्छा असते हेंच होय. तशी इच्छा मनुष्येतर प्राण्यांनाही असते; पण दोहोंच्या इच्छांत फरक असतो. मनुष्येतर प्राण्याची इच्छाशक्ति मूळातच थोडी असते; आणि

• { महाराष्ट्राचा कर्मयोगी } •

जी थोडीशी असते तिच्या पाठीशी सद्वासनाही क्वचितच असतात. नहुषराजाचा अजगरजन्म, जडभरताचा हरिणजन्म, याज्ञवल्क्यानं. यजुर्वेद ओकिला असतां, इतर जैमिनी-शिष्यांना तिक्तिर पक्षी होऊन तें वेदमय वमन घेतलें ते तिक्तिरपक्षी, यक्षाचें मेषाचें डोकें, गणपतीचें हत्तीचें वदन, नागकन्या वगैरे विशिष्ट पशुपक्षी जलचर सोडून घ्या. पण सामान्यतः मनुष्येतर प्राण्यांची मनुष्यप्राण्याशी साम्यता नसते. एवढेंच नव्हे तर इच्छाशक्ति व सद्विचार आणि सद्वासना यांच्या मापांत तोलून पाहतां मनुष्यांतसुद्धां अनेक प्रकार दृष्टीस पडतात. तेव्हां ज्या मनुष्याची श्रेष्ठता फारच मोठ्या प्रमाणाची आहे अशा महात्म्याच्या निधनाविषयी, तें त्याच्या उतार वयांत झालें असलें तरी ईश्वरेच्छा व आत्मेच्छा आणि आत्मेच्छा यांची एकवाक्यता क्वचितच दृष्टीस पडते.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचा अंतकाल, ६४ वर्षे आणि ८ दिवस एवढ्या आयुर्मर्यादेनंतर जरी झाला,—आणि हिंदुस्थानवासीयांची साधारण आयुर्मर्यादा ३० वर्षांची आहे—तरी त्यांनी जी कामगिरी केली ती, त्यांना जी कामगिरी करायची प्रबल इच्छा होती, तिच्या मानानें फारच कमी होती. इंग्रजी भाषेंत अशी एक ह्मण आहे कीं “प्रत्यक्ष विजयासारखी विजयी गोष्ट दुसरी कोणतीच नाही.” या ह्मणीप्रमाणें लो. टिळकांना, हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळून, हिंदी लोक स्वतंत्रतेनं “जिवंत कात्क्षेप करित आहेत, असें जें पाहावयाचें होतें, त्या मानानें, त्यांची त्या ध्येयांकरितां झालेली कामगिरी जरी महत्त्वानें मोठी आहे असें ह्मणतां येईल, तरी आत्मसमाधानानें कमी आहे. त्यांतून लोकमान्यांच्या पेक्षां बऱ्याच कमी दर्जाच्या श्रेष्ठ लोकांना, आपापलें नियोजित कर्तव्य करून, स्वसंतोषानें ईश्वरेच्छेची एकजीव होऊन मरण परत्करण्याइतकी आयुरेखा आजसुद्धां मिळत आहे. या तुलनात्मक भावनेनें अधिक क्लेश होतात यात शंकाच नाही. न्यूटन, कार्लोईल, इमर्सन, टेनिसन, गोएथ्य, मेरिडिथ, व्हॉन् डर् गोल्टझ, ग्लॅस्टन्, वगैरेसारखीं परकीय गतकालीन उदाहरणें विसरून गेलें आणि अजून हयात असलेल्या स्वकीय परकीय वृद्ध पिढीकडे पाहिलें तरी मोलें, अस्किथ, लॉड् जॉर्ज, टिरपिटझ डॉ. भाण्डारकर ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी, लोकमान्यांचे मित्र गोंतिलाल घोष, फार कशाला, लोकमान्यांचे एक प्रमुख हितशत्रु, लॉर्ड सिडेनहॅम् यांची जिवंत चित्रे मनासमोर आणिली म्हणजे लो. टिळक खरोखरीच वृद्ध

घर्णां गेले नाहींत, तर भर तारुण्याच्या उमेदीतच गेले असं वाटतं. युरोप-
खंडांत ५० व ७० यांच्या दरम्यानचा काल मध्यकाल समजतात. सा-
धारण ८५ च्या सुमारास आपला खड्डा तयार करण्याची पहिली कुदळ
पडली अशी त्यांना आंतून मनाची उठावणी होते. आणि मग ९०, ९५
थोडेफार १०० आणि शेंकडा एखादा वृद्ध ११० आणि लाखांतला एकादा
भीष्म, १२०, १२५ पर्यंतसुद्धां आज जाऊ शकतो. लॉर्ड मोर्ले हे जेव्हां
हिंदूस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी झाले तेव्हां त्यांना त्यांच्या एका मित्राने सहज
थट्टेने हाटलं की "आपण वारंवार ह्मणतां की, आपणांला अजून २५ पुस्तके
लिहावयाची आहेत, आणि आपण अजूनही राजकारणाची कांस सोडित
नाहीं, तेव्हां आतां खरें कोणतें ? आपण' राजकारणी आहांत, कां वाङ्मय-
भक्त आहांत ? आणि आपण खरोखरीच वाङ्मयभक्त असाल तर आपण
तो सेवा केव्हां करणार ? मेंदू थकल्यानंतर की काय ?" या प्रेमळ मनाच्या
प्रेमळ प्रश्नाला ६७ वर्षांच्या लॉर्ड मोर्ले यांनीं हंसून उत्तर दिलें की "माझा
मेंदू थकण्याची मला मुळींच भीति वाटत नाहीं. आतां हें राजकारण पुढें
येऊन पडलें त्याला उपाय नाहीं. तें कर्तव्य ह्मणून केलें पाहिजे. तरीपण
माझ्या डोक्यांतली २५ पुस्तके मी कागदावर उतरवल्याखेरीज मरणार
नाहीं अशी माझी खात्री नसती तर मी हें राजकारण खात्रीनें पत्करिलें नसतें.
मी माझी पुस्तके हल्लीं पचवित आहे. तीं मी योग्य वेळीं बाहेर काढीन."
या निश्चयात्मक उक्तीप्रमाणें लॉर्ड मोर्ले आज ८२ व्या वर्षीं, राजकारणांतून
पूर्णपणें अंग काढून आपलीं उरविलेलीं पुस्तके भराभर प्रसवित आहेत !
पुस्तके लिहिणें हें साधें ध्येय असणारीं माणसें आपापलीं अवतारकृत्यें संप-
विण्याइतकीं जगावीं; आणि देशमान्य, खंडमान्य नव्हे जगमान्य पुस्तके
लिहिणें हें ज्याचें एक अत्यंत साधें, फुरसदीच्यावेळीं साधण्याचें ध्येय होतें,
अशा मॅझिनीतुल्य, किंबहुना मॅझिनीलाही मागे सारणाऱ्या लो. टिळकांनां
"मी मरत नाहीं, माझी मरण्याची इच्छा नाहीं, मला अजून कार्य करायचें
आहे" अशा, सद्दिचार, सद्वासना, व सत्कर्म यांनीं प्रबळ झालेल्या आत्म-
विश्वासांतसुद्धा इश्वरेच्छेनें खेंचून न्यावें, यांत दुःखाच्या जालिम इंगळ्या
आहेत. लोकमान्यांचे सगळें चरित्रच अशा जालिम इंगळ्यांचें आहे.

कर्मवीर दादाभाई नौरोजी यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटला बजावून सांगितलें होतें कीं, " अशा संतापजनक स्थितींत हिंदी लोकांची भयंकर निराशा होऊन ते अस्वस्थ होतील याची मुळांच शंका नाहीं. " ती भयंकर निराशा मूर्तिमंत कुठें ओतली गेली असेल तर लोकमान्यांच्या चारित्र्यांतच होय. त्यांना चिरोलनें सुद्धा " हिंदुस्थानांतील प्रक्षोभाचे जनक " असे म्हटलेलें आहे. तेव्हां अशा, कालानें अकार्ळी खेंचून नेलेल्या, जनतेनें जनार्दन मानलेल्या, निराशेच्या इंगळ्यांनीं संतत झालेल्या, पण आत्मविश्वासानें व निग्रहात्मक इच्छाशक्तीनें आपला ध्येयदुंदुभो गर्जून दिलेल्या लोकमान्यांचें चरित्र कोणीही कसेंही लिहिलें असलें तरी रामनामसुधेप्रमाणें, तें कण्टकमय असून सुगंधी गुलाबाप्रमाणें, बेहोष करूनही आनंद देणाऱ्या सोमरसाप्रमाणें आणि तण्टे माजवूनही मधुर लागणाऱ्या अमृताप्रमाणें वाटेल, वाटलेंच पाहिजे.

(२)

लौ. बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म आषाढ वद्य ६ शके १७७८ सालीं, अथवा इसवी सनाप्रमाणें सांगायचें ह्मणजे २३ जुलै १८५६ सालीं रत्नागिरी येथें झाला. २३ वी तारीख् पुनंदर जगाच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाची आहेच, पण हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन युगांत बहुतेक सगळ्या महत्त्वाच्या गोष्टी २३ व्या तारखेलाच घडलेल्या आहेत हें आश्चर्य होय ! त्या महत्त्वाच्या गोष्टींपैकी आणि जगांतील ऐतिहासिक प्रसंगांपैकी सहजासहजी जे आठवतात तेच सांगायचे ह्मणजे लोकमान्यांप्रमाणें सर टी. माधवराव यांचाही जन्म २३ दिसेंबर इ. स. १८२८ रोजी झाला. (२) क्रिमियन युद्धाच्या वेळीं टर्की आणि रशिया यांत २३ ऑक्टोबर स. १८५३ रोजीच पहिली फेर झडली. (३) खुद्द लोकमान्यांचें 'पहिलें' राजकारणविषयक भाषण २३ जुलै स. १८८७ या तारखेलाच झालें. (४) न्या. मू. माधवरावजी रानडे हे हायकोर्ट जज २३ नोवेंबर स. १८९३ भिनहूलाच झाले. (५) इंडियन नॅशनल काँग्रेसची आद्य स्थापना मद्रास येथें, दिवाण बहादुर रघुनाथराव यांच्या वाड्यांत जमलेल्या १० राष्त्रमक्तांच्या सभेत प्रादुर्भूत झाली; पण तो दिवस २३ दिसेंबर स. १८८४ हा होता. (६) थोडेसें मागे जाऊन शिपायांच्या वंडाचा इतिहास चालू

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

लर इ. स. १८५७ ची २३ जून ही तारिख ह्यणजे बंडाला ऊत आणणारी होती. कारण (७) २३ जून इ. स. १७५७ या दिवशीच प्लासीची लढाई झाली होती. " इंग्रजांना हिंदुस्थानांत शंभर वर्षे राज्य करण्याचा ईश्वरी वर-प्रसाद आहे व त्याला अनुसरून १८५७ च्या तेविस जूनला त्यांच्या मत्तेची शंभर वर्षे पुरी भरतात असा त्या काळी लोकांत वेडगळ ग्रह प्रचलित होता. त्यामुळे बंडखोरांनी त्या दिवशी जंगी लढाई दिली. " (८) लढाईची आणि बंडाची ही धामधूम सोडून देऊन शांतरसप्रिय धर्माच्या चळवळीकडे मन वळविले तर प्रो. रॅन्के यांच्या History of the Popes Vols I, II, III या तिन्ही पुस्तकांत जिकडे तिकडे २३ वीच तारिख दुमदुमून गेलेली दि-सते (९) फक्त हिंदुस्थानपुरतेंच पाहिले तर स्वामी विवेकानंद यांनी स. १८९३ एप्रिल २३ रोजीच अमेरिकेंत प्रथम पाय ठेविला. (१०) रमेश-चंद्र दत्त, बडोद्याचे माजी दिवाण व जगविख्यात कादंबरीकार व कवि हे २३ ऑगस्टलाच (१९०४) दिवाण झाले होते. (११) युरोपियन महायुद्धाचे आद्यकारण जो ऑस्ट्रियाचा सर्वियाला निर्वाणाचा खलिता तो २३ जुलै स. १९१४ रोजी, म्हणजे लोकमान्यांच्या ६० व्या वाढदिवशी गुठविण्यांत आला. (१२) खुद्द लोकमान्यांचा केसरीतील रायगडावरील अतिप्रसिद्ध अग्रलेख २३ एप्रिल स. १८९५ मंगळवारीच आला होता. (१३) लोकमान्यांना १९०८ साली जी. जवर शिक्षा सुनावण्यांत आली ती २२ जुलै या दिवशी आली तरी त्यांची स्पेशल ट्रेन सावरमतीला जाण्याला निघाली ती २३ वी ला निघाली! (१४) अगदी अलीकडे लोकमान्य आ-जारी पडून काळजी वाटू लागली ती २३ जुलै याच दिवशी. (१५) पुन्हां जर्मनीकडे लक्ष दिले तर त्याला मोठमोठे विजय मिळाले तरी एशिया-खंडांत जर्मनीविरुद्ध जपानने शस्त्र उगारले तो दिवस २३ सप्टेंबर सन १९१४ हाच होता. (१६) आणि आतां जी अखेरची गोष्ट लिहिणार ती मुळांसुद्धां महत्त्वाची नसली तरी ईश्वरी हेतूचे गुप्त धागे असतात या दृष्टीने आजदेखील २३ सप्टेंबर १९२० हाच दिवस आहे !

पुन्हा ओढून ताणून संबंध जोडण्यांत आला असें सकृद्दर्शनी वाटेल; पण आम्ही आव्हान करितों की दुसरी कोणतीही तारीख इतक्या तरी मह-

त्वाची असलेली इतिहासज्ञांनी आम्हांला दाखवावी. आम्ही लोकमान्यांप्रमाणेच प्रयत्नवादी आहोत पण ईश्वरी अधिष्ठानाशिवाय मानवी प्रयत्न फोल होत, म्हणजे ईश्वराला स्मरून मनुष्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत अशी आमची समजूत आहे. ईश्वरी इच्छाशक्तीच्या छाटा इतिहासतून स्पष्टपणे उमटलेल्या असतात; तिकडे दुर्लक्ष करून चालण्याचे आजचे दिवस तरी खचित नाहीत. या अनेक घाग्यांत लोकमान्यांच्या जन्मदिवसाचा धागाही फार फार महत्त्वाचा आहे अशी आमची स्फूर्ति आहे; म्हणूनच आम्ही ही गोष्ट इतक्या विस्ताराने सांगितली; असो.

(३)

परमेश्वरी हेतू नंतर लोकमान्यांचे कुलीन घराणे पहावे लागते. परंतु आमच्या या चरित्राची मर्यादा व स्वरूप इंग्रजी भाषेतील Great men of Letters, किंवा Great men of Action, अथवा Life Sketches of Indian Rulers, असल्या ग्रंथावलीसारखी असल्यामुळे आम्ही लोकमान्यांच्या पितरांपासूनच आरंभ करतो. त्यांचे सगळे ज्ञात पूर्वज अत्यंत साध्या रहाणाचे, विद्याव्यासंगी, करारी वाण्याचे पण विनयशील असते; तथापि हे सद्गुण विशेष स्पष्टतेने गंगाधरशास्त्री टिळक यांना दिसून येत होते. आजही जरी भटभिक्षुक, शास्त्रीपुराणीक, हरिदासकीर्तनकार वगैरे धर्मसेवकांविषयी जी पूज्यबुद्धि कमी असली, आणि ती लोकमान्य व आगरकर यांच्या वेळेपासून जरी उत्पन्न झालेली असली, तरी गंगाधरशास्त्री टिळक यांचे लोकांना अत्यंत आदर असे. “ एकदां लोकमान्यांना प्रश्न विचारण्यांत आला होता की, आपण आणि आगरकर हे एकाच शैक्षणिक साच्यांतून निघालां असून, आपणां दोघांत इतकी तफावत कां असावी ? या प्रश्नाचे लोकमान्यांनीं हंसून थोडक्यांत उत्तर दिले की, याचे खरे व एकच कारण आहे. ते हे की, मी शास्त्र्याचा मुलगा आहे, आणि गोपाळराव गृहस्थाचे चिरंजीव होते.” लोकमान्य पुराणमतवादीच विशेषतः कां असत व दिसत याचे कारण तरी हेंच होय. गंगाधर शास्त्र्यांविषयी सर डॉ. भांडारकर यांनी एकदां असे म्हणले होते की “ गंगाधर पंतांची विद्वत्ता, सद्यता, कर्तृत्व, निष्कृता,

१ रा. गंगाधरराव देशपांडे यांचे नाशीक येथील व्याख्यान. (१२।१।२०)

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

व निरलस वागणूक हे गुण अर्वाचीनांनी कित्ता घेण्यासारखे आहेत' हे भाषण सरसाहेबांनी, गंगाधर शास्त्री रत्नागिरीहून बदलून गेली तेव्हा (१८६६-६७) केले होते. ते पुढे आणखी क्षणाले होते की "आज आपल्या हातांतला ठेवा, व्याकरणाचा सांज, मराठी भाषेचा समुच्चय, गुरुशिष्यभक्तीचे दुर्मिळ होत चाललेले भांडार, आपण सोडित आहोत असे मला वाटते." हेच सरसाहेब गंगाधर शास्त्र्याच्या जगप्रसिद्ध लोकमान्य मुलाचे एक प्रतिस्पर्धी असत हे लक्ष्यांत घेतले असता, त्यांच्या वरील, श्रेष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नात्याने केलेल्या भाषणाशी, परवां लोकमान्यांच्या निघनानंतर त्यांच्या विषयी त्यांनी काढिलेले दुःखोद्गार तुलनात्मक दृष्टीने पाहून एका पितापुत्रांचा गुणसमुच्चय एक पुराणवस्तु संशोचक कसा सहजासहजी आळवून गातो, हे अतीशय हृदयंगम रीतीने दिसून येईल. लोकमान्यांच्या निघनानंतर डॉ. भांडारकर यांनी त्यांचा असा गुणगौरव केला की "टिळकांच्या जीवनयात्रेत त्यांच्यावर जे कष्ट येऊन पडले त्यांचा शतांश आमचेवर पडला असता तरी आम्ही कोठच्या कोठे असतो. त्यांच्यासारखी नानाप्रकारची संकटे भोगून प्रपंचामध्ये तरंगावयाचे ही गोष्ट सामान्य मनुष्यास बाध्य नसते. बळवंतराव टिळक यांचा व माझा संशोधनाचा मार्ग एकच असून, यामुळे त्यांचे लिहिणे मला विचाराई वाटे." सरसाहेब आणि लोकमान्य टिळक यांचा संशोधनाचा मार्ग कसा होता याविषयी योग्य स्थली चर्चा होईलच; परंतु एथे लो. टिळकांच्या ठायी असलेले प्रमुख सद्गुण त्यांना वंशपरंपरेने कसे लाभले याविषयी सरसाहेबांची शिफारस सादर केली, एवढेच.

गंगाधरशास्त्री टिळक यांच्याविषयी आणखी थोडेसे लिहावयास हवे. ते अत्यंत चौकस असत. प्रस्तुत लेखकाचे धुळे येथील गरुड हायस्कुलांत कै. रा. हरि गणेश बोडबोले बी. ए. हे प्रमुख अध्यापक असत. हे सद्गुरुस्थ लोकमान्यांचे लंगोटी मित्रांपैकी एक अत्यंत आवडते स्नेही असत. यांची शिकविण्याची पद्धति नेहमी गोष्टीरूपाने असे. यांनी आपल्या लहानपणाच्या गोष्टी वृत्ती सांगल्या. त्यांचा आज प्रस्तुत लेखकाला केवढा फायदा झाला आहे हे या चरित्रावरून थोडे तरी कळून येईलच. परंतु प्रस्तुत लेखक ज्या

अत्यंत थोड्या शिक्षकांचा खरा ऋणी आहे त्यांत हरिभाऊंचा उपकार हा कधीही विसरणार नाही. त्यांनी गंगाधरशास्त्र्यांच्या चौकसपणाची हि एक अशी गोष्ट सांगितली की “ मी जेव्हां अगदी पहिल्यांदा बाळाच्या घरी गेलो तेव्हां, ‘ हा कोण आहे रे ! ’ अशी चौकशी शास्त्रीबुवांनी केली. त्यांना मी उत्तर दिले की “ शिष्यस्तेऽहम्. ” याने शास्त्रीबुवांना आनंद झाला; आणि त्यांनी आमची मैत्री वृद्धिंगत केली. ” असो. गंगाधरशास्त्री फार टापटिपीचे गृहस्थ असत. बळवंतरावांच्या मातेविषयी प्रस्तुत लेखकाला जवळ जवळ मुळांच माहिती नाही. पण त्या साधारणतः अशक्त शरीराच्या पण तरतारित बुद्धीच्या आणि स्वभावाने प्रेमळ असत असे हरिभाऊ गोडबोले सांगत असत. एकदां एका मुलाला उशीरां आल्यावरून शाळेच्या बाहेर उभा केला असतां तो आपल्या खाशांतील बोरें खात होता. हरिभाऊ “ राउन्ड ” घेत असतां त्यांना त्या मुलाची संतुष्ट मुद्रा दिसली. तेव्हां हळूच त्याच्याजवळ गेले, आणि ‘ मलाही बोरें दे कीरे ! ’ असे म्हणाले; व आपणच त्याच्या खाशांतली बोरें काढून त्यांनी खाल्ली. मौज अशी झाली की प्रस्तुत लेखक त्याच वेळी खडूचा एक तुकडा घेऊन आपल्या वर्गात चालला होता. याला तो गुरुशिष्यभक्तीचा प्रकार दिसला तेव्हां स्वाभाविकपणेच यालाही हंसू आले. ते पाहून हरिभाऊ म्हणाले काय रे + + + + ! हसतोस काय ? अरे बोरें खाण्याची मजा तुला काय माहित ? मी रत्नागिरीला असतांना मला टिळकांच्या पार्वतीकाकुंर्नी खूप बोरें द्यावी. घे. घे. तूही थोडी खा. ये ! ” पार्वतीकाकुंसंबंधी साधारण वर्णन त्यांनी असे करावे की, त्या धर्मनिष्ठ असत. पण त्या किंचित् देवभोळ्याही होत्या. उपोषणांपायी त्यांना अशक्तता आली असावी असे हरिभाऊंनी सांगितल्याचे स्मरते; पण याबद्दल खात्री मात्र देतां येत नाही. त्यांना पुत्रसंतति लवकर झाली नाही हेहि यतवैकल्ये, पूजाअर्चा करण्याचे कारण असावे असे वाटते. ते फसे ही असो. एवढे मात्र खचित की पार्वतीकाकुंचा आचार अत्यंत शुद्ध आणि पवित्र असे.

पार्वतीबाई लोकमान्यांच्या दहाव्या वर्षी म्हणजे स. १८६६ साली पारल्या, आणि गंगाधर शास्त्री स. १८७२ मध्ये कैलासवासी झाले.

(४)

लोकमान्य टिळकांच्या प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणासंबंधी महत्वाचे असे विशेष नाही. त्यांची शरीरप्रकृति बाळपणापासून अशक्त असे. पुढे पुण्याला डेक्कन कॉलेजात गेल्यावर पहिल्या वर्षी त्यांनी तालिम करून शरीर कमविले. पण मॅट्रिकची परीक्षा पास होईपर्यंत त्यांच्या शरीरप्रकृतीमुळे त्यांचा विद्याभ्यास मुद्दाम असा झालाच नाही. त्यांची बुद्धि मुळापासूनच तैल असे. त्यामुळे वडिलांनी दिलेल्या धड्यांचे ते सहजगत्या पठन करित. हरिभाऊ सांगत की माझ्या 'शिष्यस्तेऽहम्' या संस्कृत उत्तराने टिळकांचे गीतेकडे लक्ष लागले. एवढे मात्र नव्ही की गंगाधरशास्त्र्यांनी कौमुदी, चंपु, कादंबरी, शाकुंतल, भगवद्गीता, रूपावली, अमर, समासचक्र, नित्यकर्म वगैरे ग्रंथ लो. टिळकांकडून वाचून घेतले होते. त्याचप्रमाणे गणित विषयांत देखील आपल्या हुशार मुलाची त्या बुद्धिवान् पित्याने बरीच प्रगति केली होती. या जन्मदात्या पित्यापेक्षां विद्यादात्या पित्याचे—केरूनाना छत्र्यांचे—टिळकांवर जास्त प्रेम असे. टिळकांच्या गणितप्राविण्याचे श्रेय प्रो. हॉथॉर्नवेट हे उगांच घेत असत. त्यांची अवास्तव गर्वोक्ति टिळकांना खोशीतून खपत नसे. एक दिवस त्यांनी भर वर्गात साहेबमजकुरांस सांगितले की "मी केरूनानांचा आणि फक्त केरूनानांचाच शिष्य आहे." असे सांगतात की हे शल्य साहेबांच्या अंतःकरणांत राहिल्यामुळेच टिळक एम्. ए. च्या परीक्षेत पास झाले नाहीत !

एकदां केरूनानांना एका गणितभक्ताने विचारिले "नाना, आपल्या मार्गे गणितविद्या पोरकी होणार ना?" केरूनाना पिकले पान झाले होते. पण वरील दीनवाणीचे उद्गार ऐकून त्यांनी आशेच्या आनंदाने म्हटले की "काय कारण ? हा आमचा बाळ माझ्याहून तान करील. त्याचे पाणी कांही निराळेंच आहे."

टिळकांचे पाणी आणखी एका निराळ्याच सद्गुणांत दिसून येई. अ. न्यायान्यायाच्या बाबतीत ते आपलेपणाही विसरून जात. एकदां आपले बलाबल न पाहतां त्यांनी आई-वड्यांस हारिभाऊंशी कुस्ती मारण्याचा विडा उचलिला. आईनेही हरीला

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

पाडलेंस तर मूठभर जास्त खाऊ देईन असें बक्षिस लाविलें होतें. हरिभाऊ प्रथमपासूनच भरलेले होते. ते काय ऐकतात वाळाला ? त्यांनीं दिलें वाळाला सहज भिरकावून, अर्थातच टिळक पैज हरलें. पण आपण हरलों म्हणजे हरिभाऊ जिकले; अर्थात् त्यांना मूठभर जास्त खाऊ मिळालाच पाहिजे असा टिळकांनीं हट्टच धरिला; आणि हरिभाऊंना जेव्हां दूधपोहे मिळाले तेव्हां त्यांनीं हट्ट सोडला. जेकब साहेबाविषयीची गोष्ट तर प्रसिद्धच आहे. एकदां शाळेंत कोणी एकानें खोडी केली. पण त्याचा पत्ता लागेना. साहेबांनं रागानें प्रत्येक मुलाला दोन दोन छड्या मारण्याचा क्रम सुरू देला. ही शिक्षा आपल्या बाबतींत अन्यायाची आहे; असें झणून टिळकांनीं छड्या घेण्याचें साफ नाकारिलें. “ वर्गातून चालता हो ” ही पुढची संतापाची पायरी साहेब चढले. पण टिळक चालते झाल्याबरोबर बाकींचीं सगळीं मुलें हि त्यांच्या मागून निघून गेलीं; तेव्हां चढलेले साहेब चटकन् पडले.

असाच एकदां कांहीं शेंगांच्या फोलकटांवरून मराठी शाळेंत त्यांना मास्तराकडून मार खाण्याचा प्रसंग आला होता. तेव्हां तर टिळक लहान होते. परंतु त्यांनीं मार न खातां दसरपाटी घेऊन तडक घरच गांठलें. घरीं शास्त्रीबुवांनां ही गोष्ट कळतांच त्यांनीं आपला मुलगा चुकूनमुद्धां बाजारच्या वस्तु आणून खाणार नाहीं, आणि त्यानें केलें तेंच बरोबर आहे अशा कोरडा जबाब शाळामास्तराला दिला. याला झणतात आत्मावेश्वास !

तथापि असल्या गोष्टी जरी सर्वसाधारण नसल्या तरी अनेकांच्या चरित्रांत घडून येतात. या गोष्टींत प्रत्यक्षतः भावी सद्गुणांचीं बीजे असतील-ही, परंतु त्यांची वाढ होऊन तीं पुढल्या आयुष्यक्रमांत जोमदार वृक्षाप्रमाणें सर्वमान्य झालींत तरच त्यांना किंमत येते. केवळ बीजे असतात एवढ्याच गोष्टींवरून व्यक्तिव्यक्तींतलें अंतर सिद्ध होत नाहीं. आली टिळकांच्या या बाळपणच्या गोष्टी लिहिल्या त्याचा हेतु मोठ्या माणसाच्या साधारण गोष्टींलासुद्धां कसें महत्त्व येतें हें दाखविण्याचाच मुख्यतः आहे. साधारणतः सद्गुणांचीं बीजे प्रत्येक जणांच्या ठायीं वसतात. तीं जाणीवेनें जो वाढवील तो खरा तेजस्वी. असल्या तेजस्वी जनांच्या बाबतींत वयाची चाडच नसते. आत्मसंवेदना हा त्यांचा मुख्य गुण असतो. आणि मरू अशा स्थितीच्या मोठ्या माणसाची सगळी परिस्थिति अवलोकनीय होतें. आतां दुसऱ्या प्रकरणांत लोकमान्यांच्या उच्च शिक्षणाचा क्रम पाहूं.

प्रकरण २ रें

१८७३-१८७९

उच्च शिक्षण

१८७३-१८७९

“ मी जॉन्सनचा नांवाचा मात्र गुरु होतो. खरोखर पाहतां तो माझ्या-
हून वरचढ असे. ”

डॉ. अँडॅम्स

या प्रकारणांत लो. टिळकांचें उच्च शिक्षण कसें, कुठें व कोण-
कोणत्या अध्यापकांच्या सहाय्यानें आणि कोणकोणत्या मि-
त्रांच्या समवेत झालें हें पहावयाचें; परंतु उच्च शिक्षणाविषयी
लिहिण्याच्या अगोदर एक गोष्ट मुद्दाम सांगितली पाहिजे.
ती ही कीं लोकमान्य कॉलेजचें शिक्षण घेण्याकरितांच पुण्याला प्रथम आले
असें नाहीं; तर पुण्याची व त्यांची गट्टी जमली ती त्यांच्या १० व्या वर्षींच
जमली. गंगाधर शास्त्री रत्नागिरीहून बदलले म्हणून जो उल्लेख आम्ही मा-
गेल्या प्रकारणांत केला त्याच प्रसंगाची ही बदली होय. लो. टिळक स्वतः
जरी कधीहि सरकारी रुपेरी शृंखलेनें बद्ध झाले नाहींत; उलट सरकारी
लोखंडी पिजण्यांत लोखंडी शृंखलेनें जरी ते अनेकदां बांधले गेले; तरी
त्यांचे वडील मात्र १० रुपयांवर मालवण मुक्कामो शाळामास्तर होते. परंतु
या राजसेवेबद्दल गंगाधरशास्त्र्यांना मुळांच दोष देतां येणार नाहीं. ते दिवस-
म्हणजे ब्रिटिशांची नवी अमलाई नुकतीच सुरू झाल्याचे दिवस-असेच
होते कीं, लोकमान्यांच्याच भाषेंत लिहावयाचें म्हणजे, “ सरकारनें आपल्या
नोकरांस मेणे पाठवून त्यांच्या मर्जीप्रमाणें त्यांच्याकडून चाकरी करून घ्यावी.”
म्हणजे त्यावेळीं “ कष्टमयोऽयं भृत्यभारः ” असें हुश्रु हुश्रु करून घांपा-
टाकण्याचे नोकरांचे ते दिवस नसत. त्या दिवसांत ब्रिटिश अम्मलदारांकडून
शास्त्रीबुवांच्या विद्वानांच्या विद्येचा गौरवदेखील होत असे. राष्ट्रीय भावना
त्यावेळीं सुप्त झाल्या होत्या. कारण निदान महाराष्ट्रांत तरी त्यावेळीं रावबार्जीच्या
तिरस्करणीय क्षुद्रपणामुळे सामान्य जनपदसुद्धां त्रासून गेलें होतें. आपलेपणाच्या

अभावाची त्यावेळीं अंधेरी आलेली होती. त्या अंधेरीत ब्रिटिशांच्या नव्या नवलाईची लकेकी दृष्टीस भूल पाडून भर पाडित होती. त्यावेळीं राजकीय दृष्ट्या आपलेपणाची जाणीव नसण्याचेच दिवस होते. धार्मिक छळ नसल्यामुळे, हिंदी लोकांना स्वप्राणांपलीकडे प्रिय असलेल्या धर्माचे रक्षण करण्याची जबाबदारी ऐन मुसलमानी अमदानांतील साधुसंतांप्रमाणे, कुणावरही येऊन पडली नव्हती. संस्कृत विद्येचे रक्षण, नव्हे प्रत्यक्ष परीक्षण स्वतः करणारे विल्सन, कोलब्रुक, मूर, रॉथ वगैरे इंग्रज संस्कृतज्ञ स्वतः शास्त्रीपंडितांवर मित्रभावाने अभ्यास करित असत. अशा परिस्थितीत गंगाधरशास्त्री टिळकांनी सरकारी नोकरीची रुपेरी बेडी पायांत घालून घेतली तर त्यांत त्यांना दोष देण्यांत काय हंशील ? आजच्या नव्या मनूत, कलकत्याला गांधी असहकारितेचा कर्ण फुंकित असतां, उमरावतीला रा. व. रंगनाथ नरसिंह मुधोळकर, साठी बुद्धि नाटी होण्याच्या वयांत जाणून बुजून सरकारी नोकरी पत्करून शरभिंदे होतात तर एकोणवीसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या अर्धाच्या आरंभाला गंगाधरशास्त्री ब्रिटिशांच्या शिक्षणखात्यांत शिक्षक असले तर त्यांत वाईट कांहीं च नाही. अहो, प्रत्यक्ष शिवाजीराजे जर सरकारी जाळ्यांनी गुरफटून गेलेल्या शहाजीचे चिरंजीव झाले. त्या लोकमान्यांना जन्म देण्यापिता सरकारी अन्नाने पोसला गेला तर, त्यांत मनाला लागण्यासारखे असले तरी, त्याचा दोष मात्र कुणा व्यक्तीवर नसून केवळ भवितव्यतेचा तो एक फेरा असंच क्षणावे लागते.

असो. गंगाधरशास्त्री मालवणाहून इ. स. १८६६ साली पुण्यास बदलले. ते शिक्षकाचे असिस्टंट डेप्युटी झाले. सर डॉ. भांडारकरांनी गंगाधर शास्त्र्यांचा जो गुणगौरव केला क्षणून पहिल्या प्रकरणांत झटले आहे तो याच प्रसंगी केला होता. सांगायचा मुख्य मुद्दा असा की लो. टिळकांची आणि पुण्याची एकतानता होण्याला जो आरंभ झाला, तो कांहीं उच्च शिक्षण घेण्याच्या वेळी च झाला नाही तर त्यांच्या वयाच्या १० व्या वर्षी क्षणजे स. १८६६ मध्ये झाला. असाच आपल्या वयाच्या २० व्या वर्षी पुण्याला विद्याभासाकरितां राहून, नंतर राजकारण साधण्याचा सुयोग सुमारे २३० वर्षापूर्वी शिवाजीराजांच्या वावर्तीत आला होता. इ. स. १६३६

सर्लो शहाजीराजे विजापूरकराकडे गेले तेव्हां त्यांनी जिजाऊ आणि शिवाजी यांना शिवनेरीहून काढून पुण्याला दादाजी कोंडदेव कुळकर्णी यांच्या हवाली केलें होतें. या ठिकाणी, शिवाजीराजे प्रथम आले ते कुठें राहिले, कसे राहिले वगैरे अत्यंत बारिक-सारिक गोष्टी सगळ्या जरी माहित नसल्या तरी बऱ्याचशा, इतिहासकारांनी लिहून ठेविल्या आहेत; तथा लो. टिळकांविषयी नमूद करून ठेवावयास पाहिजेत. पण एक तर इतकी माहिती आम्हांस नाही; आणि दुसरी गोष्ट अशी की इतकी इत्थंभूत उपलब्ध माहिती लिहिण्याचें कर्तव्य टिळकांचे पट्टशिष्य रा. नरसिंह चिंतामण केळकर, संपादक केसरी व मराठा हे करतीलच; त्यांनाच चांगलें करितां येईल. मुंबईचें रा. अच्युतराव कोल्हटकर, संपादक संदेश हे देखील लो. टिळकांचें एक अति विस्तृत चरित्र लिहिणार आहेत. ३०० पानांचा एक भाग, असे १३ भाग त्यांच्या लोकमान्यचरित्राचे होणार आहेत असें त्यांच्या खासगी मित्रमण्डळांतून बाहेर पडलें आहे. तें जर खरें असेल तर त्या चरित्रांतून बॉस्वेलनें लिहिलेल्या जॉन्सनच्या चरित्रोपक्षांही फारच फार बारिक गोष्टीहि येतील; असे. शिवाजी राजे आणि त्यांच्यानंतर २३० वर्षांनी लो. टिळक हे दोघे आपापलीं जन्मस्थानें सोडून पुण्याला आपल्या वयाच्या १० व्या वर्षी विद्यार्जनाकरितां आले ही संशयान्विता विशेष नदरेत पाहण्यासारखी आहे. आमच्या मते लोकमान्य आणि शिवाजी यांच्यांत बरेंच साम्य आहे. लो. टिळक हे एक ऐतिहासिक राष्ट्रपुरुष होऊन गेले. त्यांची योग्यता महाराष्ट्रीय ऐतिहासिक नरपुंगवांशी तुलना पावण्याची आहे. आणि तशी तुलना करतां, राष्ट्रसेवेच्या दृष्टीनें ते फक्त एका शिवाजीराजांना हार जातात, इतरांना ते वरचढ आहेत; अशी आमची ऐतिहासिक चिकित्सक दृष्टि आमच्या मनस्तरंगांवर रूपरेषा रेखाटते. ह्मणून या चरित्रांत लोकमान्यांच्या नांवा-लगत राजे शिवाजी भोसले यांचें नांव आलें तर आमच्या कोणत्याही जातीच्या वाचकानें रागावण्याचें कारण नाही. ब्राह्मणेतर, त्यांतून मराठा जातीतील वाचक, आमचें हें अल्प चरित्र वाचून विचार करूं लागला आणि नंतर निर्मूलत ननुनें त्यानें आमचे दोष दाखविले तर त्यांबद्दल आम्ही त्याचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानूं. आम्ही सनातनधर्माचें कंकण बाहूला बांधिलें आहे. आम्ही परमतसहिष्णुता पत्करिली आहे. आम्ही रागाच्या

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

झपाट्यानें झपाटले जाणार नाहीं हें आम्ही एकदोनदां नव्हे, पुन्हःपुन्हां जाहीर करितों. त्याचप्रमाणें चरित्रनायकाच्या फक्त घडलेल्या गोष्टीच सांगून मिळमिळित दिवलाणें वाचकांपुढें ठेवून देऊन मोकळें होण्याचें क्षुद्र कार्य करण्याचा आमचा मुळांच हरादा नाही. लो. टिळक यांची सजीव मूर्ति शब्दसहाय्यानें नादब्रह्मांत रेखाटून देण्याचें आम्ही आमचें आद्यकर्तव्य समजतो; आणि तें आम्ही केल्याशिवाय कर्घाही राहणार नाही. उलट बाजूनें नायक (Hero) म्हटला कीं तो चांगल्या तेवढ्याच कृति करितो, त्याच्या हांतून चुक्या होतच नाहीत असें समजून चालण्याइतका नादानपणाहि आमच्या अंगां नाही. आम्ही टिळकभक्त आहोंत. पण राष्ट्रभक्त टिळकांचे आम्ही दासानुदास आहोंत. टिळक जर राष्ट्रसेवेखेरीज अन्यस्वरूपांत व्यंगी असे आम्हांला दिसले तर त्यांचीं व्यंगें नमूद करायला, आम्हांला वाईट वाटलें, तरी भीति वाटणार नाही; असो.

तर मग शिवाजीप्रमाणें लो. टिळकांनीं पुण्याच्या आणि आपल्या नाड्या परस्परांत गुंतवून टाकण्याचा आरंभ आपल्या वयाच्या १० व्या वर्षीं केला. आतां पुढें चरित्रकथा चालू करण्याच्या अगोदर एका ऐतिहासिक मुद्याचा मात्र उल्लेख केलाच पाहिजे. शिवाजीराजांचा जन्म इ. स. १६२७ सालीं झाला असें आम्ही धरून चालतो. प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं अलीकडे विशेष खात्रीलायक पुरावा गोळा करून, शिवाजीराजे इ. स. १६३० सालीं शिवनेरीला जन्मले असें सिद्ध केले आहे. ही नवीन तवारिख बरोबर आहे असें घरलें तर, सारख्या वयाची साम्यता जाऊन, लो. टिळक आणि राजे शिवाजी हे दोघे आपल्या लहानपणांचे पुण्याला विद्याभ्यासासाठीं आले असा सामान्य साम्यतेचा सिद्धांत होईल.

तरी पण दोघांनीं पुण्यापासून आरंभ केला ऐवढें खचित. महाराजांचा काळ समशेरचमकीचा होता; म्हणून ते पुण्याहून सह्याद्रीत घुसले आणि तेथून प्रथम विजापूरकरावर व नंतर उत्तरेस मोंगलावर घसरले. लोकमान्यांचा काळ लेखनपटुत्वाचा असल्यामुळें ते पुण्याहून यशवड्यानजीकच्या विद्यापीठाकडे वळले आणि नंतर त्यांनीं मुंबई, मद्रास, बंगाल, पंजाब, द-हाड, मध्यप्रान्त वगैरे हिंदी प्रान्त दणदणून सोडले. एकाची परिवार तर दुसऱ्याची

लेखणी होती. पण ती दोन्ही केवळ साधने असतात. त्यांचा योजक जी अंतःकरणांताली राष्ट्रहिताची ज्वलज्ज्योत ती दोहोंत सारखीच प्रज्वलतेने जळत होती. शिवाजीराजे शिवनेरीला जन्मले, नंतर पुण्याला गेले, पुढे सह्याद्रीत घुसले, मग विजापूरकरावसू घसरले, मग उत्तरेला मोंगलावर उसळले, अखेरीला दक्षिणेस कर्नाटकावर त्यांनी झडप घातली; त्याचप्रमाणे लो. टिळक रत्नागिरीस जन्माला आले, नंतर पुण्याला आले. त्यांनी सर्व विद्या पुण्याला केली, संसार पुण्याला थाटला, पुण्यांत राष्ट्रसंसार मांडला, तो सर्व हिंदुस्थानभर (एका दृष्टीने सर्व जगभर) पसरवून दिला, आणि कोट्यावधी लोकांच्या चित्तवृत्तीवर आपली छाप पाडून ' या पुण्याच्या वामनाने ' आपल्या बुद्धिवैभवाने व कर्तबगारीने आपणांस ' महाराष्ट्राचा अनभिषिक्त राजा, ' आणि आतां " महाराष्ट्राचा खरा कर्मयोगी " असे म्हणवून घेतले ! या पदव्या ज्या प्रखरतर बुद्धिवैभवाने त्यांना लाभल्या, ते बुद्धिवैभव कसे, कुठे, व केव्हां प्रखर होत गेले ही कथा आतां सांगितली पाहिजे.

(२)

लो. टिळकांच्या उच्च शिक्षणाचा काल इ. स. १८७३ ते स. १८७९ पर्यंत सहा वर्षांचा आहे. त्यांत ते बी. ए. आणि एल्. एल्. बी. झाले. त्यांचे दुय्यम शिक्षण पुण्याला पूना हायस्कुलांत झाले, या प्रकरणाविषयी आमची माहिती, बहुतेक सगळीच, नामदार श्री. बा. उपासनी, बी. ए. एल्. एल्. बी. यांच्याकडून आम्हांला मिळाली आहे. ती त्यांनी आमच्या कर्मयोगीच्या लोकमान्य अंकांतून बरीचशी प्रसिद्ध केली आहे. तीत इतर कांहीं गोष्टींचा समावेश करून, त्यांच्या व इतर तज्ज्ञांच्या माहितीवरून आम्ही हें प्रकरण लिहित आहोंत; असो. पूना हायस्कुलांतून आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी लो. टिळक मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास होऊन डेक्कन कॉलेजांत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी गेले. याच सुमारास त्यांचे वडील वारले, आणि ते आतां पोरके बनले. तत्रापि पोरक्या मुलाचे हाल मात्र त्यांच्या नशिबी नव्हते. त्यांना आपल्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमांत अनेकदां करागृहवास भोगावा लागला आणि त्यांचे हाल हाले खरे; पण परनेश्वराने त्यांच्या या हालअपेष्टांवर कौटुंबिक सुखाची अमृतधारा अखंड ठेविली होती. त्यांचे खेही व प्रतिस्पर्धी रा. गोपाळ-

रावजी आगरकर यांच्याप्रमाणे लो. टिळक दारिद्र्यांत खिचपत नव्हते. त्यांना जमीनजुमला वडिलांनी ठेविला होता. शिवाय वडिलाइतकीच, किंबहुना बाळ पोरका झाला झणून एका परीने वडिलाहून जास्तच प्रेमदृष्टी ठेविणारे त्यांचे चुलते, रा. गोविंदराव रामचंद्र टिळक हे बरीच वर्षे हयात होते. आपल्या, त्रैलोक्ये शेंडा गाजविणाऱ्या पुतण्याची कीर्ति स्वकर्णी ऐकून समाधान पावण्याचे आणि उलट स्वनेत्री आपल्या पुतण्याचे हाल पाहून दुःख सहन करण्याचे त्यांचे दीर्घ आयुष्य होते. अखेरीस गोविंदराव "हाय बाळ ! हाय बाळ !" करूनच वारले; परंतु लोकमान्यांचे वडिल जाऊन ते जेव्हां पोरके झाले तेव्हां पोरकेपणाची शून्यमनस्कता गोविंदराव-जॉनीच टाळिली. त्याकामी लोकमान्यांच्या साध्वी पत्नीने, कै. सौ. सत्य-भामाबाई टिळक, यांनीही उत्कृष्ट मदत केली. लोकमान्यांच्या दिव्य तेजाने त्यांच्या मागल्या व पुढल्या सात सात पिढ्यांना ग्रासून टाकिले आहे. तरी हे तेज वृद्धिंगत करणारे कौटुंबिक सुख सति सत्यभामाबाईनी टिळकांना दिले. झणूनच टिळक ६४ वर्षे तरी जगले. बाहेर संतप्त झालेल्या त्यांच्या मनाला घरी शांतिनिकुंज दिसावे; बाहेर तळमळणारा त्यांचा जीव घटकाभर घरच्या पत्नीप्रेमाच्या घराणदाज सुखलहरींनी शांत व्हावा, बाहेर पायाखालची वाळू निघून तोंडघर्शो पडणाऱ्या टिळकांना घरी पत्नीप्रेमाचा मजबूत, अभेद्य, वज्रप्राय किल्ला मिळावा. मित्रांनो, याठिकाणी तुझालाही आमच्याप्रमाणे शिवाजीरायाची नाही कां आंठवण होत ? त्या महाराष्ट्रदेवाला जिजाऊ, दादाजी आणि सईबाई यांच्या जिव्हाळ्याचा अभेद्य किल्ला नसता तर रायगडसिंहगडांनी काय काम केले असते ? याचा अर्थ असा नाही की या महात्म्यांची कर्तव्यगारी गृहसौख्यावर अवलंबून होती. उलट मॅसिडोनियाचे राजे फिलिप व अले-क्झॅन्डर दि ग्रेट, रोमचा ज्यूलियस सीझर, आमच्याकडचा राजा भोज, अशा जगद्विख्यात राष्ट्रपुरुषांचे गृहसौख्य पार विरजून गेलेले असून ते तितकेच जोमाने तळपून गेले हे हि खचित. परंतु गृहसौख्याने महात्म्यांचे आयुष्य वाढते, निदान त्यांची कार्यामुळे होत असलेली शरीराची घांस न झाल्यामुळे, त्यांची आयुर्मर्यादा कमी तरी होत नाही. प्रत्येक प्रख्यात पति-व्रतेचा पति पहा, दीर्घायुषीच झाला आहे. सति सावित्रीने तर आपल्या सत्यवान् पतीला प्रत्यक्ष यमपाशांतून सोडविले आहे ! तेव्हां सति सत्यभामा-

बाई टिळक आणि कै. रा. गोविंदरावजी टिळक यांना जगानें विसरूं नये; त्यांच्या नांवाचा दिगंत बोलबाला व्हावा, अशी आमच्या (लोकमान्यांच्या निधनामुळे दुःखित झालेल्या) मनाला उठावणी होत आहे. आणि आमची खात्री आहे की आमच्या प्रत्येक वाचकाला होत असलीच पाहिजे; असो.

बळवंतरावजींचें कॉलेजांत जाण्याच्या सुमाराला जरी लग्न झालें होतें तरी विद्यार्थीदशेंतही त्यांचें लक्ष राष्ट्रहिताकडेच सर्वशः लागलें होतें. आपण लवकर लवकर परीक्षा पास होत जाऊं आणि मग एखादी दिवाणबहादुरी मिळवून पत्नीसह पालखीपदस्थ होऊन ऐष-आराम करूं असें काल्पनिक ध्येय चितारण्याकडे त्यांचें मन कधीच धांवेना. उलट ना. उपासनी सांगतात की त्यांनीं कॉलेजांत आल्याबरोबर आपली अशक्त शरीरप्रकृति सशक्त करण्याकडेच वेळ खर्च केला. आणि त्यांतही विशेष गोष्ट अशी की आपण कांहीं तरी विशिष्ट राष्ट्रहित करण्याकरितां जन्माला आलों आहोंत, त्या हिताला आपली फाटकी तनु पुरी पडणार नाही म्हणून ती चांगली धमघकट केली पाहिजे अशा जाणीवेनें त्यांनीं उच्च शिक्षणाच्या आरंभाचें शरीरसंवर्धन केलें. " शरीरमाद्यं खलु (राष्ट्र-महाराष्ट्र-) धर्मसाधनम् " हें कालीदासाचें वचन त्यांनीं प्रत्यक्ष कृतीत उतरवलें. आम्हांला या ग्रंथांत महात्म्यांची तुलना न करणें अशक्य आहे. पण तौलनिक ज्ञानामार्गे योग्य चिकित्सक बुद्धीचा आदर आहे हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवण्याची कृपा करावी म्हणजे, शरीरसंरक्षणाच्या कामी गोपाळरावजींनीं किती हयगय केली हें सांगण्यांत आमची राष्ट्रहिताहिताचीच दृष्टि आहे हें वाचकांनां दिसून येईल. " गोपाळरावांनां आनुवंशिक संस्कारानें दम्याचा जबरदस्त विकार जडला होता. " लोकमान्यांनाही मधुमेहाचा जबरदस्त विकार होता. तो आनुवंशिक होता कीं नाहीं नकळे; पण आगरकरांनीं शरिराची काळजी वाहिली नाही आणि टिळकांनीं ती वाहिली हा त्या दोहोंच्या मनोभूमिकांतील फरकांपैकी एक अत्यंत महत्त्वाचा फरक आहे. आतां गोपाळरावजींची स्थिति फारच फार हलाखीची होती ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. त्यांनां कॉलेजकोर्स संपविण्यास अभ्यासाखेरीज खासगी शिक्षणी धराव्या लागल्या. तशी स्थिति टिळकांची नव्हती. टिळक कोक-

१ श्री. गो. बा. कानिटकर " आगरकरांच्या आठवणी " मा. मनोरंजन

जुलै १९१६

णांतले एक, खोतदार असत. त्यांचे वडील नुकतेच वारले होते. त्यांत ते नुकतेच मॅट्रिकची परीक्षा पास होऊन कॉलेजांत गेले होते. अशी त्या दोघा महात्म्यांची भिन्न परिस्थिति असे. तत्रापि, द्रम्यान्था विकाराला पोषक अशी जी तापट वृत्ति, त्याचप्रमाणे कविकल्पनेची उंच भरारी, यांना जर आगरकरांनी आपल्या आटोक्यांत ठेविले असते तर त्यांना गरिबीत सहूनही शरिराची दुरुस्ती करितां आली असती. हा मनोवृत्तीच्या सहज-घर्मावरचा दाव टिळकांनी योग्य प्रमाणांत ठेविला होता. दुसरी भूवि-तव्यतेची गोष्ट अशी की लोकमान्यांची बहुतेक सगळीच मित्रमंडळी अल्पा-युषी झाली ! चिपळूणकर, वामनराव आपटे, नामजोशी, आगरकर वगैरे मित्र पटापट मृत्युमुखी पडलेले पाहून टिळकांनासुद्धां १८९६ साली सणजे ४० व्या वर्षी आपणही अल्पायुषी आहोंत असे वाटले, आणि सणून त्यांनी सातान्याहून रा. न. चिं. केळकरांना पुण्याला बोलाऊन नेले. सणजे आपली शारिरिक परिस्थिति वेळोवेळी लक्षांत घेऊन, केवळ राष्ट्रापार्थी लोक-मान्यांनी तनु-दुरुस्ति केलेली आहे. आतां याच प्रकरणांत आम्ही या विद्व-न्मण्यांची मासलेवाईक संभाषणे देणार आहोंत. त्यावरून आगरकरांची बेप-वाई-चांगली आणि वाईट दोन्ही प्रकारची, दिसून येईल; आणि टिळकांच्या राष्ट्रहितेच्छेचे स्पष्ट आविष्करण होईल. पण त्याला अजून थोडा अत-काश आहे.

मातृभूमीच्या पार्थी सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या टिळकांनी कॉलेजांत शिर-तांच पहिल्या घडाक्याला दगडू हलवायाची दोस्ती संपादन केली ! भारी केसरीचा संपादक प्रथम दगडूच्या तालमेंत तयार झालेला होता ही गोष्ट पुष्कळ लोक विसरतात. आणि आतां ही गोष्ट तर ब्राह्मणेतरांनी मुद्दाम लक्षांत बाळगावी. वाङ्मयाचे शक्य तितके प्रांत आक्रमण करणाऱ्या 'बेशंत वाईप्रमाणे टिळकांनी आत्मवृत्त लिहून ठेविले असते, निदान कांहीं टिपणे तरी करून ठेविली असती, तर आज या दगडू हलवायाची खरी किंमत लोकांना कळली असती. पण लोकमान्यांना स्वार्थी आपलेपणाची स्वप्ने हि पडली नाहींत; आणि मित्रगौरवाची टांचणे करण्याइतका वेळही मिळाला नाहीं. त्यामुळे दगडूचे नांव मात्र आज त्यांच्या नांवांशी ओडले गेले. असे.

हा दगड हलवाई मोठा तालिमवाज असे. तो पोहण्याच्या कलेंत हि अडळ होता. त्याच्या नादी लागून बळवंतराव एका वर्षाच्या आंत रोजी आठशें जोर व तितक्याच बैट्टका काढूं लागले, त्यांचा पोहण्याचा छंद वाढूं लागला. ते पाण्यांत उताणें पडून हास्यांत दशमी घेऊन, ती खराब होऊं न देतां सावकाश खात. हा जलविहारांतला आहार झाला. नंतरचा आहार त्यांचा इतका वाढला की त्यांचें त्यांनां आश्चर्य वाढूं लागलें आणि त्यांच्या टंच शरिराचें कौतुकही घरींदारी हाऊं लागलें !

परंतु शरीराच्या भरतीमुळें परीक्षेकडे थोडो ओहोटी लागली. ते एफ्. ए. ची परीक्षा नापास झाले. त्यांचे त्यावेळचे अभ्यासी सहाध्यायी म्हटले म्हणजे धुळ्याचे श्रीधर बाळकृष्ण उपासनी, इंदूरचे मुळे, बडोद्याचे आप्पा शारंगपाणी, व नगरचे मनोहरपंत काथवटे हे होत. उपासनी आजमितीला मुंबईच्या ले. काँसिलचे सभासद आहेत. मुळे रावबहादुर किताब पावून इंदूरचे दिवाणही होते. ते आज ह्यात नाहींत. रा. ब. शारंगपाणी हे बडोदा संस्थांनांतील न्यायखात्यांत एक अतिप्रसिद्ध न्यायाधीश आहेत. आणि रा. ब. म. विष्णु काथवटे हे स. ज. चें पेनशन घेऊन विश्रांतीत इतिहास-वोळ्याची सेवा करित आहेत. मुळे आणि शारंगपाणी हे संस्थानांतले रहिवासी असत. झणून त्यांचा गाटमाट कांहीं वेगळाच असे. मुळे तर टिळक काथवटे आणि उपासनी यांच्या साध्या राहणीवर विनोदात्मक टीकाही करित; परंतु एकंदरीनें हे पांचही मित्र हुशार आणि मनमिळाऊ असत. यापैकी लोकमान्य एफ्. ए. ची परीक्षा नापास झाले आणि ना. उपासनी पास झाले (इ. १८७३) यामुळें लोकमान्यांनां किंचित् वाईट वाटलें; वाटणें स्वाभाविक आहे. संस्कृत आणि गणित या विषयांविषयी शंका घेण्याचें त्यांनां मुळींच प्रयोजन नव्हतें. ती “ माझी वडिलोपार्जित मिळकत आहे, ” असें त्यांनां साधार वाटत होतें. आणि त्या विषयांनीं त्यांना दगा दिलाहि नाहीं. दगा दिला इंग्रजीनें. त्यांचें इंग्रजीचें अध्ययन तालमेमुळें व्हावें तितकें झालें नाहीं. या एका अपयशाचा आणि तेंही इंग्रजीत आलें झणून

१ ना. उपासनी यांच्या “ लोकमान्यांच्या आठवणी ” कर्मयोगी सप्टेंबर १९२०.

वैझंट बाईनी त्यांच्या वर “ इंग्रजीत प्राविण्य नाही ” असा ताशेरा मारिला, तो त्यांच्या चंचल वृत्तीची आणि गोऱ्या चामडीखालच्या हृदयांतल्या एका काळ्या (मत्सराच्या) डागाची मात्र साक्ष पटवितो. पुढील एका प्रकरणांत लोकमान्यांच्या इंग्रजीविषयी आक्षेप लिहिणार असतच; पण टिळकांना एका परीक्षेत अपयश आले म्हणून, किंवा “ हातवारे व अंगविक्षेप करून बोलतां येत नाही ” म्हणून त्यांचे इंग्रजी भाषेत प्राविण्य, इंग्लंडातील मजूरवर्गाच्या पुढाऱ्यांवर छाप बसविण्याइतके नाही असे म्हणणे अत्यंत चुकीचे व कुत्सित बुद्धीचे आहे. आपण इंग्रजीकडे अमळ जास्तच दुर्लक्ष केले; ती काही आपली मातृभाषा नव्हे; असे त्यांना चटकन समजले, आणि त्यांनी उपासनांजवळ प्रतिज्ञा केली की “ मी बी. ए. त फर्स्टक्लास पटकावीन. ” अगोदर “ काय उपासनी, पुढे गेलांत ना ? ” असे ते अर्धविनोदी अर्धदुःखी आवजाने म्हणाले होते. पण त्यांच्या तापट स्वभावाला ते अपयश सहन झाले नाही. त्यांना शरीर तर कमवावयाचे होतेच परंतु त्याची परीक्षेत अपयश मिळण्याइतकी जबर किंमत देण्यास ते तयार नव्हते. ती देणे त्यांच्या जेव्हां नशिबीच आले तेव्हां त्या शेषाने आत्मविश्वासाचा सहस्रमुखी फणा रागारागाने उगारिला ! लोकमान्यांनी मग पुढल्या सहान्महिण्यांत-त्यांच्या काळी सहा माहिण्यांनी परीक्षेस पुन्हां बसण्याची सनंत्त होती-इंग्रजी भाषादेखील आपली बटीक करून सोडिली. रावसाहेब उपासनी सांगतात की त्यांचे इंग्रजीकडे लक्ष लागले याला चार कारणे झाली. (१) अवास्तव अपयश (२) त्यामुळे मनाला लागलेली तळमळ (३) प्रो. शूट यांचे अन्युत्कृष्ट शिक्षण; आणि (४) अॅरिस्टॉटल्, मिल्ल वगैरे ग्रंथकार, टिळक जात्या रसिक नव्हते. म्हणजे आगरकरांइतके ते काव्यरसाने थयथबले नव्हते. त्यांच्या “ रहस्यां ” तून क्वचित्प्रसंगी कवींची अवतरणे सांपडतील; भाषणांतून कवींचे उल्लेख केलेले आढळतील; परंतु नादब्रह्मांत विलीन होण्याचा त्यांचा मार्ग नव्हता. त्यांना नीतिशास्त्राचा कंटकमय रस्ता स्वभावतांच आवडत असे. ते काव्य-विण्याच्या झंकाराने स्वर्गरोहण करण्याच्या भानगडीत न पडतां बुद्धीच्या समशेरीच्या खणखणाटांतून आपणाकरितां व आपल्या सामान्य वर्गाच्या देशबंधूकरितां मार्ग कापित जाण्याकरितांच अवतरले होते. कर्मधर्मसंयोगाने

त्यांना प्रो. शूटसाहेबासारखा खणखणाटीचाच शिक्षक मिळाला. हा प्रोफेसर अतीशय स्वतंत्र बुद्धीचा व स्वतंत्र वाण्याचा असे. शिकवितांना तास संपण्याची घंटा वाजली आणि विषय अपुरा राहिला तर त्यांनी दुसऱ्या प्रोफेसराला “ माझा विषय अपुरा राहिला आहे तेव्हां मला तुमचा तास द्या. ” असे ह्मणावे. एखादे दिवशी वर्गात जाऊन न शिकवितां त्यांनी आपल्या मनाशीच एखादे पुस्तक वाचित असावे. प्रो. शूट हे अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र व इतिहास यांत फारच प्रविण असत. त्यांनी “ On truth ” नामक एक स्वतंत्र ग्रंथही लिहिला आहे असे ना. उपासनी सांगतात. पण मग इतकें तेजःपुंज पुस्तक “ क्लासिक ” कां झालें नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें ! तें कसेही असे; पण या प्रोफेसरांची विषयप्रतिपादनाची शैली अत्युत्कृष्ट असे. त्यांनी अरिस्टॉटल् कसा चुकला, मिल्ल वगैरे जनहितवाद्यांची तत्वे कशी भ्रामक आहेत हे इतक्या उत्तम पद्धतीने आणि चटकदार वर्णन करून सांगावे कीं संबंध वर्ग त्यांच्या व्याख्यानाकरितां नेहमी उत्सुक असे. आणि व्याख्यानाच्या वेळीं चित्रासारखा स्तब्ध बसून त्यांची शिकवण मुकाट्याने मनांत सांटवून ठेवित असे. ह्या ना. उपासण्यांच्या आठवणीची साक्ष खुद्द टिळकांची भाषणें व टिळकांचे ग्रंथही पटवितात. टिळकांची भाषणें ऐकतांना मंत्रबद्ध झाला नाहीं असा एक तरी श्रोता असेल कां ? टिळकांच्या ग्रंथांत बुद्धीचे तुरंग कसे चौफेर उडतात हे न समजणारा समजस वाचक क्वचितच आढळेल. या प्रचंड शक्तीचें श्रेय त्या महात्म्याला तर आहेच आहे; पण त्याचें एक तरी मूळ प्रो. शूट यांच्या शिकवणीत खात्रीने आहे. शूट साहेबांचा प्रत्यक्षतः उल्लेख जरी लोकमान्यांनी केला नसला तरी आपण इतर पुढाऱ्यांप्रमाणें इंग्रजी-मुळेंही—ही हे शब्दयोगी अव्यय विसरतां कामा नये—चौकस झालों असा लोकमान्यांचा वारंवार भाषणांतून कबुली जबाब आहे.

या एका मुद्यावरून आम्हांला नामदार उपासनींचें एक विधान अक्षरशः पटतें; आणि तें कुणाहि विचारवन्ताला पटेल. उपासनींचें असे ह्मणणें आहे कीं, “ आमच्या वेळच्या तरुण पिढीनें आपापल्या परीनें काय काय भिरी केली आहे, हे आज जगाच्या निर्दशनास आलेले आहेच. परंतु आम्हांला ज्यांनी शिक्षण दिलें ते प्रोफेसर्स कोण होते व कोणत्या दर्जाचे

होते; त्यांनीं आम्हांला कशा रीतीनें शिकाविलें व आम्ही कशा रीतीनें शिकलों हें आजच्या तरुण पिढीला खात्रीनें समजून घेण्यासारखें आहे. बळवंतरावजी सारखीं अद्वितीय मनुष्यरत्नें स्वयंप्रकाशी असतात यांत वादच नाही; असले तेजस्वी कर्मयोगी सुद्धा तयार कृस्ती येत नाहींत, ते स्वयंसिद्धच असतात यांतहि दुमत नाही. पण हे नरपुंगव ज्या शैक्षणिक वातावरणांत बावरले तें वातावरणदेखील अभ्यासाला अतिशय योग्य असतें, हें कोणी हि नाकबूल करणार नाही. ” प्रो. शूट यांच्या शिकवण्याचा परिणाम लोकमान्यांच्या विषयरचनेवर किती झाला होता हें नुकतेंच सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें केरुनाना छत्रे आणि प्रो. हॉथर्नवेट यांच्याविषयीच्या टिळकांच्या आदरानादराची हि एक गोष्ट वर येऊन गेलीच आहे. तेव्हां ना. उपासनीचें विधान, केवळ बड्या ग्रंथकारांचेहि तसेंच आहे म्हणून नव्हे तर मनास पटण्याइतकें सयुक्तिक आहे. अर्थातच आपणाला टिळकाचे मुख्य तेवढे अध्यापक, जिवलग तेवढे स्नेही, आणि नजिकची तेवढी शैक्षणिक परिस्थिति जरूर पाहिली पाहिजे.

लोकमान्य शरीरस्वास्थाकरतां पहिल्या वर्षी नापास झाले हें आपण पाहिलेंच आहे. आणि या अपयशाबद्दल त्यांना जें वाईट वाटलें तें त्यांनीं फक्त उपासनीच्याजवळच बोलून दाखविलें. एक तर उपासनी त्यांच्याहून किंचित् वर्षादीडवर्षांनीं लहान होते; शिवाय ते हाडाचे अत्यंत गरीब. म्हणून आपला धाकटा मित्र पास झाल्याचें जरी त्यांना लागलें तरी उपासनीच्या गरीब, शांत, व सरळ स्वभावामुळेच टिळकांनीं आपलें दुःख त्यांच्याजवळ ओकून टाकिलें. दिसायला गोष्ट किती किरकोळ आहे. पण तिचे परस्परांवर परिणाम किती दीर्घकाल टिकणारे झाले पहा. “ काय उपासनी, पुढे गलांत ना ? ” असें टिळकांचें एक वाक्य होतें. पण वास्तविकपणें पुढें कोण्ण गेले होते ? सर्वतोपरीनें टिळक आणि याचा उपासनीनाही केवळ आनंद वाटावा. पण शरीरयात्रेतहि आपला वयस्य पुढें गेला ही गोष्ट उपासनीच्या हृदयाला अजून चरका देते !

नामदार उपासनी टिळकांचे केव्हांही प्रतिस्पर्धी नसत. त्यांचा टिळकांवर जर कांहीं परिणाम झाला असेल तर तो मुख्यतः दोन गोष्टींत. एक

हृदयांत शांतता राखण्याची गोष्ट आणि दुसरी गोष्ट तिच्याहीपेक्षां जास्त महत्त्वाची आहे. ती अशी की अत्यंत शुद्ध शील तयार करण्याची. आम्हांला या दुसऱ्या गोष्टीवर फारसे विवरण करावयाचें नाहीं. पण टिळक, आगरकर आपटे, उपासनी व आणिली एखादा पांचवा पांडव यांचाच तेवढा कंपू त्यावेळीं सोंवळ्या शीलाचा होता असें खात्री लायक माहितीवरून कळते. हे पांच वीर मात्र परपस्परांस या एका विशिष्ट बाबतींत हृदयांतील सहज-स्वभावानें निगडित होऊन गेलेले होते. या पंचकांतला प्रत्येक देव वेग-वेगळ्या वैशिष्ट्यानें चमकून गेला असेल; त्यांत मतभिन्नता भरपूर असेल पण ज्याला व्यक्तिवाचक शील क्षणतात, त्यांत ते समानधर्मी असत. आणि म्हणूनच उपासनीना अधिकारयुक्त वाणींत सांगता आले कीं “ मी सगळ्या लोकांना सांगतो कीं नुसतें आचरण नव्हे तर बळवंतरावचीचे विचार आणि त्यांच्या वासनादेखील अत्यंत पवित्र असत. ” हेच शब्द नामदार उपासनीनासुद्धां पूर्णपणें लागू पडतात; असो.

उपासनीखेरीज टिळकांचे सहाध्यायी जे होते त्यांत; ज्यांनीं टिळकां-पुत्र कांहीं तरी स्पष्ट असा परिणाम केला असे आगरकर, आपटे, दाजीसाहेब खरे, लक्ष्मण मोरेश्वर ऊर्फ अणासाहेब. देशपांडे हेच होत. पण हे सगळे टिळकांच्या मागून वर्षादीडवर्षांनीं आले होते. आणि त्यांचा परिणाम सामान्यतः चुरशीचा असे. उदाहरणार्थ आपटे आणि देशपांडे यांनीं “ मातृ-विलाप ” या मथळ्याच्या संस्कृत कविता टिळकांबरोबरच रचिल्या होत्या. त्या तिन्ही कविता रसभरित आहेत. पण त्यांतल्या त्यांत टिळकांच्या कवितेनें प्रो. किलहॉर्न यांनां खुष करून टाकिलें होतें. त्याचवेळीं प्रसिद्ध प्रो. जिन्स-बाले डेक्कन कॉलेजांत फेलो असत. त्यांनांही टिळकांचीच कविता अधिक आवडली; आणि त्यांनीं टिळकांना शोभासकी दिली. आतां आपण साहजिकपणेंच अध्यापकांकडे झुकलों आहोंत; पण आगरकर आणि खरे यांच्या सुरक्षीविषयीं दोन शब्द लिहून टाकू या.

आगरकरांच्या स्पर्धेवर दोन शब्द लिहून काय होणार आहे ? आम-च्या या नियमित स्पर्धांच्या चरित्रांत या विषयाचें जरी स्वतंत्र प्रकरण करतां

आले नाही तरी काही पाने तरी खर्ची घातल्याशिवाय आत्ताही गत्यंतर नाही. पण त्या प्रसंगाला अजून अवधि आहे. तेव्हां आगरकरांना काही काळ वगळून खऱ्यांचेच दोन शब्द लिहून टाकू. ती एक मजेदार गोष्ट आहे. दाजीसाहेबांना एका एका प्रकरणांत कॉलेजभूत काही काल काढून देण्यापर्यंत शिक्षा झाली होती हे पुष्कळांना माहित नाही. पण ती गोष्ट अगदी खरी आहे. प्रो. शूट फार अशक्त असत. ते हुशार खरे, त्यांची शिकविण्याची पद्धति ठासदार खरी, वर्ग कसा सुई पडली तर ऐकू येईल असा स्तब्ध बसायचा, पण एकदां त्यांना शिकवितां शिकवितां झांब आली. अर्थातच त्यांनी इंग्लंडचा रस्ता धरला. त्यांच्याजार्गी सरकारने एक आय्. सी. एस्. नेमिला. त्याला नीट शिकवितां येईना. मुलांना संवय पडली प्रो. शूटची. ते लागले प्रथम चळवळ व नंतर कारस्थाने करायला. टिळक वरच्या वर्गांत आणि खरे खालच्या वर्गांत पुढारी झाले. पण टिळकांच्या वर्गांने असहकारिता करण्याच्या अगोदरच खऱ्यांच्या वर्गांने प्रिंसिपालकडे जाऊन तक्रार करून विरोध करू हणून धमकीसुद्धा देऊन टाकिली. पुढे प्रोफेसरांचा एक विषय चढलला, पण खऱ्यांना मात्र थोडीशी शिक्षा भोगावी लागली. हाच आरंभ टिळकांकडून झाला असता तर काय झाले असते हे संदर्भ कठीण आहे. पण निदान त्या काळांत तरी, आणि निदान कॉलेजांत तरी ब्युरोक्रसीचे टिळकांशी वाकडे नव्हते. उलट प्रो. किलहॉर्नची टिळकांवर संस्कृतामुळे अतोनात भक्ति असे. पुढे एकदां प्रो. मॅक्स मुल्लर यांनी जशी लोकमान्यांच्या "ओरायन" पुस्तकाचा अचंबा वाढून त्यांना राणीकडून कैदेंतून सोडविले तसाच प्रकार प्रो. किलहॉर्न यांच्याकडून घडता. केरूनाना तर टिळकांना पितृसमान होते. या दोन अध्यापकांखेरीज आणि प्रो. जिन्सघाल्यांच्याशिवाय चवथ्या अध्यापकांने टिळकांना विशिष्ट वळण लाविले असे वाचण्यांत व ऐकण्यांतही नाही.

तेव्हां दगडू हलवायाच्या मदतीने शरीरसंपत्ती संपादन करून, आगरकर, आपटे, उपासनी, खरे, मुळे, शारंगपाणी, देशपांडे वगैरे मित्रांच्या सान्निध्यांत आणि केरु नाना छत्रे, प्रो. किलहॉर्न आणि प्रो. श्रीधरपंत जिन्सघाले यांच्या अध्यापनाचा फायदा घेऊन लोकमान्य इ. स. १८७६ साली, उपासनीच्यानंतर फक्त सहा महिन्यांनी, मुंबई युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. झाले.

असत; ही गोष्ट लक्षांत घेतां टिळक कॉलेजमधल्या आयुष्यक्रमांत कधीही सोवळें नेसल्याशिवाय जेवित नसत यांत विशेष नाहीं असें कसें ह्मणावें ? तथापि या पेक्षां टिळक आणि उपासनी मुंबईसदेखील सोवळें नेसून जेवित असत या सत्यांत जास्त आनंद आहे. सोवळें आणि ओवळें याविषयी निराळी चर्चा करण्याचें आतां आह्मांला कारणच नाहीं. कारण ही चर्चा आगरकरांनीं कडेलोटीपर्यंत नेली आहे. तथापि ती जी जाहीर रीत्या झाली तिच्या पेक्षां खासगी संभाषणांतली चर्चा अनेक वाजूंनीं महत्त्वाची आहे. सबब आह्मी ती एथें सारांशरूपानें नमूद करितों:—

सोवळें-ओवळें

मुळे:— (उपासन्यांना) काय भडजी ! चाललांत जेवायला ?

उपासनी:— (अगदीं साध्या भावानें) हो.

टिळक:— हो राजेब्रहादूर !

आगरकर:— आह्मी येऊं कां तुमच्या कृपांत उपासनी !

उपासनी:— या कीं. आह्मांला आनंद वाटेल.

मुळे:— पण आह्मी तें गवाळें नाहीं नेसणार.

उपासनी:— मी तुझाला शारंगपाण्यांचा पीतांबर आणून देतो.

आगरकर:— त्यांच्या लग्नापासून कधीही न धुतलेला पीतांबर ?

उपासनी:— मग धुतलेला माझा कद देतो.

आगरकर:— पण धुतलेलें हें आमचें कर्पास-पत्र कां चालूं नये ? हा जुलूम कां ? अमकेंच नेसा; अमक्याच रीतीनें नेसा; अमक्याच गोष्टींची डिल करा, अरे आहे काय हें सोंग ? याला कांहीं आधार ? याचें कांहीं प्रयोजन तरी आहे काय ? आमच्या सोवळ्यानें आमचें स्वाभाविक कोवळें हृदय शिस्तेंच्या नांवाखालीं निगरघट करून टाकिलें आहे. तुझाला नाहीं असें वाटत टिळक ?

टिळक:— तुझी मला असे प्रश्न वारंवार कां विचारितां ? माझी उत्तर तुझाला रुचत नाहींत. तथापि तुमचा हला निकरिचा जरी असला तरी तो कळवळ्याचा आहे ह्मणून मी आज निराळ्या पद्धतीनें उत्तर देतो. पण आतां हें असें जेवल्या-

शिवाय बोलत उभें राहून आमच्या शंकरला (आचार्याला)
प्रास देणें मला आवडत नाहीं. शिवाय आचारी रागावला
कर्मखर्च जास्त लागून अन्नही चांगलें मिळत नाहीं. मुळे,
आह्मी बुद्धा गरीब माणसें आहोंत.

आगरकर:— तुमचें म्हणणें अगदीं बरोबर आहे. तुम्ही गरीब असाल, मी
तर जन्माचा दरिद्री आहे. पण तुमची तयारी असेल तर मी
आज जेवणार सुद्धां नाहीं. चला उपासनांच्या खोलींत
बोलत बसूं.

मुळे:— नाहीं रे बाबा. मला सपाटून भूक लागली आहे.

टिळक:— आणि मलही खूप पोहण्यामुळें मनस्वी भूक लागली आहे.
आगरकर, तम्ही वादविवादापार्यां शरीराची खराबी करून
घेतां हें चांगलें नव्हे.

आगरकर:— आगोदर मन नंतर शरीर.

टिळक:— नव्हे, अगोदर धर्म, आणि तो शरीराशिवाय नीट होत नाहीं.
शिवाय आतां आपणांला घाई कसली आहे? आपण कांहीं
कुठें पळून जात नाहीं. नीट मनसोक्त जेवा. ह्मणजे मग प्रफु-
ल्लित मनानें आपण बोलूं.

(नंतर जेवणखाण आटोपल्यावर व थोडावेळ इतर किर-
कोळ गप्पा झाल्यावर आगरकरांच्या आप्रहावरून टिळकांनीं
आपली बाजू मांडिली.)

टिळक:— हें बघा आगरकर. पहिल्या घडाक्याला शास्त्र सांगतों.

मुळे:— शास्त्राच्या मुलाला सर्वत्र शास्त्रच दिसतें.

टिळक:— स्वाभाविकच आहे. आजचें सगळें पाश्चात्य जग शास्त्राचेंच
मूल आहे. आणि त्या पोरानें आपण तर फार कौतुक करतां.
आजपर्यंत आपला मुलगा तेवढा बाब्या आणि दुसन्याचा ठोंब्या
असा स्वाभाविक प्रकार असे. पण हें इंग्रजी राज्य आल्या-
पासून आली आमचें तें ढोर आणि दुसन्याचें मात्र पोर असें
म्हणत आहों. असो. मुळे, मध्येंच बोललांत म्हणून निरुपा-
यानें समाचार घ्यावा लागला. (आगरकराकडे तोंड करून)

मला वाटते मध्येच कोणी बोलू नये. (संमती मिळाल्यावर पुढे) शास्त्र सांगते की कापसापेक्षा रेशीम जास्त ऊष्ण असते आणि म्हणून ते केरकचरा किंवा अन्य, तुम्हेची घाण स्वतः वर राहू देत नाही. तथापि त्यालाही कांही मर्यादा आहे. रेशमी वस्त्र झाले तरी ते धूत गेलेच पाहिजे. पण ते वारंवार धुतले म्हणजे लवकर फाटते, आणि भारी किंमतीचे असल्यामुळे सामान्य लोक धूत नाहीत. माझे माषण सामान्य जनसमूहाच्याच दृष्टीने असते हो. हे मात्र विसरू नका. उलट कापसाचे वस्त्र रोज धूत गेले असता रेशमी वस्त्र नेसण्याचीच कां गरज असावी, आगरकरांच्या भाषेत, जुलम कां असावा याचे उत्तर सोपे आहे. वस्त्रांतर करणे शुद्धतेच्या दृष्टीने इष्ट आहे. साहेब लोकसुद्धां जेवतांना पोषाख बदलतात आणि तेही जेवतांना शक्य तितका रेशमी पोषाखच करितात. रावबाजीच्या सोवळ्याच्या पराक्रमाबद्दल फाजिल विश्वासाची गोष्ट जमेस धरून तुम्ही सोवळ्यांचा धिक्कार करू नका. आतां हा, सोवळे परिधान करण्याच्या एक किंकोळ प्रकार आहे. तो इतर महत्त्वाच्या प्रसंगां केला नाही तरी चालेल; न केल्यास भयंकर पाप लागते असे नाही; हे मी कबूल करितो; पण तसे महत्त्वाचे प्रसंग तुम्हांआम्हांवर आज येऊन पडले आहेत काय ? नाहीत. मग उगाच आपल्या अनंतकालापासून चालत आलेल्या रीतीवर शस्त्र कां उगारितां ?

आगरकरः— हा, हाच भयंकर अंधविश्वासाचा तोटा या सोवळ्यांमुळे होतो. टिळक, तुमचीआमची गोष्ट निराळी आहे. चांगले कोणते आणि वाईट कोणते हे तुम्हाआम्हाला समजते, पण सामान्यजनपद झाडून रावबाजीसारखेच बावळट आहे. मला हा बावळटपणा अगदी खणत नाही. मग तो सोवळ्यांत असो की आगगाडीपुढे कोंवडी, अंडी, नारळ फोडण्यांत असो. आणि सगळ्या प्रकारांत जर कोणता अतीशय

जालिम, कालियाच्या विषाचा बावळटपणा असेल तर तो गतानुगतिकत्वाचाच आहे. अनंत कालापासून चालत आलेले रिवाज झटले की माझ्या कपाळांत तिडिखच उठते. खरोखर अनंतकाल हणजे काय, रिवाज कसे पडतात, आपण त्यांनी कितपत बांधले जातो व जावयास पाहिजे वगैरे विषय फार फार विचार करण्यासारखे आहेत. पण विचार करतो कोण ? जो तो उठला की लागला ठेवायला बापाच्या पावलावर पाऊल. बाप तांबट तर मुलगाही तांबट, बाप हजाम तर मुलगाही हजाम; पण बाप कुंभार तर मुलगा मिश्रुक असा प्रकार आमच्या हिंदुस्थानांत चुकून होणार नाही. तेंच पाश्चात्यांकडे पहा. पण काय हो टिळक, पाश्चात्यांचे नांव काढतांच तुम्ही असे मनांतल्या मनांत रागावतां कां ?

टिळकः—

कारण मला त्यांची भीति वाटते म्हणून नव्हे, तर कोणत्याही गोष्टीचा साधक बाधक विचार व्हावा म्हणून मी बोलत नाही. राग येतो यांत हाकाच नाही. या पाश्चात्यांनी आमचे राग येण्यासारखेच नुकसान करणे चालवले आहे. तथापि त्यांच्यांतहि कांहीं अत्युत्कृष्ट गुण आहेत ही गोष्ट मला आज मान्य आहे. माझे या विषयावर अजून पक्क विचार तयार व्हावयाचे आहेत. त्याचप्रमाणे आगरकर, तुम्ही सांगितलेले सगळे विषय खरोखरच विचारकरण्यासारखे आहे. पण विचार करतो कोण ? या तुमच्या प्रश्नाला सामान्य जनता हें उत्तर नाही. सामान्य जनता विचारवंत होईल तर आपण राजेच होऊं. इंग्रज आणि मराठे समसमान दर्जाचे मित्र होतील. आजच्याप्रमाणे धनिनोकरांचे त्यांचे नाते राहणार नाही. पण तशी परिस्थिति कशी जुळवून आणतां येईल ह्याचा विचार आजच्या सुशिक्षित तरुणांनी करावयाचा आहे. आगरकर, मी, तुम्ही व या सर्व मित्रांनी विचार चालविलाच आहे. त्या विचारांचे वर्गीकरण करून, कोणास कुठे कितपत

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

संघशक्तीने कार्य करितां येईल हें आपण ठरवूं. पण तोंपर्यंत ज्या सामान्य जनतेला शिकवायचें आहे तिचा बुद्धिभेद करू नका. दमादमानें गोष्टी घ्या, आंजारूनगोंजारून शिकवा, असें माझे म्हणणें आहे.

आगरकर:-- (तडफीनें) माझा मतभेद आहे.—

(नंतर आगरकर सामान्य जनतेवर फार घसरले. त्यांचें भाषण ऐकवेल तितकें टिळकांनीं ऐकून घेतलें. पण पुढें असह्य झाल्यावर, उपासनीच्या संकेतावरून ते आपल्या खोर्लांत जाऊन निजले.)

अशा तऱ्हेचे वादविवाद टिळकादिकांचें कॉलेजांत असतांना पुष्कळ होत असत. आणि ते आपल्या मतानुसार उपासनीच्याप्रमाणें सोवळें नेसून जेवित असत. पण हीच पद्धत त्यांनीं मुंबईलाहि ठेविली होती. पुढें राष्ट्रहिताचा सगळाच बोजा त्यांच्यावर येऊन पडला तेव्हां ते सोवळें नेसत नसत आणि याचा फायदा घेऊन समाजसुधारक अजून त्यांच्यावर टीकेचे प्रहार करितात. त्यांनीं हा वादविवाद नीट शुद्धांतःकरणानें वाचावा असा आमचा त्यांना आग्रह आहे. त्यांचे स्नेही उपासनी हे अजून सोवळें नेसतात. आणि तेहि म्हणतात. कीं ' माझ्यासारखे टिळक जर पेन्शनर असते तर त्यांनींही सोवळें सोडून दिलें नसतें. ' खुद्द टिळकांनीं सुद्धां एकदां असें म्हटलें होतें कीं " मी केसरीचा संपादक नसतो तर कीर्तनकार झालों असतो " असे.

सोवळें नेसण्याखेरीज बळवंतरावर्जांची मुंबईची दुसरी विशेष गोष्ट अशी कीं, त्यांनीं हिंदुधर्मशास्त्राचा त्यावेळीं अतीशय अभ्यास केला. उपासनी सांगतात कीं हिंदु लों वरचीं त्यांनीं सगळीं महत्त्वाचीं पुस्तकें वाचलीं. मनु, नारद याज्ञवल्क्य, वगैरे पौर्वात्य स्मृतिकारांचे ग्रंथ त्यांनीं मूळ संस्कृतांत वाचून अभ्यास केला. त्यांनीं पाश्चात्यांनीं कसा अभ्यास केला हें नीट पाहिलें, तौलनिक ज्ञानाकरितां मुसलमान धर्मशास्त्रांचीं मूळतत्त्वे अभ्यासिलीं. ख्रिश्चन धर्माच्या तत्त्वांचा सांगोपांगो विचार केला आणि अशा रीती

१ कीर्तनकारांचें संमेलन, अध्यक्षस्थानचें भाषण.

त्यांनी हिंदुत्वाची ओंपली कल्पना, बावनकशी सोन्याप्रमाणें शुद्ध करून घेतली एवढ्या जगड्व्याळ अभ्यासाला किती दीर्घ काळ लागेल याची अभ्यासी वाचकांनीहि कल्पना करावी, आणि मग उपासनीच्या. “ आक्षी दोषे तीन वर्षे मुंबईत एका खोलांत काढिलीत; पण बळवंतराव कर्घी वाचण्यांत किंवा विचार करण्यांत गर्क नाहीत असें कांहीं मला स्मरत नाही. ” या शब्दांत अतिशयोक्ति असणें शक्यच नाही अशी आपली खात्री पटवून घ्यावी.

स्वतः उपासनीकडून तितका अभ्यास झाला नाही. कारण त्यांचे डोळे त्यावेळीं बिघडले होते. टिळकांनी वाचावें आणि उपासनींनी एकावें असा त्यांचा क्रम चालला होता. ते दोघे स्नेही संध्याकाळी बँकवेवर हिंडत त्यावेळीं देखील टिळकांनी हिंदु लॉवर बोलावें आणि उपासनींनी एकावें.

परंतु लोकमान्यांनी हिंदुलॉचा अभ्यास केला या गोष्टीपेक्षां जास्त महत्त्वाची दुसरी एक गोष्ट स. १८७८ च्या ऑक्टोबरांत घडून आली. ऑक्टोबरांतच आली असें मात्र उपासनींना आठवत नाही. ते म्हणतात की तो महिना कदाचित् मे देखील असेल; परंतु बहुधां ऑक्टोबरच असावा अशी त्यांची स्मरणशक्ति धांव घेते. आणि तो ऑक्टोबर महिनाच असला पाहेजे. कारण विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी सरकारी नोकरीस सन १८७९ च्या एप्रिलमध्ये रामराम ठोकला; आणि ते मे महिन्यांत पुण्याला सहकुटुंब येऊन दाखल झाले. आणि त्यांतर त्यांनी लक्ष्मणराव चिपळूणकरांना १३ सप्टेंबर १८७९ रोजी जुढील पत्र लिहिलें

“ The memorable 1st of October is approaching. I shall enjoy the pleasure of kicking off my chains that day. Mr. Agarkar [going for M. A.] Mr. Tilak [going for L. L. B.] Messrs. Bhagwat and Karandikar (appearing for B. A.) have tendered proposals for joining me in the enterprise. This step they have done of their own accord. We have settled 1st of January for the hoisting of the standard. Such a battery must carry the High School instantaneously before it ? ”

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

(आतां ती स्मरणीय १ ऑक्टोबर तारिख जवळ जवळ येत चालली आहे. त्या दिवशी नोकरीची बेडी झुगारून देण्याचा आनंद मी उपभोगीन ! रा. रा. आगरकर एम्. एच्चा, रा. रा. टिळक एल्. एल्. बीचा, व रा. रा. भगवंत आणि रा. रा. करंदीकर हे बी. एच्चा अभ्यास करित आहेत. त्यांनी मला माझ्या अंगीकृत कार्यात येऊन मिळण्याचा इरादा मला कळविला आहे; आणि, ही मोष्ट त्यांनी आपण होऊन केली आहे. आम्ही आमच्या कार्याची गुढी उभारण्याचा दिवस १ जानेवारी हा ठरविला आहे. अशा गोलंदाजांच्या मदतीने आम्ही हायस्कुलाचा हां हां म्हणतां धुव्वा उडवून देऊं !)

या पत्राची तारिख १३ सप्टेंबर स. १८७९ ही आहे. आणि १८७८ त टिळक फायनल एल्. एल्. बीचा अभ्यास करित होते. ते व उपासनी पुण्याला सुटीतच पण अभ्यास करण्याकरितां आले होते. अर्थात् हा महिना जर मे असता तर त्यानंतर सहा महिन्यांनी टिळक वगैरे मंडळांचा जो बेत ठरला होता, त्यांत वाजवीपेक्षां जास्त कालावधी झाल्यामुळे कांहीं तरी फाटेफुटे उत्पन्न झाले असते. नंतर टिळक आणि उपासनी १८७९ च्या अखेरीला व मध्यांत एल्. एल्. बी झाले. आणि म्हणूनच त्या मित्रमंडळांना कांहीं तरी एक कार्य ठरविणे भाग पडले. तें कोणतें कार्य त्यांनी ठरविलें, त्याच्या अगोदर ऑक्टोबरांत त्यांचें डेक्कन कॉलेजांत कोणते भाषणप्रसंग झाले व त्यासमयी कोणकोण हजर होते, वगैरे मजकूर आतां ओघाओघानें येईलच. परंतु एथें तो महिना मे नसून ऑक्टोबरच असावा अशाबद्दलचे पुरावे दिले आहेत. असो:

तेव्हां स. १८७९ च्या ऑक्टोबरांत टिळक आणि उपासनी मुंबईहून पुण्याला डेक्कन कॉलेजांत आले. मूळ हेतु अभ्यास करण्याचा पण अभ्यासापेक्षां, पुढें कोणतें राष्ट्रकार्य करायचें व तें कसें करायचें, हें ठरविण्यांतच सारी सुट्टी निघून गेली. या विशेष महत्त्वाच्या मुद्यावर वादविवाद त्हरणारे प्रमुख तरुण म्हटले म्हणजे, प्रथम लोकमान्य नंतर उपासनी, आगरकर, भगवंत, करंदीकर, काथवटे, कृष्णाजी शारंगपाणी हे होत. त्या मंडळांत रा. वामनराव आपटेहि होते असें उपासनी 'कर्मयोगीत' लिहितात. आण्णासाहेब देशपांडेहि असल्याचें त्यांना स्मरतें. दुसरे सद्गृहस्थ बहुरुधां नसावे

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी.

हिंदपुत्र अरविंद घोष.

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी.

दे. भ. शि. म. परांजपे.

कारण ते एव्हांना बी. ए. होऊन कॉलेजांतून बाहेर पडले होते. आणि वामनराव आपटे तर खचित नव्हते. कारण ते रा. विष्णुशास्त्र्यांनी स्थापिलेल्या न्यू इंग्लिश स्कुलास सन १८८० च्या ऑगस्टांत येऊन सिळाले. त्याच्या अगोदर ते एका मिशन स्कूलमध्ये नोकर असत. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या मनांतून सरकारी नोकरीहि पत्करायची होती, याच्याही पलीकडची गोष्ट सांगायची म्हणजे त्यांना मि. चॅटफील्ड साहेब मधून मधून अॅक्टिंग जागा देत आणि वामनरावही त्या स्वीकारित. परंतु त्या हंगामी, कमी पगाराच्या व आज या जिल्ह्यांत तर उद्यां दुसऱ्याच जिल्ह्यांत अशा असल्यामुळे वामनराव शेवटी कंटाळले आणि त्यांनी अखेर स. १८८० च्या ऑगस्टांत विष्णुशास्त्र्यांच्या न्यू इंग्लिश स्कुलास मिळून चॅटफील्ड साहेबांच्या भुलवण्याला चाट दिली! इ. स. १८७८ साली वामनराव आणि आगरकर एम्. ए. ची परीक्षा देण्याच्या वेतांत होते तेव्हां टिळकादि मंडळींत ते येऊन बसतही असतील असा संभव असता तर ते कॉलेजांतसुद्धा अप्रतिम बुद्धीचे विद्यार्थी नांवाजलेले होते; तेव्हां त्यांचा संवादांतला भाग त्यांची हजिरी विसरून जाण्याइतका खात्रीने कमदर्जाचा नसेल. आणि असला तर त्यांची कळकळ नसेल आणि म्हणून ते अभ्यासाचा अमूल्य वेळ वादविवादांत खर्च करण्याच्या भानगडीतही पडले नसतील. एका उपासनीच्याखेरीज दुसरे कोणीहि वामनराव हजर असल्याचे सांगत नव्हते. तथापि ह्या सुद्यावर विशेष पुरावा पाहिजे ही गोष्ट अगदी खरी आहे; असो. आतां टिळका-आगरकर वगैरेंचा दुसरा संवाद देण्याचे आक्षेप कर्तव्य केले होते. ते वचन आक्षेप एथे पाळितो.

आमचे शिक्षण आक्षेप च लांभाळिले पाहिजे.

टिळकः— आगरकर, आज तुझाला वेळ आहे कां ? आपण आपल्या भावी कार्याची नक्की जाणीव करू घेऊं या. तुमचे व आमचे सार्वजनिक सेवेचे ध्येय कोठे कसे आणि कितपत जुळते हे आपण बी. ए. च्या क्लासांत असतांनाच ठरविणार होतो. त्याला आज तीन वर्षे होऊन गेलीत. हे असं फुकट दिवस घालविणे चांगले कां ?

उपासनी— आपण काय फुकट दिवस घालविता ? परीक्षा पास होणे ही पूर्वतयारी नाही का ?

आगरकर:— परीक्षा पास झालो हणजे आमची समाजांत प्रतिष्ठा वाढेल व तितकीच आम्हांला समाजसेवा जास्त करिता येईल, यापेक्षा परीक्षांची जास्त किंमत निदान मला तरी वाटत नाही. तसे पाहिले तर मलाहि टिळकांसारखेच, तीन वर्षे फुकट घालविल्यासारखे वाटते. असो. हा विषय अत्यंत किरकोळ आहे. टिळक, तुमच्या विषयावर मी थोडेच दिवस पण कसून विचार केला आहे. समाजसेवेचा मी सर्व बाजूंनी थांग घेऊन पाहिला. पण मला अजूनहि राजकीय सुधारणांच्या ऐवजी सामाजिक सुधारणा करणेच आजचे आमचे आद्य कर्तव्य आहे असे वाटते.

उपासनी:— हा कांही Common platform (एकमताचे आविष्करण) होत नाही. जी चर्चा बी. ए. च्या क्लासांत झाली तिचाच काध्याकूट एम्. एच्या आणि एल्. एल्. दीच्या क्लासांत असतांना होत आहे.

टिळक:— हरकत नाही. द्वैतमताचे अद्वैत मत करणे कांही कमी फायद्याचे नाही. अजूनच्या वादविवादाची आपण मर्यादाच ठरवूया. आज राजकीय कृत समान ध्येय होते की नाही एवढेच पाहू. त्याची दिशा नंतर आंखून टाकू. आगरकर, एकूण तुमच्या मते अगोदर सामाजिक सुधारणा आणि नंतर राजकीय सुधारणा होणे जरूर आहे.

आगरकर:— रोय. एष्कळ विचार करून मी हे मत निश्चित केले आहे. अहो. अगोदर घर नंतर दार. ज्याचे घर मजबूत त्याचे दारहि मजबूत. ज्याला घरी किंमत नाही त्याला बाहेर कोण विचारणार ? शेले हणतो " ज्याच्या घरी बायकापोरांमध्ये अनन्वित जुलूम यथमान करितो त्याच्या घरांतच त्याच्या बायकापोरांतच त्याच्या अधःपतनाचे शाप संचार करितात " हे वर्णन आज आपल्या घरांना सर्वथैव लागू पडत नाही

काय ? टिळक, तुमची-आमची गोष्ट निखालस आहे. पण एकंदर हिंदुसमाज लक्षांत घ्या. ह्मणजे भूतांखेतांवरचा विश्वास, आगगाडीपुढें अंडी व नारळ फोडणें, कुळघर्मांपार्यां कर्जबाजारीपणा स्वीकारणें, स्मशान-यात्रेंत प्रेताची विटंबना करणें आणि विधवांचें-नको-बुवा तो प्रकार तर शिसारीचे शहारे उत्पन्न करितो ! टिळक, तुम्ही मला काय वाटेल तें ह्मणा, पण आपण तर घर सुधारा, घर सुधारा, असाच डांगोरा पिटविण्याच्या तर्फेचे आहोंत.

टिळकः— पण मी कुठें तुमच्या विरुद्ध आहे ? अहो घर कुणाला नको असतें ? तुमचा शेले तर आमचे रामदासहि ह्मणतात कीं “आधीं प्रपंच करावा नेटका.” परंतु शेले नुसता बडबडला आणि रामदासानां “आधीं केलें मग सांगितलें.” आगरकर, घर सुधारा, घर सुधारा, असा तुम्ही डांगोरा पिटविणार ना ? पिटवा कीं, आनंदानें पिटवा. जोरजोरानें पिटवा. पण माझ्यासारखा एखादा अज्ञानी तुमच्याकडे आला आणि ह्मणाला कीं “आगरकर, घर सुधारा म्हणतां पण मला तर घरच नाही; मग मी काय करूं ?” तर तुम्ही त्याला घर दिलें पाहिजे. दुसरा उभासर्नांच्यासारखा एकादा हुशार नागरिक तुमच्याकडे आला आणि तुम्हाला विचारूं लागला कीं, “आगरकर, घर म्हणजे काय ? आधीं घर मग दार म्हणतां पण आधीं दार मग घर हें तें प्रत्यक्ष चर्मचक्षुंनां हि दिसतें” तर मग तुम्ही त्याची शंका फेडली पाहिजे. अहो, घर तर हवेंच हवें. घराकरितांच तर सगळ्या उलाढाली चालतात. इंग्रज लोक एथें आले, सर्व जगभर पसरले ते घराकरितांच. पण बाजाराशिवाय, दाराशिवाय, बाह्य जगाशिवाय घराचें अस्तित्त्व नसतें हें तुम्हांला मान्य आहे कीं नाही ?

आगरकरः— अलवत. अलवत. खऱ्या गोष्टी मी अमान्य कसा करीन ? या मर्त्यलोकांत जोपर्यंत आमचें घर आहे तोपर्यंत या मर्त्य लो.

काव्या बाजारावर तें अवलंबून असतें यांत संशयच नाही. खरोखर, टिळक, मी मूळांतच वेगळ्या मताचा मनुष्य आहे. मला वाटतें की मनुष्याचें ध्येय अती उच्च असावें. त्याचा एक दशांश भाग जरी त्याला शेकडों वर्षे पर्यंत प्राप्त झाला नाही तरी चालेल. तुम्ही बाजाराला या मर्त्यलोकाला फार महत्त्व देतां. इतकें की विचार करितांना तुम्ही दुसऱ्या सृष्टि लक्षांत घेतच नाही. शैलेच्या एपिपसिडायन् काव्यांत वर्णन केलेलें दिव्य कौटुंबिक सुख किंवा आपल्या संस्कृत काव्यांतून वर्णन केलेलें स्वर्गसुख अशक्य कोर्टांतले आहे असें मला वाटत नाही. तरी पण या मायिक बाजारापासून जरी तुम्ही आरंभ केला आणि तेंच ध्येय पुढें ठेविलें तरी मला आतां असें सांगा की हा बाजार तरी कोण मांडतो ? घरांत उत्पन्न झालेलीं मनुष्येच मांडतात ना ? “ मला घरच नाही, आगरकर, मला घर द्या ” असें म्हणणाऱ्या माणसाला मी त्याचा स्वभाव ओळखून घर देईन. आतां थोडेंसें विषयांतर होईल पण मी थोडासा गोल्डस्मिथच्या मताचा अर्थ आहे. मला वाटतें की कोणी कसा हि असो त्याला ; कुटुंबपोषणाची ताकद असली तर त्यानें लग्न जर करूं शकूं, पण ज्याला ताकदच नाही अशा माणसाची आपण कीं करवावी आणि त्याला जें देवानें दिलें नाही तें जिव्हाळ्याच्य. माणसांचें प्रेमसुख आपण देण्याचा प्रयत्न करावा. आतां उपासनासारख्या हुशार माणसाला मी सांगेन की मला-तुझ्या प्रश्नाची खोंच समजली. पण ती लक्षांत घेऊनही मी सांगतो की बाह्य जगांतली जी राजकीय परिस्थिति आहे, तिचा तर अवश्यमेव विचार करा. करूं नका असें मी कधीहि म्हटलें नाही; आज म्हणत नाही; व पुढेंहि म्हणणार नाही. पण राजकीय परिस्थिति ही बाह्य जगाची एक स्थिति आहे; तिचा तेवढ्यापुरताच विचार करा असें माझे सांगणें आहे; आणि तो विचारहि घराकरितांच करा

असा माझा आग्रह आहे. घराला तुम्ही राजकीय संज्ञा द्या की सामाजिक असे विशेषण लावा. शब्दाकरितां मी भांडत नाहीं. पण त्या शब्दांचे जे रूढ अर्थ आहेत त्या अर्थानों मी सामाजिक सुधारणा घराच्या बाबतीत लावतो. मला वाटते की माझे बोलणे टिळकांना गैर वाटू नये.

टिळकः—

नाहीं. अगदी गैर वाटत नाहीं. उलट आजचा दिवस चांगल्या शकुनाचा असला पाहिजे असेच मला वाटते. कारण आपण आज किती तरी शांत रीतीने विचार करित आहोत. यावरून आगरकर, आपणां दोघांकडून महाराष्ट्राकरितां कांहीं तरी सुरेख सेवा खचित घडणार यांत शंकाच उरत नाहीं. असो. आगरकर, तुमचे मूळतत्त्व मला सर्वथैव मान्य आहे. घराकरितां सगळ्या चळवळी असतात यांत मतभिन्नता नाहीच. तुमच्यासारखी माझी कविकल्पना नसली तरी घर हि एक मोक्षपदाची पायरीच आहे असें माझे शास्त्रीय मन मला सांगते. तथापि ही पायरीच मजवूत असली पाहिजे. आगरकर, ध्येय उच्च असावे असें तुम्ही म्हणतां; पण मी सांगतो की प्रत्येक जीवाचे ध्येय उच्च असतेच. त्याला हवे असलेले सुख मिळाले म्हणजे त्याची स्वाभाविक हांवच त्याला पुढले ध्येय दाखविते. पण सामान्यजनाला सामान्य ध्येयच प्रथम सर्वस्व वाटते. आणि आम्हांला सामान्य जनाच्या दृष्टीनेच विचार करायचा आहे. तेव्हां आज हिंदुस्थानच्या सामान्य मनुष्याच्या घराची परिस्थिति कोणती आहे हे पहावयाला हवे. पण मला अजुनही असे सांगा की हे पाहतांना दृष्टि किती लांबच्या भविष्यकाळांत न्यायला तुम्ही तयार आहांत ?

आगरकरः— तुम्ही सांगाल तितकी लांब. मला सूर्यमंडळ भेदून विश्वामित्राच्या सृष्टीपलीकडेहि दृष्टि नेतां येईल.

टिळकः— (हंसून) नको. तितक्या दूरचा पल्ला आज नको. आपणांला सगळे लोक आजच कवि करायचे नाहीत.

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

आगरकर:— पण सगळे लोक मुत्सद्दीहि करूं नका हो. टिळक एकवार कवि चालतील; पण ते जर कां मुत्सद्दी झाले तर दिव्ही आश्याचे घाणेरडे प्रकार समाजांत सुरू होतील बरें.

टिळक:— त्याची तुम्हांला आज भीति नको. आगरकर, तुम्ही म्हणतां तितकें राजकारण बोकाळायला आपण मरून वर चार पिढ्याहि खपतील. असो. माझी एवढीच विनंती आहे कीं आजचा विचार करितांना भूतकालांत स. १६१२ पासून तों भविष्यकाळांत निदान स. १९२० पर्यंत तरी आपली दृष्टि पोचवली पाहिजे. मी एक गोष्ट कबूल करितों कीं राजकीय परिस्थिति ही घराची एक स्थिति आहे. पण ती एकच स्थिति आज वामनावताराप्रमाणें घराच्या आदि-मध्य-अंत या तिन्ही अवस्थांनां व्यापून उरली आहे. कशी ती पहा. घरांतलें पहिलें स्थान देवांचें.

आगरकर:— देवांचें ! देवांचें कसलें, मुलांचे. दगडी म्हसोबाचें ! त्याचें घरांत स्थानच नाहीं. प्रत्यक्ष अंतरालांतून तुटून आलेल्या लहानग्या सोनुकल्याचें घरांतले पहिलें स्थान.

टिळक:— (स्वगत) किती शुद्ध व पवित्र जीवात्मा हा ! खरोखर, असले साधु उत्तम होतात ह्मणूनच स्थित जगाला टोसे मिळून गति प्राप्त होते. पण त्या गतीला वळण मी दिलें पाहिजे. (उघडें) आगरकर, मुलांना देवस्थानी समजणारे तुम्हीच मला देव माहा आहांत. थट्टा नव्हे. खरोखरच. (हृदय आवरून) असो. घरांतले देव जीं मुलें त्यांनां आज जरी मुबलक दुधदुभतें व अन्न खावेलें मिळतें तरी इतकें पुढें मिळत राहिल काय ! आज आमचीं गुरें विलायतेला दरवर्षीं फुगणाऱ्या संख्येनें जात आहेत. शेतसारा दर तीस वर्षांनीं वाढतो आहे.

१ स्वगत विचार टिळकांनीं नंतर भुंबईला आश्या मित्राजवळ सांगितले.
२ स्वगत विचारांचा परिणाम उघड केलेल्या भाषणावर झालेला दिसून येईलच.

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

मुलांना शिक्षण कसे मिळेल ते तुम्ही स्वतःच अनुभवता आहात. लष्करी खात्याकडे खर्च होतो त्याच्या कितव्या हिश्याने शिक्षण दिले जाते ? कसे दिले जाते ? शूट साहेब गेले नंतर यःकश्चित् आय्. सी. एस्. कां आला ? धार्मिक समजुती पहा. किती घाणेरड्या ? त्या कांहीं इंग्रजांनी घाणेरड्या केल्या नाहीत. पण त्यांनी आह्मांला त्या कामी काय मदत केली ? आह्मांला मदत हवी फक्त शिक्षणद्वारे. आणि तीहि द्रव्यद्वारे. आमच्या मुलांना, बायांना आह्मीच खरा धर्म सांगू. इंग्रजांनी आमच्या धर्मात हात घालतां कामा नये. कारण त्यांना आमचा धर्म समजत नाही. A cow has no soul असा त्यांचा प्रत्यक्ष आचार आहे. आमच्या मुलांची खाण्यापिण्याबाबतीत गैरसोय आणि शिक्षणाची ही असली अनवस्था ! मग आमच्या देवांचा देवपणा राहिला कुठे ? सामाजिक सुधारणा करा ? हो करा, मी हि सांगतो सामाजिक सुधारणा करा. पण नुसत्या बोलण्यानेच सुधारणा होत नाहीत. उद्योगाला लागणजेच त्या होतील. आणि मग तुम्हांला आढळून येईल की तुम्हाला सर्व ठिकाणी सरकाराशी झगडावे लागेल.

आगरकरः— झगडू. आह्मी आमच्या धराकरिता, जेदाकरिता झगडू. पण ~~आह्मांला~~ आह्मांला आमच्या ज्ञानार्थी हि झगडावे लागेल. झगडाल तुम्हा ?

टिळकः— ती हृदयाची जखम आहे. तेथे मी गोड बोलून, किंबहुना मुळांच न बोलतां नुसत्या आचारांचे जखम भरून काढीन. सरकाराशी करण्याचा विरोध बाहेरचा आहे. तो पुष्कळसा कचरा आहे. झणून जोराने शटकून टाकीन. मलीन पदार्थ लावून भांडे पुसून काढल्यास जास्त स्वच्छ होते; या न्यायाने मी सरकाराचा आभारी आहे.

आगरकरः— मतभेद होतो तो एथेच होतो. सामाजिक जखम हृदयाची

आहे असे समजून आज शेकडों वर्षे इलाज झाला नाही. आज हृदयाची क्रिया बंद पडण्याची वेळ आली आहे. मलम लावतां ? लावा. पण लवकर लावा. आर्घी लावा. स्तूप लावा. हृदय बंद पडून हिंदुस्थानचें प्रेत झाल्यावर त्याच्यावरचा बाहेरचा कचरा झाडून काय उपयोग ? टिळक, समाजाला हृदयाची उपमा दिलीत; ठीक केले. पण आतां ती जखम भरून काढा. हृदयाकरितां बाहेरची स्वच्छता ठेवा. अहो आगरकर, ही जखम तरवारीची नाही. भुकेची आहे. अन्न न मिळाल्यामुळे हृदय अशक्त झालें. एथें मलम नको. बाहेरून प्रोटांत अन्न गेलें पाहिजे; आणि अन्नाचें ताट आपल्या ताब्यांत नाही. तथापि मी आज एक मधलाच मार्ग सुचवितों. आपणां दोघांना चालू स्थितीचें, किंवा सर्वांगीण शिक्षण हातीं घ्यायला हरकत नाही ना ? शिक्षण-सारख्या पवित्र कार्यांत तर आपला common platform आहे ना ?

टिळक:—

आगरकर:— (विचार करून) आहे. common platform आहे. ठीक टिळक ठीक सुचवलें. ठरलें. आमच्या देशाचें शिक्षण आर्होच हातीं घ्यायचें. ठरली ना एकवाक्यता ?

टिळक:—

उपासनी:— ठरली. आगरकर, टिळक, तुमचें दोघांचे मी अभिनंदन करितों.

या संवादाप्रमाणें पुढे अनेक संवाद झाले. परंतु टिळक आणि उपासनी डेक्कन कॉलेजांत फक्त सुटांतच राहण्याकरितां आले होते. म्हणून इ. स. १७७८ च्या ऑक्टोबरपर्यंत तरी लोकमान्य व त्यांचे तरुण आणि उत्साही स्नेही यांची “ शिक्षण आपल्याच हातांत असावें ” या ब्यबतीत एकवाक्यता मात्र झाली. ही कामगिरीमुद्धां त्या तरुणांच्या त्या वयांत आणि तो काळ लक्षांत घेतला तर कमी नव्हती. त्याकालीं संबंध हिंदुस्थानाप्रमाणें महाराष्ट्रांतही प्रत्येक गोष्ट अनिश्चितपणाचे हे लक्षावे घेत होती. राववार्जांच्या, सर्वस्वावर नादानपणानें तिलांजली सोडण्याच्या दिवसापासून सुमारे स. १८७०

सालापयंत हिंदी राजकारण व हिंदी समाजस्थिति इंग्रजांच्या अमलाखाली संतोषाने राहून त्यांना शांततेची स्थिति प्राप्त झाली होती आणि ती स्थिति दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होईल असे भासत होते. नाही म्हणायला स. १८५७ च्या 'शिपायांच्या बंडा' मुळे हिंदीसमाजाचा, छे; हिंदी लष्कराचा मंदू भडकला होता; परंतु ती आग, उन्हाळ्यातील प्रचंड वणव्याप्रमाणे विलक्षण प्रदीप्त पण अत्यंत अल्पकालीन व अल्पस्थलीक, अशीच ठरली. ही आग जागच्याजागी 'राणीच्या जाहीरनाम्याने' विझवून एक 'डझन' वर्षे, एक तप होते न होते तोंच लॉर्ड लिटन साहेबांची खळबळी कारकीर्द सुरू झाली. लॉर्ड लिटनच्या कादंबऱ्या आणि चिमुकल्या पण सुंदर कविता वाचूनच त्यांची मूर्ति नेत्रांसमोर काढिली तर ती फार फार गोजिरवाणी व नव्या दमाची दिसेल; परंतु कादंबरीकार व कवि असा लिटन निराळा; आणि हिंदुस्थानचा गर्हनर जनरल लॉर्ड लिटन निराळा. त्याच्या कारकीर्दीचे यथातथ्य वर्णन करण्याचे हे स्थळ नाही असे नाही. परंतु आमच्या पुस्तकाची मर्यादा आम्हाला, लक्ष्मणाने जानकीला घालून दिलेल्या मर्यादेप्रमाणे अनुलंघनीय वाटते. म्हणून सारांशाने सांगतो की; लिटनच्या कारकीर्दीमुळे सर्व हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्याच्या सद्धेतूंची शंका येण्यास आरंभ झाला. ही शंका स. १८५७ साली हिंदी लष्कराला आली होती; पण ती बंड मोडल्यामुळे फोल ठरली. पण त्या शंकेने स. १८७० च्या सुमाराला हिंदिसमाजाला पछाडायला आरंभ केला. त्यावेळच्या तरुण व शिकलेल्या मुलांच्या अंतःकरणांत जगपत्या वास्तविक स्थितीविषयी विचिकित्सा करण्याची भावना उत्पन्न झाली. त्यांचे बाप आणि आज्ञे अत्यंत प्रामाणिकपणे व शांतपणे सरकारची नोकरी करित होते. पण लिटनच्या कारकीर्दीमुळे, वरून शांत भासणारा सरकारीसमुद्र आंतून साम्राज्यतृष्णेचा घडवानल धारण करित आहे असा संशय त्या इमानी व शांत नोकरांच्या तरुण मुलांना आला. आणि महाराष्ट्रांत सर्व प्रान्तांच्या अगोदर स. १८७० साली एप्रिल महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेला पुण्याला "सार्वजनिक सभा" स्थापन झाली. या सभेविषयी, तिचा टिळकाशी जितका संबंध होता, तितकी नाहिती आम्हांला घावयाची आहेच; पण एथे ज्या कारणामुळे ही सभा अस्तित्वांत आली त्याच कारणामुळे त्यावेळच्या तरुणांच्या हृदयांत स्वदेशाभिमान जागृत झाला हे सांगायचे होते. असा स्वदेशाभिमान नुकताच

जागृत होतो तेव्हां त्या अभिमानी तरुणांची सगळीच परिस्थिति विकट असते. तिला असे एकहि छिद्र नसतं की ज्याच्यावाटे त्या अभिमानाला निर्वेधपणे वावरायला मिळेल; पण अशा विकट स्थितीतदेखील बळवंतरावजी टिळक आणि गोपाळरावजी आगरकर यांनी आपली राष्ट्रशिक्षणाची राष्ट्रसेवा करायची मानसिक तयारी केली हे काय थोडे झाले ?

या दोघां तरुणांच्या नव्या उत्साहाला लवकरच तजेला मिळावा असा परमेश्वरी संकेत होता. कारण रत्नागिरीला, लोकमान्यांच्या जन्मस्थली, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, निबंधमालाकर्ते विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, त्याच सुमारास सरकारी रुपेरी शृंखला ताडकन तोडून शिक्षणद्वारा सुमाजाची सेवा करावी, या अंतःकर्णाच्य! तळमळीला व बुद्धीच्या प्रखरतेला अंकित होऊन ठिकठिकाणी ठाव घेत होते. त्यांनी शाळा स्थापन करण्याचा आपला मानस कोणालाही कळविला नव्हता. पण ते स्वतः मात्र कोठे व कसे शिक्षणाचे निशाण उभारावे याचा सूक्ष्म विचार करित होते. त्यांनी जर पत्रव्यवहार सुरू केला असता तर टिळक आणि आगरकर यांच्या स. १८७८ च्या ऑक्टोबरांतल्या वादविवादाला कांहीं निराळेंच स्वरूप येतं, पण चिपळूणकरांनी मे. १८७९ पर्यंत, अगदी राजीनामा देईपर्यंत, नव्हे, प्रत्यक्ष पुण्याला येईपर्यंत, आपला विचार (फक्त आपल्या पत्नी शिवाय) कोणालाही कळविला नाही. अर्थातच टिळक-आगरकरादि तरुणांना विष्णुशास्त्र्यांचा बेत माहित नव्हता ही उपासनीची आठवण अगदी साधार आहे.

(४)

आतां या प्रकरणांतली फक्त एकच गोष्ट सांगायची राहिली आहे. टिळक व उपासनी योग्य वेळी परीक्षा उतरले. पुढे मग साहजिकच वरील प्रश्नाचा एक कांहीं तरी निकाल लावणे भाग होतं. त्यांचे मित्रमंडळ आतां आपापला अभ्यासक्रम संपवून कांहीं तरी विशेष देशकार्य करण्यास पूर्ण तयार झाले होते. शिक्षणाची किल्ली आपल्या हातांत ठेविली पाहिजे यावर मतेक्यता १८७८ तच झाली होती. पण त्या कार्याला लागणारा निधि आणावा कसा ही मुख्य अडचण होती. उपासनी सहा सहीने अगोदर परीक्षा पास होऊन धुळ्याला आले होते. एथे त्यावेळी न्या. मू. माधवराव रानडे फ. क्ला. स. जज होते. त्यांना उपासनींनी मण्डळीतर्फे सल्ला विचारली.

त्यांना मंडळींचा उत्साह पाहून आनंद वाटला. ते म्हणाले की कांही विशेष धार्मिक आणि राजकीय स्फूर्ति असेल तर तुम्हांला यश येईल. ही गोष्ट उपासनींनी मंडळींस सांगितली. तेव्हां त्यांनाही विशेष उत्साह प्राप्त झाला. पण या विशेष उत्साहानेही आर्थिक-प्रश्न सुटणारा नव्हता. तेव्हां अखेर त्या दोघांनी असे ठरविले की उमरावतीच्या कुटुंबा किंवा वऱ्हाडांत कोठेंतरी ४१५ वर्षे वकिली करावी आणि द्रव्यनिधि जमवावा. आणि मग आपल्या शिक्षणाच्या कार्याचा बोजा उचलावा. या ठरावाप्रमाणे ते दोघे एका रविवारी निघणारच होते. आणि तसे निघाले असते तर आज दादासाहेब खापर्डे आणि रंगोपंत मुधोळकर यांच्याऐवजी बळवंतरावजींचेच नांव वऱ्हाडचे पुढारी वकील म्हणून प्रसिद्ध झाले असते.

परंतु परमेश्वराचा हेतु निराळाच होता. बळवंतरावजींनी वऱ्हाडासारख्या एकाच प्रान्तांत रहावे अशी त्यांची इच्छा नव्हती. विष्णुशास्त्राच्या खटपटीला त्याला यश द्यावयाचे होते. तिकडे वामनराव आपट्यांना सरकारी नोकरीत १०० रुपयांचा आरंभ हवा होता तो ७५ रुपयांपर्यंतच मिळेल, अशी योजना झाली, म्हणून तेही या मंडळीबरोबरच विष्णुशास्त्रांना मिळण्याच्या बेतांत सामिल झाले. तो बेत कसा सफल झाला व पुढे डे. ए. सोसायटी, तीतला बळवंतरावजींचा भाग, ते तेथून कां निघाले, वगैरे इतिहास निराळा आहे. त्यासंबंधी तिसऱ्या प्रकारणांत माहिती देऊं.

प्रकरण ३ रे
विधायक कामगिरी
शैक्षणिक संस्था आणि सामाजिक सेवा
१८८०—१८९७

शिक्षणसंस्था काढतांना ती कोणत्या तत्वावर काढावी याबद्दल टिळक-आगरकरांचे जे कॉलेजांत वाद होत असत, त्यांत ही संस्था युरोपातील जेसुइट पंथाच्या पद्धतीवर असावी असे ठरलेले होते.

हरी रघुनाथ भागवत

जेसुइट लोकांच्या अंगी दोन मोठे जबरदस्त गुण आहेत. एक स्वार्थत्याग आणि दुसरा विलक्षण धैर्य. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर .

हिल्या प्रकरणांत लोकमान्यांचें बाळपण आणि प्राथमिक शिक्षण यांचें वर्णन झालें आहे. हें वर्णन शक्य तितकी माहिती देऊन केले नाहीं ही गोष्ट अगदी खरी आहे. परंतु प्रस्तुत पुस्तकाचा मूळ उद्देश तसा नाहींच. लोकमान्यांच्या बाळपणाविषयी खडान्खडा माहिती रा. रा. कृष्णाजी आवाजी गुरुजी यांनी सन १९०६ साली ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध केली आहे. त्या माहितीतून आम्हांस पाहिजे तितकी घेऊन व तीत आणखी दोन चार आठवणी घालून, लोकमान्यांच्या भावी लोकसेवेची बीजे किती अप्रतीम होती हें आम्ही दाखविलें. त्या प्रकरणाचा आमचा मूळ हेतु तोच होता. त्यापेक्षांही दुसरें प्रकरण मोठें झालें आहे याचें कारण असें की लोकमान्यांचें लोकमान्यत्व अविश्रांत श्रमंत आहे हें साधार सिद्ध करण्याचें आमचें व्रत आहे. दीर्घ स्मरणशक्ति, अचाट कल्पकबुद्धि, तीक्ष्ण विचिकित्सा या ईश्वरदत्त देणगींशी टिळकांनी जिव्हाळ्याच्या कळकळीची, स्वदेशप्रेमाची, स्वबांधवहिताची, आणि अविश्रांत श्रमाची कशी सुंदर सांगड घातली याचें साग्र व मनोवेधक चित्र उभारण्याचें कार्य दुसऱ्या प्रकरणावरच वेऊन पडलें होतें. त्या प्रकरणांत टिळकांचे सहा-ध्यायी, गुरुजन व आप्त यांनी त्यांची शरीररचना व मनोभूमिका कशा कार्यक्षम केल्या याचा इतिहास आहे. अर्थातच अत्यंत ठळक तेवढ्याच गोष्टी

जमूद करणें आम्हांला प्राप्त आहे. आमची लोकमान्यांची राष्ट्रपुरुष या दर्शनाची मूर्ति पहा, एक सामान्य खासगी व्यक्ति अशी बाहुली पाहण्याची अपेक्षा घरुं नका अशी आमची विनंति आहे.

(२)

आतां तिसऱ्या प्रकरणापासून लोकमान्यांच्या चरित्राचे पूर्व तयारीचे दोन भाग सोडून दिले तर बाकीच्या भागांची रचना आम्ही बरीच वेगळ्या रीतीनें करितों. प्रथमतः सर्वसाधारण असे दोनच भाग करितां येतील. विधायक आणि विघातक. बाकीचे शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, संपादकीय, वाङ्मयात्मक, शास्त्रीय, संस्थास्थापनविषयक, वगैरे अनेक कार्यविभाग विधायक किंवा विघातक यांपैकीं एका तरी मुख्य भागांत अंतर्भूत होतात. म्हणून आम्ही ते दोन भाग मुख्य कल्पून बाकीचे गौण गणिले आहेत; असो.

लोकमान्यांच्या कार्यावर त्यांचे शत्रु 'विघातक' असा शिक्का मारितात; आणि त्यांचे अनुयायी 'विधायक' असा मोर्तब चढवितात. परंतु त्यांचा कोणत्याही कार्यांत आपमतलबीपणा होता असें एकही पक्ष म्हणत नाही. उलट त्यांचे शत्रूदेखील कबूल करितात कीं टिळकांचे मार्ग चुकीचे असले तरी त्यांचा हेतु खात्रीनें जनतासुखाचा होता. तेव्हां हेतूकडे नजर दिली तर विघातक कामगिरीसुद्धां मूळांत विधायकच असते; आणि टिळकांचा हेतु चांगला होता म्हणजे टिळकांची कामगिरी विधायकच होती असें म्हणण्यास प्रत्यवाय राहत नाही. हेतूनंतर परिणामही लक्षांत घ्यावा लागतो. End justifies the means. परिणामाकडे लक्ष द्या. तो चांगला असला कीं त्याचे मार्ग कसेही असले तरी क्षम्य आहेत, अशी एक इंग्रजी म्हण आहे. आणि तिचा फायदा आंग्ल ग्रंथकारांनीं रॉबर्ट क्लाइव्ह बॉरन् हेस्टिंग्ज, मार्क्सिस, वेल्सले वगैरे राजकारणी पुरुषांना दिला आहे. हाच फायदा टिळकांना देऊं लागल्यास त्यांच्याहि कार्याचा परिणाम त्या सवलतीस योग्यच आहे. त्यांच्या कार्याची कोणतीहि त्रुटी बाजू घ्या. तीं जनतेनें स्वरूप प्रगति केली आहे आणि तिला कारण प्रामुख्यानें टिळक झाले आहेत असेंच दिसून येईल. म्हणून या दुसऱ्या दृष्टीनेंही त्यांची कामगिरी विधायक स्वरूपाचीच होती असें म्हणवें लागतें.

इतकें असूनहि, हेतु आणि परिणाम यांच्याकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष केलें आणि साधनांचाच तेवढा विचार केला तर मात्र टिळकांच्या साधनांना (१) सख्य (२) विरोधीभाव असे दोन मोर्तब बसतात. अर्थातच हे दोन्ही शिके इतक्या विलक्षण स्वरूपाचे असतात कीं विरोध कोठें आरंभ पावतो व कोठें संपतो, किंवा सख्य कोठें उगम पावतो व कोठें लयास जातें, हें नक्की ठरविणें शक्यच नाहीं. दे. भ. शिवरामपंत परांजपे हे टिळकांच्या पदरांत शिलामूर्तिकाराचा विघातकपणा घालण्यास कबूल झाले पण टिळकांचे कैक विरोधीभाव मेणाच्या मूर्तिकाराच्या रचनाविघटनात्मक कुशलतेच्या स्वरूपाच्या असत. उदाहरणार्थ पुण्याचा प्लेग, युद्धकालांतील त्यांचा राजनिष्ठेचा जाहिरनामा, त्यांची स्वयंसैनिकांची हिंदी पथकें, सरकारच्या वतीनें लढण्याकरितां तयार करण्याची जाहीर मनीषा, वगैरे. तेव्हां विघातक कोणती कामगिरी व विधायक कोणती सेवा हें ठरविणें कठीण आहे. तथापि सर्वजनतेला समजेल असें एक स्वरूप निश्चित करणें अत्यंत जरूर आहे. टिळकांचे स्वकीय क्षणा किंवा परकीय क्षणा जे प्रतिस्पर्धी, त्यांच्याशीं न जुळणाऱ्या गोष्टी विरोधाच्या समजाव्या आणि जुळणाऱ्या त्या सख्यत्वाच्या समजाव्या. मूळ हेतु मात्र अत्यंत चांगले होते हें अंतःकरणांतून कधीच काढूं नये.

प्रथम विधायक कामगिरीचाच विचार करणें इष्ट आहे. या विषयरचनमुळें आपणाला कालमानानुसार नेहमीच जातां येईल असें नाहीं. लोकमान्यांची विधायक कामगिरी अगदीं त्यांच्या अंतघटकेपर्यंत झालेली असल्यामुळें आपणाला त्यांच्या चरित्राची अतापर्यंत मजल मारून फिरून विघातक सेवेकरितां तोच कालविभाग आक्रमावा लागेल. हाच प्रकार स्थलांविषयीं देखील होईल. पुणें, मुंबई, कलकत्ता, नागपूर, धुळें, मद्रास, नव्हे इंग्लंडमध्ये जाऊन फिरून, जळगांव जानोद, चोपडें, अमळनेर वगैरे ठिकाणींही परत यावें लागेल. टिळकांसारख्या विभूति देशकालमर्यादित कधीच नसतात. त्यांचें सच्चरित्र देशकालानुसार गाऊं म्हटलें तर त्याची गोडी कमी होते; कथानकाची सांखळी राहत नाहीं; सूक्ष्मगामी परिणाम स्पष्टदर्शनी होत नाहींत तोंच अस्पष्ट होतान. तेव्हां आम्ही केवळ शक्यतेकरितां देशकालाची सीमा सांभाळून लोकमान्यांचें यापुढचें चरित्र गाणार आहोंत.

(३)

तेव्हां बळवंतरावजी आणि श्रीधररावजी ह्यांचें हर्दा, उमरावती किंवा
 'बन्हाडांतील कोणत्या तरी मोठ्या शहरी वकिली करून, शिक्षणसंस्थेला पुरेसें
 द्रव्य मिळवायचें आणि नंतर एखादी शिक्षणसंस्था स्थापन करायची असें
 ठरलें. आणि त्या निश्चयाप्रमाणें ते दोघे एका रविवारी निघणार होते. खरो-
 खरीच असल्या अत्यंत क्रान्तिकारक दिवसांच्या नक्की नोंदणी करून ठेव-
 लेल्या असाव्या. त्यायोगें कार्याची, त्यांच्या कर्त्याची व कारणांचीहि आप-
 णांला शक्य तितकी स्पष्ट व सत्य अशी कल्पना करितां येते; असो. नक्की
 तारखेच्या अभावीं हा रविवार इ. स. १८७९' च्या दिसेंबरांतलाच असावा
 असा पुरावा आहे. बालशिक्षणमालेच्या खास टिळक अंकांत रा. ह. र. भाग-
 षत हे (दुसऱ्या आवृत्तींत) लिहितात कीं, " लगेच ह्यणजे सप्तेंबर महि-
 न्यांतच त्या चौघांनीं (रा. टिळक, रा. आगरकर, रा. भागवत आणि रा.
 करंदीकर यांनीं) शास्त्रीबुवांच्या नारायण पेठेंतील वाड्यांत एकेदिवशीं रात्री
 त्यांचीं गांठ घेतली " परंतु हीं गांठ नुसती बोलणें लावण्याची होती. नक्की
 निश्चयाची नव्हती. शिवाय या भेटींत टिळक तरी जातिनिशीं, नसावेत.
 कारण ते त्याचवेळीं मुंबईत परीक्षेच्या तयारीच्या ऐन भरांत होते. उपासनी
 पास होऊन धुळ्याला माधवरावजी रानडे यांची सल्ला घेत असत. आगरकर
 भागवत आणि करंदीकर हे मात्र पुण्याला होते. त्यांनीं पत्रद्वारे टिळक व
 उपासनी यांची संमति मिळविली असावी. टिळकांनीं निश्चय केलेली ती
 भेट होती हें भागवतांचें विधान, त्यांनीं जरी नक्की महिना सांगून, भेट
 झाली ती दिवसां नव्हे तर रात्री झाली असा मुक्ररपणा नमूद करून ठेविला
 आहे, तरी पुराव्याच्या कसोशीला उतरत नाही. पहिली पुराव्याची गोष्ट
 अशी कीं, खुद्द शास्त्रीबुवाच पुण्याला आले ते सप्तेंबरांत आले. शास्त्रीबुवांनीं
 आपला स्वतंत्र शाळा स्थापन करण्याचा विचार आपल्या पत्नीशिवाय
 दुसऱ्या कोणासहि कळविला नव्हता हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच
 आहे. पण ही गोष्ट रत्नागिरीची आहे आणि त्यांची मुग्धता
 अर्थातच राजीनामा देईपर्यंतच टिकणारी होती. ती राजीनामा
 दिल्यानंतर आणि रत्नागिरी सोडल्यानंतर टिकणें शक्य नव्हतें, कारण शा-

स्त्रीबुवा जरि बोलले नाहींत तरी त्यांच्या राजीनाम्याचा डंखा वाजलाच. तरीसुद्धां त्यांत शास्त्रीबुवांनीं जातीनिशीं मदत केली नाहीं. पुण्याला आल्यावर त्यांनीं आपल्या विचाराला जर कुठें वाच्यता दिली असेल तर ती प्रथम भावे स्कुलाचे उत्पादक रा. भावे यांच्याजवळच. ही भाव्यांची शाळा स. १८७९ च्या अखेरीला चांगल्या स्थितींत आली होती. अर्थातच भाव्यांना जेव्हां विष्णुशास्त्रांचा विचार कळला तेव्हां त्यांनीं विष्णुशास्त्रांनां आपल्या शाळेंत ओढण्याचा विचार चालविला होता. म्हणजे स. १८७९ च्या अखेरीपर्यंत टिळक विष्णुशास्त्रांच्या वेताला सर्वस्वी अनुकूल होतें असे दिसत नाहीं. शिवाय तिसरा मुद्दा असा कीं टिळक सप्टेंबरांत एल्. एल्. बी. झाले नव्हते. या मुद्द्यांवरून टिळकांनीं विष्णुशास्त्रांच्या वेतांत सामिल होण्याचा नक्की निश्चय दिसेंबरान्तल्या एकाद्या गुरुवारी केला असला पाहिजे असे सिद्ध होतें.

आतां आमच्या विधानाच्या विरुद्ध पुरावाहि खुद्द शास्त्रीबुवांच्या एका स्वदस्तुरच्या पत्रांतच आहे हें आम्ही विसरलो नाहीं. शास्त्रीबुवांनीं आपल्या कनिष्ठ बंधूंना जें पत्र लिहिलें आहे, व ज्याचा एक उतारा आम्ही दुसऱ्या प्रकरणांत प्रसिद्ध केला आहे, त्याची तारीख १३ सप्टेंबर १८७९ ही आहे. पण त्या पत्रांत टिळक आगरकर वगैरे मंडळींना आपण येऊन मिळतो असें नुसतें बोलणें लाविले होतें असा उल्लेख आहे. " आम्ही आमच्या शाळेची मुहूर्तमेढ उभारण्याचा दिवस १ जानेवारी स. १८८० हा मुक्रर केला आहे " असेंही त्या पत्रांत लिहिलें आहे; आणि, " अशा तोफखान्यापुढे हायस्कुलचा आम्ही धुव्वा उडवून देऊं " अशा उत्साहाचे त्यांत उद्गारहि आहेत. परंतु हा उत्साह तरुण मनाचा भावी स्वातंत्र्यसौख्याचा होता. त्यांनीं मुक्रर केलेली जानेवारीची पहिली तारीख पत्रद्वारेहि ठरली असेल. तें कसेहि असो. मिळत असलेल्या पुराव्यावरून उपासनी आणि टिळक यांचा विचार वऱ्हाडात किंवा मध्यप्रांतांत कांहीं वर्षेपर्यंत तरी वकिली करण्याचा होता; त्यावेळीं ते दोघेहि वकीलीच्या परीक्षेत उतरले होते; म्हणजे स. १८७९ च्या अखेरीसपर्यंत तरी टिळक आणि विष्णुशास्त्री यांच्या इंग्लिश स्कूल काढायाचेंच असा सर्वसाधन संपत्तीचा कृतनिश्चय झालेला

नव्हता, असेच स्पष्ट दिसून येते. तथापि सप्तेंबरांत टिळक शास्त्र्यांना भेटले नाहीतच असे विधान करण्याचे घाष्ट्य आम्ही करित नाही. कदाचित् अभ्यासांतून खवड काढून ते पुण्याला येऊन गेलेहि असतील. एका रात्रीत भेट घेऊन परत मुंबईला जाणे अशा तातडीमुळे संभाव्य असेलहि; आणि ह्मणून भागवतांचे रात्रीच भेट झाल्याचे छापिल टांचण कदाचित् साधारहि असेल. परंतु टिळकशास्त्र्यांच्या साध्या भेटीचा आमचा मुद्दाच नाही. मुद्दा आहे तो टिळकांच्या कृतनिश्चयाच्या भेटीचा आहे. आणि ती भेट, बैठक ह्मणता हवेंतर, दिसेंबरान्तल्या एकाद्या गुरुवारी झाली असावी. कारण त्याच बैठकीमुळे टिळकांनी वकिली करण्याचा कृतनिश्चय सोडला यांत दुमत नाही, असो.

विष्णु शास्त्री चिपळूणकरांनी रत्नागिरी सोडून पुण्याला शाळा स्थापन करण्याचा विचार केला. त्यांत त्यांना डेक्कन कॉलेजांतील टिळक, आमरकर, करंदीकर आणि भागवत यांनी जाऊन मिळण्याचे ठरविले. त्यावेळीं उपासनी धुळ्याला होते. त्यांना स्वताला विष्णुशास्त्र्यांना मिळावे असे वाटत होते. पण त्यांचा स्वभाव मूळचाच शांत असल्यामुळे ते प्रत्येक गोष्ट धिराईने करित, सप्टेंबर आणि दिसेंबर यांत विष्णुशास्त्र्यांनी प्रॉस्पेक्टस लिहून प्रसिद्ध करण्याचे कबूल केले. त्याच सुमाराला भागवत आणि करंदीकर हे कटांतून गेले. आगरकर मात्र "येतो" असे ह्मणत. तरी त्यांनीही एम्. ए. झाल्यावर येतो, असा लांबणीचा पत्ता ठेवला होता. इकडे उपासनीहि धुळ्याहून पुण्याला गेले आणि टिळक मुंबईहून पुण्याला आले. आणि इतरांपेक्षां तेच दोघे परस्परांचे विशेष जिह्वाळ्याचे स्नेही असल्यामुळे त्यांनी वकिली करण्याचा निश्चय केला. शास्त्रीबुवांचा प्रॉस्पेक्टस पाहावयास मिळेल तर फार चांगले होईल. आमची कल्पना आहे की त्या प्रॉस्पेक्टसमुळेच मण्डळांत विलक्षण गडबड उडवून दिली असली पाहिजे. त्याचप्रमाणे विष्णुशास्त्री आपल्या शाळेला येऊन मिळत नाहींत, तेव्हां त्यांच्या भावी शाळेला गर्भावस्थेतच चिरडून टाकावी, असाहि भाव्यांचा एखादा कट असेल. तिसरा पोटशूळ सरकारी हायस्कुलाच्या हेडमास्तरांच्या पोटांत उठला असेल असेल कशाला ? होतार्च. तेव्हां अशा या गर्भपोषणाचा इतिहास खरोखरच अत्यंत बोधप्रद व मनोरंजक असला पाहिजे. हा इतिहास

जनतेपुढें आणावा अशी आक्षेप रा. न. चिं. केळकर यांना सप्रेम विनंति करितों. तोंपर्यंत उपलब्ध तेवढ्या माहितीवरून आक्षेप लिहितों कीं, ठरल्याप्रमाणें स. १८८० च्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेला- दुसरीला नव्हे— विष्णुशास्त्रयांनी ' न्यू इंग्लिश स्कूल ' या नांवाची एक शैक्षणिक संस्था पुण्याला मोरोबादादा फडनवीस- नाना फडनवीसांचे प्रतिस्पर्धी- यांच्या वाड्यांत उघडली. रा. भागवत यांनी आपल्या बालशिक्षणमालेच्या लेखांत २ जानेवारी म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. विष्णुशास्त्री आणि टिळक हे दोघे एकाच करारी बाण्याचीं दोन भिन्न भिन्न शकलें होत. विष्णुशास्त्रयांच्या चुलतीला ता. ३१ दिसेंबर स. १८७९ च्या रात्री कॉलन्यांन पूर्णपणें पछाडिलें. तरी- सुद्धां शाळेच्या समारंभाला आपण गेलों नाहीं तर तो एक निंदाजनक अप- शकुनच होईल असें त्यांच्या मनाला वाटलें आणि त्यांनीं वेळांत वेळ काढून समारंभ १ जानेवारीलाच उरकून घेतला. त्यांनीं आपलें त्यावेळचें भाषण इंग्रजीत केलें. शास्त्रीबुवांच्या व टिळकांच्या इंग्रजी पत्रादि लेखनावर कित्येक एककल्ली मराठीभाषाभक्त ताशेरे उडवितात, त्यांचा विचार पुढें योग्य प्रसंगीं होईलच. एथें कथानकाचें सून पुढें चालवून सांगायचें ह्मणजे, शास्त्री- बुवांचें भाषण झाल्यावर टिळक आणि नामजोशी यांनीं आलेल्या १५० विद्यार्थ्यांची त्याच दिवशीं नोंद केली. त्या दिवसाच्या हजिरीबुकावर फक्त तीनच शिक्षकांच्या सहा होत्या. कै. विष्णुशास्त्री चिपळुणकर, कै. बळवंत- रावजी टिळक (वाचकांनीं, अश्रूची माफी करा) आणि कै. माधवरावजी नामजोशी. टिळक प्रथम शाळेला येऊन मिळण्याचा विचार करीनात याचें कारण असें होतें कीं त्यांच्या मनांतून शिक्षकांनीं कमालीच्या स्वार्थत्यागानें रहावें आणि आरंभापासूनच बुद्धी शक्त नू काढतां एखादि कॉलेजहि स्था- पन करावें असें होतें. या कल्पनेनुसार, रा. उपासनी सांगतात कीं, सरकारी डेक्कन कॉलेजच टिळक-आगरकरादि तरुणांच्या हातीं देण्याला खुद्द सर- कारच कबूल झाले होते. परंतु आक्षेप कॉलेज घेऊं तें मालकी हक्कानें घेऊं, मन चाहील तर त्यांच्या शिक्षकवर्गांत इंग्रजीकरितां एकादा किंवा गरजे- प्रमाणें अनेक युरोपियन प्रोफेसर ठेऊं, असा टिळकांनीं पत्रव्यवहार यत्न केला होता. परंतु प्रत्येक गोष्टीवर कंट्रोल ठेवणाऱ्या सरकारनें " कंट्रोल "

१ वि. चिं. यांचें चरित्र. पान २३३. २ कर्मयोगी पान ११२.

शिवाय कॉलेज देण्याचें नाकारिलें. आणि मग टिळकांनीं हि कॉलेजचा नाद तूर्त तरी सोडण्याचें कबूल केलें. दुसरी स्वार्थत्यागाची कल्पना विष्णुशास्त्रयांकडून मनापेक्षां हि अधिक पुरवली गेल्यानंतर टिळकांनां वकिलीचा निश्चय झुगारून देण्याला मुळांच जड गेलें नाहीं. आणि नंतर ते जे त्या संस्थेला चिकटले ते स्वार्थत्यागाचा डिक जसा कमी होऊन मतलबीपणाचें पातळ पाणी संस्थेंत मुरू लागलें, तसें स. १८९० सालीं अजिवात गळाले. अर्थातच या दहा वर्षांची त्यांची शैक्षणिक कारकीर्द आधी अभ्यासावयाला हवी. पण तत्पूर्वी विष्णुशास्त्रयांचे घाकटे बंधु व चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर यांनीं टिळकांच्यासंबंधीं यावेळचे जे उद्गार काढले आहेत ते आम्हांस एथें नमूद केल्याशिवाय पुढें जावतच नाहीं. लक्ष्मणरावांनीं म्हणलें आहे:-

“ विष्णुशास्त्री यांचे अंगी धैर्य, विद्वत्ता आणि स्वदेशहिताकरितां स्वतःस पैशाची व अंगमेहनतीची झीज लावून घेणें वगैरे जे गुण होते, त्यांमध्ये त्यांचे खालोखाल रा. टिळकांचीच पायरी लागेल यांत संशय नाहीं. रा. टिळक यांचे कित्येक मतवैचित्र्याबद्दल व त्यांचे कांहीं अंशीं तापट व आग्रहां प्रकृतीवरून त्यांस कित्येक लोक नांवे ठेवितात तरी ज्या गृहस्थांनीं एल्. एल्. बी. चा डिप्लोमा मिळाल्यांबरोबर, इतर होतकरू विद्वान मंडळीप्रमाणें हायकोर्टाची वाट न धरितां किंवा मुनसफीची जागा पटकाविण्याची हांव न बांधितां, विष्णुशास्त्रयांप्रमाणें देशसेवेकडे आपलें आयुष्य खर्चण्याचा निश्चय केला, त्यांची योग्यता कमी मानणें आणि ज्या रावसाहेबांचा आणि रावबहादूरांचा सरकारी नोकरीत स्वतःची व स्वतःचे कुटुंबाची चैन चालण्याकरितां जन्माचा जम जायाचा, त्यांचा मोठा बडिजाव करणें, यापेक्षां आपले लोकांमध्ये सर थोरणाचो थार परीक्षा करण्याची शिष्याप समजूत आली नाहीं याबद्दल दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिले बरें ? ”

आतां उपासनींच्याबद्दल चारच ओळो. त्यांनीं रा. टिळकांच्या सहवासांत सहाअधिक वर्षे घालवूनहि अखेरीस वकिलीच कां पत्करिली याचें पुष्कळांनां आश्चर्य वाटतें; आणि खरें सांगायचें म्हणजे वाईटहि वाटतें. परंतु रा. उपासनी हे देखिल विष्णुशास्त्रयांच्या शाळेला चिकटण्याला कबूल होते.

पण त्यांना मंडळाने कबूल केलें नाहीं. कबूल न करण्याचें कारण उपासनांचो घरची माणसें त्यांच्या अतीशय विरुद्ध होतो. घरच्या अत्यंत जिह्वाळ्यांच्या माणसांचो हृदयें दुखवून शाळेंत यायचें नाहीं असा मंडळाचा आग्रह होता. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर ह्यात असेपर्यंत खुद्द विष्णुशास्त्र्यांनां आणि गंगाधरशास्त्री टिळकांच्या ह्यातीत स्वतः टिळकांना प्रत्यक्षतः स्वार्थत्यागाची व देशकल्याणाची अशी कोणतीच गोष्ट करितां आली नाहीं हें सुप्रसिद्धच आहे. कसेंहि असो. उपासनी खऱ्या देशसेवेला मुकले व पुढें तर सरकारी बेगडी बेडीमुळें बद्ध झाले व महाराष्ट्र तितकाच खिळखिळा झाला खरो. त्यांचा मनमिळाऊ स्वभाव भावी फाटाफुटीच्या प्रत्येक प्रसंगी फारच फायदेशीर झाला नसता असें कोण शाहणा म्हणेल ?

(४)

आतां लोकमान्यांच्या सार्वजनिक सेवेला आरंभ झाला. ते विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि माधवराव नामजोजी यांच्याबरोबर १ जानेवारी स. १८८० रोजी " न्यू इंग्लिश स्कूल " या शास्त्रीबुवांच्या शैक्षणिक संस्थेंत एक अध्यापक झाले. त्यांच्या अध्यापनाची पूर्व तयारी व अध्यापक या नात्याची सरस्वतीसेवा यांत वरवर विरोध दिसून येतो; परंतु एडवार्ड्स खोलु विचार केला तर हा विरोध भ्रमाचा आहे अशी खात्री पटते. टिळक बी. ए. झाल्यावर त्यांच्यापुढें दोन रस्ते होते. एक एम्. एचा आणि दुसरा एल्. एल्. बीचा. असाच प्रसंग सहा महिने अगोदर उपासनांवरहि आला होता; आणि त्यांनीं विशेष वेळ न घेतां वकीलीचा—अर्थात् पुढें मुनसफीचा—रस्ता स्वीकारिला. टिळकांनां निश्चय करायला वेळ लागला. त्यांच्या मनांतून वकिली करावयाची नव्हती. " त्यांच्यापुढें त्यावेळीं तीन निशाणें उभां होती. एका निशाणाच्यो फुराव्यात एम्. ए. ची अक्षरी लिहिलेलीं होती. दुसऱ्या निशाणावर एल्. एल्. बी अक्षरें फर्डफडत होती. रा. गुरुजी पुढें लिहितात कीं तिसऱ्या निशाणावर " अ. मास्तरकी किंवा खजिनदारी " हीं अक्षरें होती. परंतु याला कांहीं आधार नाहीं. " मी मामलेदारीण होईन, " " माझा पुतण्या मुनसफ होईल " वगैरे ती. सौ. सत्यभामाईचें व ती. काकांचे आत्मगत विचार गुरुजींनीं त्यांच्या

१ कृ. आ. गुरुजी यांचे बा. गं. टि. यांचे चरित्र पान अखेरचे शेवटून दुसरें वाक्य. २ कृ. आ. गुरुजीकृत " बा. गं. टि. चरित्र " पान ९२

मार्थी मारिले आहेत असे मोठ्या कष्टाने झणावे लागते. टिळक सरकारी रुपेरी वेडी आपल्या शरीरावर धारण करतील ही कल्पनाहि करण्याइतकी कोणालाच मुळीसुद्धां जागा राहू नये असेच टिळकांचे लहानपणापासून तडफीचे वर्तन आणि वचनदेखील असे. उपासनी सांगतात की टिळकांना जेव्हां, बी.ए. झाल्यावर, पुढे काय करावे, याचा विचार करावा लागला तेव्हां “ उपासनी एल्. एल्. बी चा अभ्यास करित आहेत. तेव्हां तू देखील तोच अभ्यास कर ” असाच त्यांना घरांतून सल्ला मिळाला. आतां टिळकांच्या पुढे आणखी एक एल्. सी. ई चे निशाण होते, ही गुरुजींची हकिकत मात्र खरी आहे. त्यांची गणितांत विलक्षण प्रगति होती; तेव्हां आपण एल्. सी ई सहज होऊं असा त्यांना एकदां विचार सुचला होता. परंतु तोहि गुरुजींच्या म्हणण्याप्रमाणे नोकरी करितां नव्हे तर बड्या बड्या इंजिनियरांप्रमाणे आपणहि प्रत्यक्ष दृश्यमान कृति करून अखंड कीर्ति मिळवूं या तडफीचा तो विचार होता. टिळकांची तीख किती तिखट असे याचे सर्टिफिकेट देण्याची जरूरीच नाही, आणि तो अधिकार आज कोणालाहि नाही. परंतु लहानपणापासून कुर्तव्याची अव्यभिचारी भक्ति त्यांचीच होती, चिपळूणकरांनंतर आंधाराव्रताचा अंगिकार व आचार एकाट्या टिळकांनीच केला यांत थोडीसुद्धां शंका धरण्यास आधारच नाही; असो. एकूण टिळकांनी बी. ए. झाल्यावर एल्. एल्. बीकडे आपल्या बुद्धीचा मोर्चा फिरविला खरा. एक तर उपासनी तिकडे फिरले होते म्हणून व दुसरे कारण कदाचित् ते बी. ए. च्या क्लासांत असतांना फक्त पांच महिन्यांकरितांच मुंबईला एल्फिन्स्टन कॉलेजांत होते, तेथे त्यांची कै. रा. गोविंदराव कानिटकर, रां. दादासाहेब दासहे व कै. रा. दादासाहेब खरे यांच्याशी मैत्री झाली होती; ती वाढवावी असेहि त्यांना वाटले. असेल. सल. राम अमृत पळशर्मा हे देखील एल्फिन्स्टन सुमाराला म्ह. स. १८७७ मुंबईला वकीलाचा अभ्यास करित होते. तेहि टिळकांप्रमाणेच विलक्षण तडफीचे सद्गृहस्थ असत. या समान गुणामुळे तेहि टिळकांच्या कक्षेत येऊं लागले होते. शिवाय एल्. एल् बीचा अभ्यास करित असतां टिळकांच्या मनांतून एम्. एचाहि अभ्यास करावयाचा होता. त्याप्रमाणे त्यांनी अभ्यास केला; ते त्या परीक्षेला बसले आणि हॉथोर्नवेट साहेबांच्या विषयुक्त शल्यामुळे नापास झाले हे मागे एका प्रकरणांत आलेच आहे.

एकूण टिळकांच्या मनांतून कांहीं वकिली करायची नव्हती. लोकसेवा करायची हें मात्र ठरलें नव्हतें. पण त्यावेळीं तरी लोकसेवेचें एक बऱ्यांपैकीं-चांगलें नव्हे-साधन ह्मणजे वकिली होय असें त्यांना वाटलें; आणि ह्मणून त्यांनीं कायद्यांचा कसून अभ्यास केला. परंतु सर्व कायद्यांना गुंढाळून त्यांनीं आपल्या अनंत बुद्धीच्या एका कप्यांत ठेविलें नाहीं तोंच त्यांच्या मूळ लोकसेवेच्या हेतूला शिक्षणप्रसाराचा एक राजमार्ग मिळाला. वकिलीपेशां अध्यापकाचाच विडा जास्त रुचकर आहे अशी त्यांची खात्री नसती तर त्यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूलसारख्या अंकीचनपण कार्यकारी संस्थेला आपलें जीवितसर्वस्व वाहिलेंच नसतें. ही गोष्ट वकिलांनीं मुद्दाम ध्यानांत ठेवावी. आज असहकारितेच्या वादामुळें वकील आणि शिक्षक यांच्यावर सारखीच जबाबदारी येऊन पडली आहे; ती न ओळखितां वकिलांनीं अरनिष्कारण शिक्षकांशीं तुलना करून, शिक्षकांपेशां आपण श्रेष्ठ आहोंत असें विधान केलें, तर एकतर तें अप्रस्तुत होईल व दुसरी गोष्ट तें निराधार होईल. एथें विशेष ऊहापोह न करितां लोकमान्य टिळकांनीं केव्हां हिं, एक क्षणदेखील, वकिली केली नाहीं तर उलट ते स. १८८० पासून स. १८९१ पर्यंत १०।११ वर्षे अध्यापक होते; त्यांची समाजसेवेची पहिली पायरी अध्यापकाचीच होती; शिक्षकांच्या मजवूत पायावर त्यांनीं समाजसेवेचा अजस्र व अभेद्य किल्ला उभारला, इतकेंच आह्मी नमूद करून ठेवितों; आणि लोकमान्यांची पूर्वतयारी जरी वरवर कायदाविषयक भासली तरी अंतर्गामीं ते खरोखर, अत्यंत अत्यंत जिव्हाळ्याचे समाजगुरू होते, यांत महाराष्ट्रांतील एकहि प्राणी, तो टिळकांचा शत्रु नसल्यास, आमच्या विरुद्ध जाणार नाहीं; अस्तु.

तेव्हां लोकमान्य टिळक स. १८८० च्या सुमारास " न्यू इंग्लिश स्कूल " चे एक अध्यापक झाले. प्रथम दिनीच चिपळूणकरांना आपल्या चुलतीच्या भारी आजारामुळें घरीं जावें लागलें; आणि पहिल्या दिवसापासूनच शाळेचें काम टिळक आणि नामजोशी यांच्यावर येऊन पडलें, विस्तारभयास्तव फक्त लोकमान्यांचेंच काम आपण पाहूं या.

१ रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांचें धुळें येथल व्याख्यान. विषय " असहकारिता. " ऑक्टोबर १९२०

कोणतेहि एकादें नवीन कार्य शिरावर घेतलें म्हणजे त्याच्या आरंभ-
 दर्शेतली सर्वांत कठीण गोष्ट कोणती असेल तर ती त्या कार्याच्या विस्तारा-
 चीच होय. कारण तिचा भावी उत्कर्ष पहिल्या एक दोन वर्षांतील चिन्हां-
 वरूनच ठरूं लागतो. पहिल्याच वर्षांत स्थापकांत जोरकसपणाचा अभाव
 दिसून आला की कार्याला मुळांतच कीड लागण्यास सुरुवात होते. उलट
 श्रमांहून वाजवीपेक्षा जास्तच यश आलें, आणि तें सर्वस्वी बाजूच्या परि-
 स्थितिविरुद्ध अवलंबून असलें तर त्या कार्याला “ कुठ्याच्या मुताच्या झाडां-
 प्रमाणें ” क्षणिक यश आलें, व तें लवकरच अस्ताला जाणार, अशा टीकेचें
 साधारं स्थल होतें. परंतु यश परिस्थितीनें लवकर येऊन तें मुळांत स्थापकांच्याच
 जोमदारपणावर अधिष्ठित असलें तर तें मात्र यश खरें; तें मात्र यश
 धिरकाल टिकणारें; व तें मात्र यश वंदनीय होय. न्यू इंग्लिश स्कुलाचा
 इतिहास वाचिला ह्मणजे त्याच्या प्रथम वर्षाचें खत टाकणारे टिळक, नाम-
 जोशी आणि चिपळूणकर होते, ह्मणूनच आजचें पुण्याचें न्यू इंग्लिश स्कुल
 ह्मणजे अजूनहि संबंध हिंदुस्थानांत एक नमुनेदार शाळा झाली आहे. शास्त्री-
 बुवा तर झालेचे आद्य जनकच असत. परंतु टिळकांनीं हि शास्त्रीबुवाप्रमाणेंच
 एक वर्षभर विनपगारी काम केलें. त्यांच्यावर शाळेच्या वाढीची तजवीज व
 अंतर्व्यवस्थेचा सर्व बोजा येऊन पडला. तें काम त्यांनीं नामजोश्यांच्या कळ-
 कळीच्या सहाय्यानें, अविश्रांत श्रम करून पार पाडिलें. त्या दोघांनीं शाळे-
 तील सामान कसें व कोठून आणावें या गोष्टीपासून तों शाळेचा अभ्यासक्रम
 फसा असावा, शिक्षकांची योजना कशी करावी व शाळेला मदत कशी
 मिळेल, या गोष्टींना वारंवार खल करित असावें. नामदार उपासनी सांगतात
 कीं नाशी जरा घकिलेच्या घंटाघुठें टिळकांशी पुढें वारंवार गेट होऊं नये
 तरी आमचा पदव्यवहार आरंभा आरंभो पुष्कळ होई. दुदैवानें उपासनी-
 जवळ हीं पत्रे आनमितीला नाहींत. उलट उपासनीचीं पत्रे टिळकांच्या जवळ
 असण्याचा बराच संभव आहे. टिळकांच्या अंगी अलौकिक विद्वत्तेबरोबर
 अविश्रांत टापटीपहि असे. पुराव्याची कागदपत्रे तें वर्षानवर्षे रुमालांत गुंढा-
 लून ठेवित असत. आतां ही संवय त्यांच्या अंगी जरूरीमुळें उत्तम झाली किंवा
 मूळचीच होती हें कळायला एकच मार्ग आहे; आणि तो ह्मटला ह्मणजे
 त्यांचे पदशिष्य व आमचे भाषागुरु रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांना तें

माहित असेल. आम्ही त्यांच्याशी पत्रव्यवहार चालविला आहे. ते हल्लीं
 " असहकारितेच्या चळवळीत पूर्णपणे निमग्न आहेत; पुण्याला क्वचितच
 असतात. हीच स्थिति आमच्या अनेक साह्यकारी मित्रांची हल्लीं आहे.
 त्यामुळे या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति, आमच्या मताप्रमाणें सुद्धां बरीच
 अपुरी निघणार आहे. भीति वाटते की, व एका परीने आनंद वाटतो की,
 दुसरी आवृत्तीहि बहुतेक पहिलीचेंच पुनर्मुद्रण होईल. कारण पुस्तकांनां
 मागणी आजच फार आहे. तरीपण आम्ही शक्य तितकी जास्त माहिती
 दुसऱ्या आवृत्तीतहि घालूं. मात्र तिसऱ्या आवृत्तीत सगळ्या पत्रांचा समावेश
 होऊन तें पुस्तक आमच्याहि आनंदाला त्रिगुणित करील; असो. झालेले
 अल्प विषयांतर टाकून देऊन चरित्राची गाडी पुन्हां रुळांवर आणावयाची
 म्हणजे असे सांगायचें की, उपासनी म्हणतात की " न्यू इंग्लिश स्कुलाचें
 बहुतेक सगळें काम टिळकांनीच आरंभावें. ज्या जेसुइट बाण्याने त्यांनीं
 संस्थेत प्रवेश केला होता, तोच स्वार्थत्यागाचा व आविश्रांत मेहनतीचा
 षाणा त्यांनीं अहोरात्र आचरणांत आणिला. " टिळकांनीं तयार केलेले
 एकादें वेळापत्रक, त्यांचा शालेसंबंधीचा पत्रव्यवहार वगैरे साधनें उपलब्ध
 झाली तर किती पण मौज होणार आहे ? त्यांनीं, डेक्कन कॉलेज सरकार
 त्यांच्या हातीं देत असतां, सरकारशीं केलेला पत्रव्यवहार आणि युनिव्हर्सिटी-
 बद्दलची चर्चा, भाषणें व कागदपत्रें, यांची तुलना मोठ्या मनोरंजक आणि
 बोधप्रद रीतीनें करितां येईल. ही तुलना, निदान संक्षेपानें तरी आम्ही ति-
 सऱ्या आवृत्तीत करूं. तोंपर्यंत आम्ही एवढेंच सांगून ठेवितों कीं न्यू इंग्लिश
 स्कुलाचा पहिल्याच वर्षाचा " अॅड्रेस " विष्णुशास्त्रयांनीं मे १८८० मध्ये
 दिला. तो त्यांनीं स्वतःच लिहून काढिला होता; परंतु त्यांतलीं अत्यंत दाणे-
 दारपणाचीं वाक्यें लोकमान्य टिळकांनीच आहेत. सदरें शालेचें " उद्दिष्ट
 कार्य कोणतें आहे याविषयी थोडासा देखील किंतु कोणाच्या मनांत येऊं नये
 म्हणून टिळकांनीं विष्णुशास्त्रयांच्या समातीनें पहिल्या अॅड्रेसमध्ये जीं वाक्यें
 घातलीं आहेत तीं येणें प्रमाणें:—

"The other important thing to be like-wise borne in mind is what constitutes the peculiar feature of this Institution. It is that full measure of freedom which is

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी.

कै. हिंदपुत्र आर्धपुत्र गोपाळराव आगरकर.

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी.

कै० हिंदपुत्र दिणुशास्त्री चपळणकर.

accorded both to the teachers and the taught.. A teacher in our institution has to fear no hourly rounds of the Head-Master, no annual bugbear of the Inspectorial visit; he has no official etiquette to observe, variable with the whims and caprices of every new head; no useless infliction of no end of catalogues, registers, books and papers to submit to. — ”

“ आणखी एक गोष्ट लक्षांत बाळगिली पाहिजे. त्या गोष्टींत या संस्थेचें वैशिष्ट्य भरलेलें आहे. ती गोष्ट अशी की, शिक्षक आणि शिक्षित यांच्यांतलें स्वाभाविक स्वातंत्र्य त्यांच्या पदरांत पूर्णपणें पडावें. आमच्या शाळेंतल्या शिक्षकाला हेडमास्तराच्या प्रतिघटकेला होणाऱ्या (“ मरि-आईच्या ”) फेऱ्याची भीति वाटण्याचें कारण नाहीं; इन्स्पेक्टरचें प्रतिवर्षीचें दर्शन त्याला भेवडावून सोडणार नाहीं. नवा हेडमास्तर, नवी शिस्त, नवे रीतिरिवाज अशी फाजिल पद्धति त्याला सांभाळण्याची जरूर नाहीं. अवास्तव कॅटलॉग, रजिस्टरें, पुस्तकें आणि कागदपत्रें खरडण्याचें आतां त्याला कांहीं प्रयोजन नाहीं. — ”

हें वर्णन आणखी पंधरावीस ओळींचें आहे. इंग्रजी शिस्तीच्या फाजिल दडपणानें पोंचट झालेल्या आमच्या पिढीतील कांहीं तरुणांना लोकमान्यांची व शास्त्रीबुवांची वरील विधानें बेफामपणाच्या गैरशिस्तीचीं वाटतील, आणि त्यांत जे हेडमास्तर असतील त्यांच्या तर तळपायाची आग मस्तकांपर्यंत चढली असेल. परंतु शेकडों नव्हे हजारों शिष्य आपल्या आश्रमांत शिकविणारे कण्वसांदीप्यादि महर्षि, कॅटलॉग्स, रजिस्टरें, प्रोप्रेसबुकें वगैरे ठेवित नसत; ही गोष्ट त्यांनीं लक्षांत घ्यावी. आतां काळ बदलला ही गोष्ट, उलट बाजूकडून विधान हाणून कबूळ आहे. तत्रापि, जीं प्रमेयें आमच्या मूळ स्वभावाला, संस्कृतीला, आर्यत्वालाच सर्वस्वीं परकीं आहेत, तीं केवळ शंभर वर्षांच्या दडपणामुळें तुझी अंगीं भिनवून घेतां कशाला ? जशी मुसलमानीं लाट हिंदुस्थानावर आदळून हिंदुस्थानांतचें फुडून जिरली तशीच ही युरोपियन संस्कृतीची अत्यंत कमजोर—कारण तिच्या मुळाशीं भांडखोरपणा आहे

म्हणून—लाट आमच्या हिंदुस्थानांत फुटून जिरणार आहे. आमचें सरकार इंग्रज आहे म्हणून आम्हांला शेक्सपियर सर्व जगांत अत्युत्कृष्ट, पहिल्या नंबरचा कवि आहे असें वाटतें; आमच्या तरुण पिढीतील एक वर्ग मध्यंतरीं ख्रिस्त धर्म स्वीकारूं लागला होता याला कारण इंग्रजी सत्ता; आणि मेकॅले-सारखा वाहवून जाणारा लेखक आम्हांला अजून प्रिय वाटतो याला कारण इंग्रजी राज्यच होय. ही सत्ता आहे म्हणूनच Essays, Dramas and Bible हीं आम्हांला वंदनीय पुस्तकें वाटतात. पण ते तिन्ही ग्रंथ बेगडी भोमंतीचे आहेत. या विषयावर खूप लिहितां येईल व लिहिलें पाहिजे; परंतु स्थलमर्यादा आमच्यासमोर धूमकेतूप्रमाणें स्पष्ट दिसत आहे. तेव्हां निरुपायानें लेखणीला मार्ग सारून आम्ही सांगतो कीं “ शिक्षक आणि शिक्षित यांच्यांतलें स्वाभाविक स्वातंत्र्य त्यांच्या पदरांत पूर्णपणें पडूवें. ” हा मूळ हेतु न्यू इंग्लिश स्कुलाचा होता, असें चिपळूणकर, टिळक आणि नामजोशी यांनीं जाहिर केलें.

आम्ही आमच्या तरुण पिढीतील हेडमास्तरांना राग येईल असें म्हटलें. एकवार असें वाटतें कीं आमची ती भीति कदांचित् फोलहि ठरेल. परंतु टिळकांच्या वेळच्या सरकारी हायस्कुलाच्या हेडमास्तरांच्या मात्र अंगाची लाही लाही झाली. त्या वेळचे हेडमास्तर, लिहिण्यास खेद होतो कीं, वामन आबाजी मोडक हे होते. त्यांच्या सरकारी शाळेंतलीं मुलें अर्थातच कर्मी होऊं लागलीं होती. त्याविषयीं मोडकांनीं जें लिहून ठेविलें आहे तें अत्यंत चीड आणण्यासारखें आहे. त्यांनीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं “ येथें कांहीं उनाड व हुच्चे (vagabond) तरुण लोकांनीं एक नवीन खाजगी शाळा काढल्यामुळें तूर्त या शाळेंतील संख्या कमी झाली आहे. परंतु अशा शाळांची स्थिति केवळ कुठ्याचे मुताचे झाडांप्रमाणें क्षणिक असल्यामुळें आमच्या शाळेची संख्या नेहमींची कमी होण्याची फारशी भीति नाहीं. ” या वक्तव्यांचा निषेध करण्याचा आतां काळहि नाहीं व जरूरहि नाहीं. पण हेंच अदूरदर्शीपणाचें वर्तन नंतरच्या राजकीय संस्थांतूनहि दिसून आलें; आणि त्याच्यच प्रादुर्भावानें, सरकाराशीं मित्रतवारीनें वागणारा असा एक व सरकाराशीं फटकून वागणारा असा दुसरा, असें दोन पक्ष उत्पन्न झाले. पहिला नेमस्त आणि दुसरा राष्ट्रीय या संज्ञांनीं ते प्रसिद्धीस

आले! आहेत. त्यांची बीजे महाराष्ट्रांत जीं अनेक ठिकाणीं भाडळून येतात, त्यांत हें वामनराव मोडकांचें हि एक मोडकें बीज आहे; असो.

लोकमान्य टिळकांनीं जर संस्थेच्या कारकुनी कामांतच आपला सगळा वेळ खर्च केला असता तर आधी त्यांची योग्यताहि पण तितकीच ठरविली असती. परंतु लोकमान्यांचें सत्व असल्या डबक्यांतच हुंकारान्या वेडकीचें नव्हतें. त्यांनीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांनां जे विषय शिकविले ते शिकविण्यास त्यांच्याखेरीज दुसरा कोणीहि समर्थ नव्हता. त्यांनीं गणित व शास्त्रज्ञान हे दोन विषय हातीं घेतले होते. एवढेंच नव्हे तर शाळेच्या बाल्यावस्थेत शिक्षकांचा भरणा कमी असल्यामुळें प्रसंगविशेषीं त्यांनां दुसरेहि विषय शिकवावे लागत; आणि त्यांनीं अमका विषय मला येत नाही अशी कधीहि तक्रार केली नाही; किंवा हें काम माझें नव्हे, असें म्हणून तेवढा तास नुसतें स्तब्ध वसून किंवा झोंप घेऊन काढला नाही. हल्लींही अशी टंगळमंगळ करण्याची प्रवृत्ति सरकारी आणि निमसरकारी शाळांतून दिसून येते. सरकारी खजिन्यांतून आमचेच पैसे येण्याचा हा गुण आहे कीं काय नकळे ? पण टिळक बिन पगारी शिक्षक असल्यामुळें क्षणा किंवा स्वयंस्फूर्तीनें क्षणा अथवा त्या दोन्ही कारणांमुळें क्षणा त्यांच्याकडून न्यू इंग्लिश स्कूलच्या कोणत्याहि कामांत कोणतीहि कसूर म्हणून झाली नाही. शूट साहेब हुशार शिक्षक खरे पण अत्यंत लहरी असत; परंतु त्यांचाच शिष्य बळवंत गंगाधर टिळक हा त्यांच्यापेक्षांहि जस्त हुशार पण मुळींच लहरी नाही असा असे. टिळकांनीं शाळेंतल्या नियमित कामांत खासगी व्यवहार, वाचनसुद्धां केलें नाही, ही गोष्ट अप्रतिम आहे. त्यांच्या भावी राष्ट्रकार्याची ही असली बीजे होत ! स्वभाव त्यांनीं कसा आपल्या मुठांत ठेविला होता. ते आधुनिक काळाचे छत्रपति शिवाजीराजे होत, नेपोलिन बोनापार्ट होत, असे जे वारंवार उद्गार निघतात ते किती साधार व अर्थपूर्ण आहे हें त्यांच्या आरंभांच्या सार्वजनिक कार्यांवरूनच दिसून येतें. टिळक ही मुळीं सर्वांशीं सार्वजनिक व्यक्ति होय. आपल्या व्याख्यानां, अंशाकरितां टिळकांचा जन्मच नव्हता. त्यांचा अवतार समष्टीरूप असे; असो. टिळक रसायन व पदार्थ विज्ञानशास्त्रांचें शिक्षण शाळेंत शिक्षक या नात्यानें देत असत, या राईचा

टिळकांनीं अराजकतेला मदत केली, असा पर्वत चिरोलसाहेबांच्या वकीलांनीं केलेला आहे, हेहि एथें सांगून ठेविलें पाहिजे.

लो. टिळकांची अध्यापनाची व चालकत्वाची अशा उत्कृष्ट रीतीनें कामगिरी चालली असतां शाळेला लवकरच रा. वासुदेवशास्त्री खरे— (यांची अलीकडची ओळख करून द्यावयाची ह्मणजे हे अति प्रसिद्ध “ शिव-संभव ” नाटकाचे कर्ते होत)—रा. गोपाळ रघुनाथ नंदरगीकर—(रघु-वंश, जानकीहरण इ० संस्कृत-काव्यांवरील टीकाकार)—रा. हरि कृष्ण दामले, रा. कृष्णाजी बापूजी मांडे, रा. मुळे वगैरे मंडळी फक्त शिक्षक ह्मणून शाळेला येऊन मिळाली. या शिक्षकांकडे कोणते विषय असत, व ते त्यांनीं कशा रीतीनें शिकविले वगैरे माहिती प्रस्तुतच्या ग्रंथाला गौण आहे, तथापि या सर्व मंडळींना शाळेची नौका टीकेच्या तुफानी सागरांतून पार पाडण्याचें श्रेय दिलेंच पाहिजे; असो.

शाळेच्या आरंभाच्या वर्षांतली, म्हणजे स. १८८० मधली अत्युत्तम मिळकत म्हटली म्हणजे रा. वामन शिवराम आपटे यांची होय. लोकमान्यांच्या चरित्राला आपण जर दासबोधाची उपमा दिली—“ पाणि ती खरो खरच तंतोतंत लागूं पडेल—तर त्या दासबोधाच्या पहिल्या दशकांत आपट्यांना बरेच उच्च दर्जाचें स्थळ मिळेल. आपट्यांची भूमिका टिळकांच्या चरित्रांत विलक्षण निरनिराळ्या रंगांनीं चकाकते. टिळकांच्या तुलंगवासाला आपट्यांनीं आरंभ केला; परंतु टिळकांपेक्षां आपट्यांनींच शाळेचा बाह्य दर्जा (Face value) वाढविला. आपटे स. १८८० च्या ऑगस्टांत शाळेला येऊन मिळाले. त्यापूर्वीच्या ८ महिन्यांत, विष्णुशास्त्रयांच्या रूपकाचा उपयोग करूं म्हटल्यास, ज्या तोफखान्याच्या मदतीनें सरकारी हाय-स्कुलाचा धुव्वा उडाला त्या तोफखान्यांतली हॉविट्झर् टिळकांची होती. अर्थातच शाळेच्या श्रेयाचा बहुतेक सगळा भाग टिळकांनाच द्यावयास हवा. इतकें असून, “ रा. आपटे हे न्यू इंग्लिश स्कुलांत आल्यापासून त्या शाळेला विशेष टापटीप व व्यवस्था हां आली, ” असें रा. लक्ष्मणराव चिपळू-

१ टिळक—गुण—कलापान ४. २ रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांचे टिळकांच्या दौऱ्याच्या वेळचे भाषण; स. १९१७ दिसेंबर ३ वि. चिपळूणकरांचे चरित्र पान २४१

णकर लिहितात हें आश्चर्य होय. या आश्चर्याचा उलगडा उपासनींनीं “ कर्म-योगी ” च्या टिळक—अंकांतील आपल्या आठवर्षांच्या लेखांत केला आहे. ते म्हणतात—

“ तथापि एथेहि पुन्हां बळवंतरावजीचा एक सद्गुण मला प्रामुख्याने दिसला. बळवंतरावजी आपलेंच घोडें पुढें पुढें दामटणारे होते; असा कित्येकांचा समज आहे. तो किती गैर आहे; नव्हे बळवंतरावजी मूळचे किती विनयशाली असत याची, शैक्षणिक संस्था स्थापण्याच्या वेळीं मला साक्ष पटली. वास्तविकपणे संस्था स्थापण्याच्या वेळच्या सगळ्या धारिकसारिक गोष्टी देखील ते जातीनिशीं करित असत. सगळीं कामें त्यांनींच केलीं. तेव्हां वास्तविक पहिले प्रिन्सिपाल तेच पत्तावेयास पाहिजे होते; पण उलट त्यांनीं म्हणावें कीं “ मी कामें करितों; हुद्यांत मला मुळांच मौज वाटत नाही. ”

त्यांच प्रसंगीं उपासनी पुढें लिहितात कीं “ हाच विनय केसरी वर्तमानपत्राच्या संबंधींही दिसून आला. ”

या दोन उताऱ्यांवरून टिळक अत्यंत विनयशील असत असें दिसतें. उपासनींची ही साक्ष फार फार महत्त्वाची आहे. कारण “ टिळक ! आणि विनय ! ! ” असे विरोधी भावांचें आश्चर्य अनेकांना वाटतें. खुद्द टिळकांचे आठ वर्षांचे लेखक रा. रा. आप्पाजी विष्णु कुळकर्णी यांनीं हि टिळकांच्या अंगच्या आठ गुणांत “ विनयशीलपणा ” ची गणति केलेली नाही. त्यांत कुळकर्ण्यांकडे दोष येत नाही. ते टिळकांच्या सहवासांत असतांना, टिळकांना आपल्या अंगच्या कर्मयोगित्वालाच जोरदार स्वरूप द्यावें लागलें. त्यामुळे टिळकांची विनयादि मृदु अंगें त्यांना दिसलीं नाहींत. त्यांचें “ आठ वर्षांचें चरित्र ” त्यांचीं टिपणांची कुशलता व्यक्त करिते; परंतु टिळकांच्या हृदयाचें आविष्करण त्या चरित्रांत नाही, असें निदान आम्हांला तरी वाटतें. दृढ कवचाखालीं नारिकेल जसें मृदु व मधुर जल वारण करितें तसे टिळकांच्या; दृढ आत्मविश्वास, खडतर तपश्चर्या, अनिवार सत्यलालसा इत्यादि प्रखर सद्गुणांच्या अभेद्य खडकांतून विनय, शोपकार, विनोद, विभूतिप्रेम वगैरे शांतरसाचे निश्चर वाहत असत. आम्हांचें पदरचें तिखटमीठ नव्हे, उलट टिळक ही व्यक्ति आम्हांला लोकांप्रमाणेंच लोकमान्य वाटत असली तरी

आमची त्यांच्याविषयीची भक्ति अव्यभिचारी ठेवण्याचें आम्ही कंकण बांधिलें आहे; भक्ति आणि नीति यांच्याहून बुद्धीची किंमत आम्हांला Thomas Buckle¹ पेक्षांही जास्त वाटते; आम्ही उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारावरच लिहूं; पुरावे चुकीचे ठरले तर आमच्या चुका कबूल करण्यास आम्ही तयार असूं; पण मनास, बुद्धीस पटलेल्या पुराव्यावरून जर, टिळकच कशाला, गोखले, रानडे, मेथादि राष्ट्रपुरुष, आम्हांला वंदनीय वाटले तर आम्ही त्यांना वंदन करूंच करूं. उपासनी सांगतात की टिळक अत्यंत विनयशील असत. ते खासगी बैठकीतून मित्रप्रेमाच्या बौधिक भरांत आले म्हणजे सांगतात की टिळक श्रेयविभागाकडे कधी हि पाहत नसत. तेव्हां न्यू इंग्लिश स्कुलांतील टापटीप, व व्यवस्था यांचें श्रेय आपट्यांपेक्षां जास्त टिळकांनांच आम्ही दिलें तर त्यांत सत्यास सोडून आमचें विधान होत नाही.

तथापि एक गोष्ट मात्र अगदी खरी आहे. वामनराव आपटे न्यू इंग्लिश स्कुलास मिळाले याच्यायोगानें सरकारी अधिकार्यांच्या अहंमन्यतेला आळा बसला आणि तितकीच न्यू इंग्लिश स्कुलाची इभ्रत वाढली; यांत संशयच नाही. आपट्यांची तैल बुद्धीची कीर्ति कॉलेजांत असल्यापासूनच वाढत होती. त्यांच्यासारखा मोहरा आपणांला लाभावा अशी इच्छा चॅटफील्डसाहेबाची व इकडे विष्णुशास्त्र्यांचीहि होती. खुद्द आपट्यांच्या मनाचा कल सरकारी शाळेकडेच आरंभी विशेष झुकत असे. तथापि ब्रिटिशांच्या रबरताणीच्या संवयीमुळें आपटे सरकारला मिळाले नाहींत, आणि शास्त्र्यांनां लाभले. असें जर झालें नसतें, आपटे जर सरकारी नोकर झाले असते, तर काय झालें असतें ? हा प्रश्न अत्यंत नाजुक आहे. तरी त्याचें उत्तर हें दिलेंच पाहिजे. परंतु तें एकदम न देतां त्यांचा टिळकांशी जो संबंध आला त्याचें साधार वर्णन करून नंतर आम्ही आमचें मत देऊं. असें केलें तरच आमच्या निःपक्षपातीपणाची आम्हाला खात्री पटेल; आणि वाचकांनांही आपलें स्वतंत्र मत बनवितां दईल.

पहिली गोष्ट आपट्यांनां केली ती अशी की शाळेच्या कारभारांत ' सुपरिटेंडन्ट ' (मुख्य जबाबदार अधिकारी) ही जागा नवीनच तयार केली. मात्र ही जागा एकाच स्थळाकडे कायमची नसावी तर ती दरदरवी वेगवेगळ्या इसमाकडे असावी, असा अपवाद टिळक आणि

नामजोशी यांनी मंजूर करून घेतला. शाळा स्थापन करण्याचें अखंड श्रेय एकट्या विष्णुशास्त्र्यांचेंच आहे याची कोणी शंका घेईल अशी कल्पनासुद्धां करवत नाही. अर्थातच पहिले हेडमास्तर—मुख्य अध्यापक—शास्त्रीबुवाच होते. तरीसुद्धां शाळेची सर्व देखरेख आणि जबाबदारी रा. आपटे यांच्या स्वाधीन त्या तिघांनीही केली. पुढील वर्षी इ. १८८१ साली शाळेचे सुपरिटेंडन्ट बदलले असा कोठेंच पुरावा सांपडत नाही स्वतः शास्त्रीबुवा “आर्यभूषण” छापखाना, “चित्रशाळा” दुकान, आणि “किताबखाना” या संस्था काढण्याच्या उद्योगांत गुंतले होते. टिळकांकडे “मराठा” आणि आगरकरांकडे “केसरी” हीं वर्तमानपत्रे दिली होती. तेव्हां शास्त्रीबुवा, टिळक, आणि आगरकर या तिघांच्या अभावीं आपटेच स. १८८१ सालीसुद्धां शाळेचे सुपरिटेंडन्ट असले पाहिजेत. पुढे स. १८८४ च्या आरंभी “फर्ग्युसन” कॉलेज स्थापन झालें तेव्हां त्याचे हि पहिले सुपरिटेंडन्ट रा. वामनराव आपटेच असत. तेव्हां न्यू. इ. स्कुलाचे स्थापक जरी विष्णुशास्त्री असले, व चालक जरी टिळक व नामजोशी असत, तरी मुख्य अधिकारी वामनराव आपटेच होते.

आतां हे श्रमविभाग बरोबर झाले किंवा कसे हा प्रश्न आहे. याचें उत्तर बरोबर झाले, असेंच आहे. मला पहिले सुपरिटेंडन्ट कराल तरच मी शाळेला येऊन मिळतो असा पुरावा नाही. उलट शाळेला स्कॉलरशिप मिळवून देण्यानें तिचा दर्जा वाढतो, तो फायदा आपट्यांच्या शिकवणीपासून व देखरेखीमुळे न्यू. इ. स्कुलास मिळणार होता, (तसा मिळाला,) असें जाणून खुद्द विष्णु शास्त्र्यांनीं देखील आपणांहून मोठा दर्जा आपट्यांना दिला. टिळकांना तर एक माहित होतें. कार्य करायचें, कार्याच्या क्षमतेकडे नजर द्यावयाची. त्यांच्या प्राप्तीचा वाटा त्यांच्या लक्षांत देखील येत नसे. आगरकर १८८० सालीच परंतु नोवेंबर-दिसेंबरांत, क्षणजे आपट्यांच्यानंतर शाळेंत रुजू झाले. क्षणून त्यांचा हक्क पांचत नव्हता. शिवाय

१ बालशिक्षणमाला; टिळक अंक. आठ्वी दुसरी पान २२. २ मद्रासच्या शणैश आणि कंपनीनें The Indian Nation Builders, Part II मध्ये पान १४७ वर १८८५ साली फर्ग्युसन कॉलेज स्थापन झालें असें लिहिलें आहे; तें चूक आहे.

खेच होतील हें निःसंशय आहे. त्यांतहि १८८२ साली कोल्हापूर प्रकरणा-
करितां टिळकांना कैद झाली होती व पुढें संमतिवयाच्या कायद्याच्या धाम-
धुमीमुळें टिळकांचें काम नंदरगिकर यांच्यावरहि येऊन पडलें असेल. तेव्हां
त्यांनाहि त्यांच्या श्रेयाचा वाटा मिळणें रास्त आहे; असे.

तथापि स्कॉलरशिपा मिळवून देण्याखेरीज अंतर्व्यवस्थेच्या बाबतीत
आपट्यांना, आह्मांला टिळकांइतका मान देण्याला आधार नाही. शाळेला
शिस्त आपट्यांनी लाविली याचा अर्थ विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाला आपट्यांनी
वळण दिलें असा आह्मी करितों. विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाला वळण लाविणें
हा एक अमोलिक गुण आहे याच्या विरुद्ध आह्मी मुळीच नाही. परंतु
वळण देण्याचें कटु कर्तव्यसुद्धां मधुरशब्द व सद्वर्तन या शर्करेनें अवगुंठित
करूनच केलें पाहिजे. म्हणजे बाह्य शिस्तीच्या मुळाशी प्रेमच असावयाला
हवें. हें प्रेम आपट्यांच्या बाबतीत कमी होतें. त्यांची शिस्त कडक असे.
उलट “ टिळकांचें विद्यार्थ्यांवर प्रेम अतिरक्त होतें; व विद्यार्थ्यांचाहि त्यां-
च्यावर पराकाष्ठेचा लोभ होता. त्यांच्या सौजन्यामुळें त्यांच्याविषयी शाळेच्या
गडीमाणसांतहि फार पूज्यबुद्धि होती. स. १८९० साली त्यांनी डेक्कन एज्यु-
केशन सोसायटीशी फारकत करून घेतल्यानंतरहि, ही गडीमाणसांची प्रेमा-
दरवृत्ति अखंड कायम होती.” टिळक ही आतां एक असामान्य व्यक्ति
होऊन गेली म्हणून त्यांचें सारेंच चांगलें, वाईट देखील चांगलें, असा प्रति-
पक्ष होईल असें वाटत नाही. तथापि झालाच तर (१) टिळक—गुण—
कलापकर्ते, ह्मणजे वरील उतारा ज्यांच्या लेखांतून आह्मी घेतला ते, टिळ-
कांचे एक प्रतिपक्षी आहेत; (२) टिळकांना जाऊन अजून तीनही महिने
पुरे झाले नाहीत; ह्मणून त्यांचीं व्यंगें ‘ फिल्टर ’ होतील अशी आजच
भीति नाही; (३) आह्मी स्वतः टिळकांचे अंध-भक्त ह्मणवून घेत नाहीं;
वगैरे अनेक मुद्दे आम्ही वाचकांच्या पुढें मांडतो. आमचे वाचक आजकाल-
च्या नवयुगाचे आहेत. ते उत्कृष्ट चिकित्सक आहेत हें आह्मी पूर्णपणें
जाणून आहोंत.

तरीही प्रेमाची वाजू टिळकांनी सांभाळिली व कटु शिस्तीची वाजू

{ महाराष्ट्राचा कर्मयोगी }

आपट्यांनीं पार पाडिली; आणि एकंदरीनें शाळेचा वेळकोट झाला असेंच ह्मणावयाला हवें. परंतु आपट्यांच्या या सर्व उत्कृष्ट कार्य-दुग्धांत, त्यांच्या स्वार्थत्यागाच्या दिल्या वर्तनाच्या मिठाचा खडा पडला ही गोष्ट मात्र आह्मांला नमूद करून ठेवण्यास दुःख होतें. शाळेला येऊन मिळण्याच्या अगोदर त्यांनीं सुपरिटेंडन्टशिपचा जरी हट्ट धरला नव्हता, तरी ज्या निस्वार्थीपणाच्या पायावर शाळा उभारिली होती, व ज्या पायाच्या मजबुतीकरितां टिळक निशिदिनीं डोक्यांत तेल घालून बसले होते, त्या पायांत आपट्यांनीं स्वार्थाची लहान लहान छिद्रे पाडिलींत. संस्थेच्या हिताकरितां अत्यंत गरीबीनें गृहप्रपंच चालवून वार्काचा सगळा वेळ व सगळी कुशलता जेसुइट लोकांप्रमाणें, संस्थेच्या सेवेतच खर्च करायची हा संस्थेचा कणखर नियम आपट्यांनां पसंत नव्हता. त्यांचें ह्मणणें होतें कीं शाळेचें काम सांभाळूनही बरीच फुरसत सांपडते. तींत शिक्षकांनीं स्वतःला मिळकत व्हाईल अशीं कामें करावी, आणि शाळेच्या गरीबीमुळे त्यांनां जी गृहप्रपंचांत ओढाताण होते तीं विली करवी. अट सयुक्तिक आहे यांत शंकाच नाही. पण जेव्हां राष्ट्रांत कार्यकर्ते पुरुष हातांच्या बोटांहतकेहि निपजत नाहीत, त्या कालांत त्या राष्ट्रपुरुषांनीं आपणांस इतरेजनांच्या तुलेनें मोजू नये हेंच राष्ट्रहिताचें आहे. विष्णुशास्त्र्यांनीं नाही कां स्वार्थावर पाणी सोडिलें? टिळकांनीं नाही कां वकिलीचा नाद सोडून आतांचें मन थोडें तरी दुःखित केलें? आतां ही गोष्ट खरी कीं चिपळूणकर आणि टिळक यांच्या डोक्यांवर वडील माणसांची विशाल छत्रे होती. तशीं आगरकर-आपट्यांच्या डोक्यावर मुळीच नव्हती. आह्मांला हरीभाऊ गोडबोले सांगत असत कीं आपटे म्युनिसिपॅलिटीच्या चौकावरच्य कंदिलावर अभ्यास करित असत, इतकी त्यांची गरीबी असे. कबूल. सर्वथैव कबूल. परंतु अशा स्थितीतदेखील त्यांनीं जर टिळकांसारखे वर्तन केलें असतें तर त्यांची टिळकांपेक्षांहि जास्त कीर्ती झाली नसती काय? यावर अलीकडचा एक शास्त्रीय ज्ञानाचा पक्ष शास्त्रीय आक्षेप घेतो कीं दारिद्र्यामुळे आयुष्य कमी होतें. आगरकर-आपट्यांनां दारिद्र्य नसतें तर त्यांचें आयुष्य वाढलें असतें व मग अर्थातच त्यांच्या हातून जन्मतेच्या अपेक्षेप्रमाणें निर्भळ स्वार्थत्यागाची सेवा बरीच वर्षे झाली असती, (Physical vitality) शरीराची

सजीवता खरोखरच हवी. उगांच मानसिक वाढीची सुतारी आढीहि फुंकित नाहीं. परंतु ज्या दारिद्र्यांत आयुष्याचा पहिला तृतीयांश गेला तें दारिद्र्य एकदम श्रीमंतींत विकास पावलें तर त्याचा शरीरावर विपरीत परिणाम झालाच पाहिजे. आतां आपटे आणि आगरकर हे दोघेहि एकदम श्रीमंत झाले नाहींत; आगरकर तर दारिद्र्यांतच वारले; हें अगदीं खरें. “ आपलें दारिद्र्य कितीहि असलें तरी आपल्या प्रेतसंस्काराबद्दल आपल्या मित्रांवर खर्च पडूं नये ह्मणून त्यांनीं आपल्या पेटांत कांहीं रुपयांची परचुंडी बांधून ठेविली होती. व तिच्यावर एक चिठ्ठी मारिली होती कीं, “ माझ्या प्रेत दहनार्थ ? ” तथापि शिक्षकांच्या शरीराच्या सजीवतेकडे चालकांनीं दुर्लक्ष केलें असा कोठेंच पुरावा नाहीं. तुझी लहानपणीं माधुकरी मागितली असेल तर आतांहि मागा, इतका कठोर स्वार्थत्याग टिळकांनींहि पुकारिला नाहीं. सर्व शिक्षकांचे पगार ठराविक प्रमाणांत असावे असा कारागृहांतील तोलका व्यवहार टिळकांनीं कधींच आंखिला नव्हता. आपल्या गृहप्रपंचाला जरूर तेवढें वेतन घ्या; पण बाकीची मिळकत वसे वा संस्थेच्या पायांवर धाला असा त्यावेळेला अत्यंत जरूर असलेला निर्बंध टिळकनामजोश्यांनीं घालून दिला होता. खुद्द आगरकरांनांहि तो निर्बंध अतिशय पसंत पडला. परंतु आपट्यांची जादा मिळकत पाहून, आगरकरांनाही पुढें पुढें स्वार्थाचा स्वाद इष्ट वाटूं लागला. “ अगदीं मूळारंभी म्हणजे न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापण्याबद्दल आगरकरांचें मत जरी पूर्ण स्वार्थत्यागाला अनुकूल, म्हणजे सोसायटीच्या प्रत्येक सभासदानें आपला सर्व वेळ व बुद्धि संस्थेलाच दिली पाहिजेत, असें होतें तरी तें बदलत जाऊन पुढें गोखल्यांच्या मनाची त्यांस जोड मिळाल्यावर ते दोघेहि, सोसायटीला प्रत्येकानें आपला सर्व काळ व बुद्धि देण्याचें कारण नाहीं असें म्हणूं लागलें. ” परंतु या मतभेदाला आपट्यांनीं आरंभ केला. ते शालेला येऊन मिळण्याच्या वेतांत होते तेव्हां त्यांनीं A guide to Sanskrit Composition ही विद्यार्थ्यांची आजकालची व्याकरणगीता, हातीं घेतली होती. ते संस्कृत शिकवित असतीलच. तेव्हां त्या पुस्तकाची मिळकत संस्थेला कां द्यावी ? अशी त्यांना शंका आली. पुढें केशरी आणि मराठा हीं पत्रें काढण्याची आणि “ किरण ” छापखाना विकत

घेण्याची जी आपटे-आगरकरांनी विशेष उचल घेतली म्हणून लक्ष्मणराव चिपळूणकर लिहितात, तिचा हेतू तरी आपणांस त्यांतून कांहीं किफायत होईल, असें आपट्यांना वाटलें हाच होय.

आतां आपट्यांचा व टिळकांचा शाळेच्या वावर्तीत जो दुसरा संबंध आला तो सांगयाचा आहे. हा दुसरा संबंध प्रत्यक्षतः शाळेविषयी नव्हता परंतु त्यामुळें शाळेवर एक संकट मात्र ओढवलें होतें. तो संबंध म्हणजे कोल्हापूर प्रकरण होय. या प्रकरणाच्या विशेष माहितीचा संबंध टिळकांच्या संपादकत्वाशी आहे. तेव्हां ती आम्ही तेथेंच देऊं. पण ऐथें एवढेंच सांगतों की ज्या विशिष्ट लेखांमुळें कोल्हापूरप्रकरण उद्भवलें आणि टिळक-आगरकरांना १०१ दिवस डोंगरीच्या किल्ल्यांत बंदिवास घडला, ते विशिष्ट लेख, वामनराव आपट्यांचे होत. याविषयी लेखी पुरावा आमच्याजवळ नाही. कदाचित् केसरी-ऑफिसांत असेल. नव्हे असलाच पाहिजे. परंतु याविषयी बरीचशी माहिती रा. उपासनी यांनी आम्हांला दिली आहे. रा. न. चिं. केळकर हें जें चरित्र लिहिणार आहेत, त्यांत रा. श्री. वा. उपासनी हे त्यांना मदत करणार आहेत. त्याचवेळीं मी हें जाहिर करीन असें ते म्हणाले. त्यावेळीं आमचा चरित्र लिहिण्याचा विचार टाम झाला नव्हता. परंतु आतां ती गोष्ट नमूद करणें आम्हांला सत्यशोधनार्थ प्राप्त आहे. शिवाय त्यांमुळें आपट्यांच्या लौकिकाला कोणत्याही प्रकारें कमीपणा न घेतां उलट बर्वेप्रकरण चव्हाट्यावर उत्कृष्ट रीतीनें आणिल्याचें श्रेय त्यांच्या पदरांत पडलें. आतां लेख लिहिला एकानें, व भोगावें लागलें दुसऱ्यांना, असा अपवाद जनतेकडून होईल हें खरें, परंतु शिक्षा भोगण्याची, नव्हे अगोदरच सर्व जबाबदारी घेण्याची आपली तयारी आहे असें आपट्यांनीं कबूल केलें होतें, हें जनतेला समजल्यानंतर जनता आपट्यांबद्दल कुशंका घेईल इतकी ती खचित खचित वेडी नाही. तो खटला कोर्टांत सुरू होण्यापूर्वीच विष्णुशास्त्री यांना देवाज्ञा झाली होती. तेव्हां चिपळूणकर नाहीत, आणि आपटेहि जर कैदेत अडकले तर शाळा चालवावी कोणी, असा प्रश्न उत्पन्न झाला. वर्तमान

१ वालशिक्षणमाला. टिळक अंक. द्वि. आ. पान २५. २ वि. चिपळूणकरांचें चरित्र पान २६२. ३ वालशिक्षणमाला टिळक-अंक. द्वि. आ. पान. २३

पत्रांचें समजलें, टिळक-अगरकर कैदेंत गेले असतां मार्गें आपटे व वासुदे-
वराव केळकर तीं पत्रें चालवायला होते. परंतु आपट्यांच्या पश्चात् शालेचें
जूं मानेवर घेण्याला टिळक-आगरकरांना सवड झाली नसती; व सरकारची
इतराजी म्हणून तें इष्टहि नव्हतें. नामजोशी ग्रॅज्युएट नव्हते. शिवाय
टिळक-आगरकर, मराठा-केसरीचे संपादक म्हणून खटल्यांत खेचले गेले
असतेच. तेव्हां आपट्यांसारखा मोहरा फुकट कां गुंतवून टाका, अशा
सोयीकृतितां मंडळींनीं आपट्यांना मोकळें राहण्याचा आग्रह केला होता.

आतांपर्यंत आपट्यांचा न्यू इंग्लिश स्कुलाच्या बाबतींत टिळकांशीं
झणून जेवढा संबंध आला होता, त्याचा इतिहास सारांशरूपानें सांगितला. आतां
त्यावरचें आमचें मत आह्मी वाचकांपुढें मांडतो. आमच्यामते आपट्यांनीं
शालेच्या घटनेच्या बाबतींत जो स्वार्थत्यागाच्या अत्यवश्यक तत्वाला अपवाद
उत्पन्न केला, त्याखेरीज आपट्यांची बाकीची सेवा अभिनंदनीयच होतः
अर्थातच तो अपवाद ह्मणजे किल्ल्याच्या अत्यंत महत्त्वाच्या बुरुजाखालीं
जसा सुरंग तयार करावा, तसल्याच स्वरूपाचा ठरला; कारण टिळकांनीं
स. १८९० मध्ये जेव्हां संस्थेंतून आपलें अंग काढून घेतलें तेव्हांच शालेचा,
कॉलेजाचा आणि सोसायटीचाहि चिपळुणकरी बाणेदारपणा नाहींसा झाला;
आणि आज ती, जरी सर्वस्वी नाहीं तरी नव्हंशीं सरकारी अॉजळीनेच पाणी
पीत आहेत ! आमच्या मते तरी या पापाचें खापर आपट्यांच्याच मार्थां
चसतें ! आतां आपट्यांनीं आपला मानस अगदीं मोकळ्या मनानें व उघड
रीतीनें मंडळींनां अगोदरच कळविला हें अगदीं खरें आहे. आणि त्यामुळें
त्यांच्या दोषाची धार बरीच बोथट होते हें देखील आम्ही कबूल करितों.
परंतु प्रत्येक समंजस व सुसंस्कृत राष्ट्रपुष्पावर राष्ट्राचा जो एक विशिष्ट हक्क
असतो त्याच्या तुलनेनें पाहतां आपट्यांनीं निदान काहीं वरें तरी टिळकादि
सभासदांइतका स्वार्थत्याग करणें राष्ट्रहिताचेंच होतें.

परंतु याउपरहि असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कीं टिळकादि मंडळींनीं
तरी आपट्याचें म्हणणें कां कबूल केलें ? त्यांनां जर पूर्ण स्वार्थत्यागच
शालेला हितावह होईल असें वाटत होतें तर त्यांनीं तरी दूरदृष्टि ठेवावयाची
होती. याची उत्तरें अनेक आहेत; परंतु त्या सर्वांचा मिलाफ एकाच गोष्टींत
करतां येण्यासारखा आहे. ती गोष्ट म्हटली म्हणजे टिळकांनां कार्याची ला-

लसा असे. कार्य साधायचें, मग त्याकरितां नुसत्या शरीराची नव्हे, नुसत्या संपत्तीचीहि नव्हे, तर आपल्या उत्तमोत्तम मतांचीहि ते सारवाट करित होते. आपट्यांच्या आगमनानें शालेला पुष्कळशी मदत होत आहे ना ! तर मग करा त्यांचा हेका कबूल; असा त्यांचा क्रम असे. आपल्या उदाहरणानें व आपल्या वाणीनें आपण आपल्या प्रतिपक्षीयांचें मन अधिक शुद्ध करूं व मग देशाचें कार्य दुप्पट जोरानें चालेल, तें सध्यांच नकाराचा मोडा घालून अजिबात बंद पडूं नये, असा सलोख्याच्या भाव (Compromising Spirit) त्यांच्या पवित्र अंतःकरणांत सतत वास करित असे. त्यांच्या विद्येच्या अखंड अभ्यासानें अत्यंत शुद्ध झालेल्या हृदयांत "अहंकार" तो कसा राहिलाच नव्हता. अहंमन्यतेची जाणीव त्यांनीं नष्ट केली होती. याचें जें एक प्रत्यंतर, पुढें स. १९०७ सालीं सुरतेला आलें, तें योग्य ठिकाणीं योग्य शब्दांत वर्णन करून सांगूच. परंतु एथें अमृत वझार पत्रिकेचे संपादक हिंदपुत्र बाबु मोतिलाल घोष यांचे तत्संबंधीचे बहुमोलाचे शब्द मात्र उतरवल्याखेरीज चालायचेंच नाहीं. त्यांनीं लिहिलें आहे:—

"Ponder on the magnitude of the magnanimity and self-abnegation of the man. He cheerfully consented to humiliate himself before relentless enemies who would tear him to pieces if they could, though sincerely believing himself to be innocent" *

"या पुरुषाच्या निरहंकाराच्या आणि भलेपणाच्या मोठेपणाचा विचार करा. याचे शत्रु, शक्यतर, याच्या चिंधड्या उडवायला तयार होते; तरी यानें, आपण निर्दोषी आहोंत अशी आंतून मनाची स्वाही असतांही, आपल्या शत्रूपुढें मान वांकविण्याचें कबूल केलें !"

वाचकांनीं ! ज्या सद्धेतूनें टिळकांनीं पुढें सुरतेला मान वांकविली, त्याच सद्धेतूनें त्यांनीं अगोदर सन १८८० सालीं जुलेंत पुण्याला आपट्यांच्या पुढें लवतें घेतलें ? यापेक्षां त्यांच्या निरहंकारीपणाबद्दल ज्यास्त शब्दच नकोत ?

आतां आपट्यांचा अपवाद करून शालेचें गाडें जोरानें चाललें असतां

* A step in the Steamer ; foreword by Babo Motilal Ghose, Page IX.

टिळकांनी आपलें नियोजित कार्य कसें केलें याबद्दल सांगायला हवें. आपटे आल्यानंतर १८८० मध्येच पण दिसेंबरांत आगरकरहि आले. ते आले ते स्वार्थत्यागाच्या पूर्ण बहारीनें आले. अर्थातच टिळकादिकांनां आनंद झाला पुढें लवकरच स. १८८१ च्या जानेवारींत विष्णुशास्त्र्यांनी 'किरण' नांवाचा एक छापखाना विकत घेऊन, त्याचा "आर्यभूषण" (हो ! आजचाच अति-प्रसिद्ध आर्यभूषण छापखाना) छापखान्यांत विस्तार केला. त्यांत त्यांच्या-बरोबर आपटे, टिळक वगैरे मंडळी भागीदार होते. याच छापखान्यांत "मराठा" नांवाचें एक इंग्रजी, आणि "केसरी" नांवाचें एक मराठी, अशीं दोन साप्ताहिकें सुरू करावयाचें ठरलें. त्याचप्रमाणें लवकरच चोंहोंकडे नोटिशी वाटण्यांत आल्या. त्यांवर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची श्रेयम सही होती. नंतर रा. टिळक, रा. आपटे, रा. आगरकर, डॉ. गर्दे, वगैरे आठ दहा गृहस्थांच्या सहा होत्या. परंतु हिंदपुत्र आप्पाजी विष्णु कुळकर्णी यांच्या माहिती प्रमाणें उद्देशपत्रकावर फक्त सहाच असामींच्या सहा होत्या. (१) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर (२) टिळक (३) आपटे (४) डॉ. गर्दे, (गणेश कृष्ण) (५) आगरकर आणि (६) नाम-जोशी. त्यांनीं असेंहि निश्चयात्मक लिहिलें आहे कीं केसरीचें उद्देशपत्रक स. १८८० सालच्या दसऱ्याच्या मुहूर्तावर प्रसिद्ध केलें आणि तें निबंध-मालेच्या जून १८८० च्या ६६ व्या अंकावरील तिसऱ्या व चवथ्या रंगी मुखपृष्ठांवर छापिलें आहे. तेव्हां कदाचित् चोंहोंकडे वाटण्याच्या हस्त-पत्रिकांवर दहा पण निबंधमालेच्या अंकांत फक्त सहाच जणांच्या सहा असतील. तें कसें हि असो. केसरी व मराठा हीं पत्रके १८८१ च्या जाने-वारींत निघालींत हें खचित. इंदुप्रकाशाच्या टिळकगुणकलापांतील लोकमा-न्यांच्या चरित्राच्या लेखकांनीं जें लिहिले आहे कीं, " १८८५ सालीं केस-रीची स्थापना होऊन लोकांत राजकीय जागृति जोरावली होती; " तें अजि-बात चूक आहे. पण कदाचित् त्यांना १८८५ सालीं राजकीय जागृति जोरावली होती, असें म्हणावयाचें असेल झालें. परंतु तसा त्या वाक्यांत जोर नाहीं; असो. मराठाहि त्याच सालीं स्थापन झाला होता. कारण पुढें १८८२ सालींच बरें प्रकरण उत्पन्न होऊन, टिळकांना त्यांत " मराठ्यांचे " संपादक म्हणून आगरकरांबरोबर शिक्षा झाली होती. तथापि या प्रकरणांत

आम्हांला केसरीची हकीकत किंवा त्याचा टिळकांशी असलेला संबंध सांगा-
वयाचा नाही. सांगावयाचें इतकेंच होतें कीं टिळक शिक्षक असून संपादकही.
झाले. आणि संपादक झाले म्हणून सरकारचे कैदीहि झाले. तरीहि त्यांनीं
शाळेच्या वाढीचें काम थोडेंसुद्धां कमी केलें नाही. याबद्दल एकच गोष्ट
सांगण्याची आम्ही वाचकांची परवानगी घेतों. ही गोष्ट बरेंप्रकरणान्याहि
अगोदरची आहे.

“ न्यू इंग्लिश स्कुलाची भरभराट पाहून पुष्कळ विद्वान व
प्रसिद्ध गृहस्थ हीं शाळा पाहण्याकरितां येऊं लागले. या सालचे (१८८१)
ऑगस्ट महिन्याचे सुमारास मि. तेलंग हे एके दिवशीं मि. टिळक यांज-
बरोबर शाळा पाहण्याकरितां आले. या नूतन संस्थेची एकंदरीत नवीन कल्प-
ना व तिची उत्तम व्यवस्था पाहून ते खूप झाले. शेवटीं बोलतां बोलतां आम्ही
हळुं हळुं या शाळेला जोडून एक कॉलेजहि काढणार आहोंत, असें मि.
टिळक यांनीं सुचविलें. त्यावरून मि. तेलंग हे न्यू इंग्लिश स्कुलचे संसर्गानें
क्षणभर तद्गत होऊन झणाले “ मलाहि तुझांमध्ये येऊन मिळावेंस वाटतें.
आणखी साधारण चार पांच वर्षांनीं मला तसें करतां येईल. दोन लाख
रुपये जमले हाणजे मी असें करणार. कांहीं थोडे हजार कमी आहेत, ते
तेवढें वेळांत भरून येतील ” हा तत्समयोत्तम उद्गार विष्णुशास्त्री यांनीं
मुकाश्यानें ऐकून घेऊन त्याबद्दल घरीं येऊन सांगत असतां ते झणाले “काय
हो ! एकूण दोन लाखांत दहा पांच हजार कमी असले म्हणजे कांहीं बरें
नव्हे अं ! दोन लाख तंतोतंतच पाहिजेत; एरवीं चालाथाचेंच नाही अं!! ”

ही गोष्ट सांगणारे लक्ष्मणशास्त्री चिपळूणकर यांनीं पुढें आणखी सा-
हिती सांगितली कीं प्रोफेसर होऊं इच्छिणारे बॅरिस्टर तेलंग, दोन लक्ष रुपये
जमल्यानंतर मुंबईच्या हायकोर्टांतले एक न्यायाधिश झाले; परंतु आपणांला
आज त्या दोषां बंधूंच्या आश्रयांशीं कांहीं कर्तव्य नाही. आपण वरील
गोष्टीपासून इतकेंच पहावयाचें कीं आपट्यांच्या अटी कबूल
करूनहि टिळक बॅरिस्टर तेलंगासारख्यांना शाळेच्या वृद्धीकरितां
आणित असत. नुसते आणितच असत असें नाही तर आपणहि अशचि
निस्पृही बाण्याची जनसेवा करावी, अशी भावना ते त्यांच्या अंतःकरणांत

उत्पन्न करित असत. आतां ती भावना तेलंगाच्या बाबतीत स्मशान वैराग्या-
प्रमाणे क्षणिक ठरली त्याला टिळक काय करणार ?

२३ असो. केसरी व मराठा ही पत्रे स्थापन झालीत; बर्षे-प्रकरण उप-
स्थित होऊन त्याच्या ठिणग्यांनी टिळक-आगरकरांना १०१ दिवस ताप-
विले, यांहून विशेष मोठा घाला असा पडला की खुद्द विष्णुशास्त्र्यांना १७
मार्च स. १८८२ रोजी अकार्ळी मृत्यु घडला ! तरीपण कंवर खचूं न देतां
टिळकांनी आपल्या मित्रांच्या मदतीने " डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी "
स्थापन करून न्यू इंग्लिश स्कुलास एकाच व्यक्तीच्या आधारावरून काढून
त्याची पाळेमुळे महाराष्ट्रांत खोल जातील असें सत्कृत्य केले. आतां या पुढे
याच सोसायटीचा इतिहास आम्हांला संक्षेपाने देणे आहे.

(५)

पुण्याची डेक्कन-एज्युकेशन-सोसायटी, तिची " फर्ग्युसन, " सांगली
व साष्टी एथली कॉलेजे आणि तिचे न्यू इंग्लिश स्कूल, यांच्यामुळे, फार
प्रसिद्ध आहे. तिचेच अनुकरण खानदेश-एज्युकेशन-सोसायटी वगैरे
जिल्ह्यानिहाय स्थापन झालेल्या शैक्षणिक संस्थांनी आजकाल केलेले आहे.
शिक्षणाच्या बाबतीत हा होत असलेला विस्तार पाहून आनंदच वाटतो.
परंतु ज्या मूळ डे. ए. सो. चे अनुकरण केले जात आहे, तिच्या संस्थांत
आणि सरकारी संस्थांत विशेष फरक काय आहे, असे पाहूं लागले असतां,
पणांस त्यांत विशेष तफावत मुळीच दिसत नाही; तर उलट एथून तेथून
सगळे कारकूनपैदाशीचे " इमालखाने " च आहेत असा दुःखदायक
देखावा दिसतो ! ज्या स्वतंत्र बाण्याने " विद्यार्थ्यांची मनें घालेत असतां-
नाच फिरविली तर त्यापासून फार अधिक फायदा होईल असे मनांत आणून
विष्णुशास्त्री यांनी विद्यार्थ्यांचे बुद्धीस ' मूळापासूनच स्वतंत्रपणाचे वळण
देण्याकरितां न्यू इंग्लिश स्थापन केले, ' व ज्या स्वतंत्र बाण्याने विष्णु-
शास्त्र्यांच्या पश्चात् टिळकांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली,
त्या स्वतंत्र बाण्याच्या मानेवर ' सरकारी रुपेरी जूं सभासदांनी आपल्या
हातांनी लादले, हणूनच आज स. १९२० साली सुद्धा आझा महाराष्ट्र-
पुत्रांना स्वावलंबनी राष्ट्रीय शिक्षण मिळत नाही. ते मिळत नाही ते

नाहीच, पण हमालखान्याची पैदास मात्र जोराने आणि अत्यानंदाने चालली आहे. आमचे धुळेकर धुळ्याला आर्टस कॉलेज हवे म्हणून ओरड करित आहेत, (टेक्निकल इंस्टिट्यूशन मात्र धूळ खात पडली आहे !), जळगांवकरांनी नुकताच आर्टस कॉलेजाचा नाद सोडला, अमळनेरकरांनी तर आर्टस कॉलेज स्थापन करायचा विडाच उचलिला आहे; आणि त्या कामी त्यांना कलेक्टर मॉन्टिथने मदत केली म्हणून त्याला डोक्यावर घेऊन नाचत आहेत ! नाशिकालाहि तसलाच एक हमालखाना उत्पन्न करण्याची खटपट चालली आहे ! शाबास ! शाबास महाराष्ट्र-पुत्रांनो ! महात्मा गांधी अलीगडच्या मुसलमानी कॉलेजाचे “ राष्ट्रीय आश्रम ” करित आहेत; आणि तुम्ही, टिळकांनी जो स्वतंत्र बाणा सांभाळिला त्याची वरवर आराधना चालवून स्वहस्तांनी हमालखाने उभारतां ! धिक्कार ! धिक्कार !

कॉलेजभक्तांनो ! अजून अवकाश आहे ? अजून तुम्हाला टिळकांच्या या स्वतंत्र बाण्याचे चित्र पाहून हातच्या द्रव्यनिधीला उत्तमोत्तम षळण देता येईल. तेव्हां कृपावरून हे चित्र अवश्य पहा.

म्यू इंग्लिश स्कूल काढण्याच्या अगोदर एकादें कॉलेजच स्थापन करावें असा टिळकांचा आग्रह होता, असें मागे एकदां लिहिलेंच आहे. तरी पण टिळकांनी कार्याकडे नजर देऊन तो आग्रह त्यावेळी सोडला. आपट्यां करितां असाच उत्कृष्ट स्वमतांचा त्यांनी त्याग केला होता हेहि पण बाकांनी नुकतेच घाचिले आहे. अशीच आग्रहाची गांठ त्यांनी डे. ए. सी. टीच्या स्थापनकाली सैल केली. सोसायटीला द्रव्यनिधि हवा होता. तो राजे-रजवाड्यांकडूनच मिळणें शक्य होतें. राजेलोकांत नामजोश्यांचें बरेंच वजन असे. केसरीच्याहि अगोदर “ किरण ” पत्र नामजोशीच चालवीत असत. शिवाय बरेप्रकरणांत मराठा-केसरींनी म्हणजे टिळक-आगरकरांनी, (खरो-खर पाहिलें तर आपट्यांनीच) कोल्हापूर सरकाराचें हित केलें होतें. (कोल्हापूर सरकारचें टिळकादि मंडळींनी हित केलें होतें, हें वाचकांनी मुद्दाम ध्यानांत घरावें अशी त्यांना शिफारस आहे. कारण पुढें जितका टिळक व

१ आर्योन्नती. वर्ष १ अंक २, अग्रलेख !!! २ बालशिक्षणमाला, टिळक अंक. द्वि. आ. पान १०९.

इंग्रज यांचा संबंध येणार आहे तितकाच टिळक व को. राजे यांचाहि येणार आहे.) एवढेंच नव्हे तर टिळक-आगरकर गेले हित करायला, पण उलट त्यांचेच पाय सरकारी खोड्यांत अडकले याला कारण तरी कांहीं बऱ्या संस्था-निकांनी साक्ष देण्याचें नाकारिलें हें च झालें होते. तेव्हां कांहीं अंशी झालेल्या अन्यायाची भरपायी करण्याकरितां, कांहीं अंशी कृतज्ञताबुद्धीनें, कांहीं अंशी नामजोश्यांचें वजन ह्मणून, व फारच थोड्या अंशांनीं राष्ट्रीय शिक्षणाच्या बुद्धीनें, राजेरजवाड्यांच्या मदतीनें द्रव्यनिधि तर गोळा झाला. अशा रीतीनें अर्धस्वतंत्र, अर्ध-परतंत्र, असा निधीचा उगम असल्यामुळेंच डे. ए. सोसायटीचें पहिलें कॉलेज “ फर्ग्यूसन ” हें विलायती नांव पडलें. त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्यूसन हे असत. अर्थातच सरकारी शरमिदपणा-चा शिक्का न बसणें अनिर्वाह्य होतें.

इतकें असूनहि टिळकांनीं विचार केला कीं सामुग्रीपेक्षां योजकांवरच इमारतीचें कसब विशेष अवलंबून असतें. परंतु त्या योजकांत सुद्धां, आपट्यांनीं मारलेली स्वार्थाची पांचर जास्तच मोठें भगदाड पाडील, असा रंग दिसून आला. “ सोसायटीचे नियम करण्याचें काम अर्थातच टिळकांकडे आलें. त्या नियमांप्रमाणें सोसायटीचे (१) कौंसिल आणि (२) बोर्ड ऑफ लाइफ् मॅम्बर्स, असे दोन भाग केले होते. पैकीं फक्त लाइफ् मॅम्बरांकडेच शाळा आणि कॉलेज यांची सगळी अंतर्व्यवस्था ठेवलेली होती; आणि कौंसिलचें काम, कायम फंडाची व्यवस्था करणें आणि सामान्यतः सोसायटीच्या संस्थांवर देखरेख ठेवणें एवढेंच होतें. सोसायटीच्या मिळकतीचे ट्रस्टी ह्मणून तिसरेहि एक अधिकारी होते; व त्यांचें काम शाळेंला मिळालेली मिळकत, पैसे किंवा स्थावर, शाळेंकरितां कायदेशीर रीतीनें राखणें एवढेंच होतें. शाळेंचे जे लाइफ् मॅम्बर होते त्या सर्वांनां सारखा पगार मिळत असे. पण प्रसंग विशेषीं त्यांनां भदत म्हणून जास्त रक्कम देण्याची सवड ठेविलेली होती. कौंसिलांत या सर्व लाइफ् मॅम्बरांचा समावेश केलेला असून, खेरीज तितकेच बाहेरचे सभासद नेमावे असा नियम होता. या नियमाप्रमाणें प्रि. ऑम्प्लेनहॅम्, डॉ. भांडारकर, न्या. मा. गो.

रानडे वगैरे बाहेरच्या गृहस्थांचा कौंसिलांत समावेश झाला. आणि एवढी तयारी झाल्यानंतर, व कॉलेज काढण्याची सरकारची परवानगी मिळाल्या- नंतर स. १८८४ च्या जानेवारींत शनिवारांतील गद्रथांच्या वाड्यांत कॉलेजची स्थापना झाली. नंतर त्याची जागा बुधवार चौकांत जाऊन तेथे सर जेम्स फर्ग्यूसन यांनी इमारतीच्या पायाचा दगड बसविला. कांहीं कालाने कॉले- जने नामांचा वाडा पाहिला, आणि आज चतुःश्रृंगीच्या मैदानांत टोलेजंग इनारतींत व भव्य आवारांत वसतिगृहांदि अनेक इमारतींसह ते स्थानापन्न झालेले आहे. ”

एणेप्रमाणे डे. ए. सो. चा थोडक्यांत मसुदा व इतिहास आहे. आतां हा संक्षिप्त मसुदा पाहतां. टिळकांनी एकंदर परिस्थिति पाहूनच नियम केले आहेत असे कोणालाहि दिसेल. आह्मी जीं दोन वाक्ये मोठ्या टाडपांत घातलीं आहेत, त्यापैकीं दोन वाक्यांत लाइफ् मेंबरांच्या पगाराचा स्पष्ट उल्लेख आहे. सर्वाना पगार सारखा, पण प्रसंगविशेषी मदत ह्मणून जास्त रक्कम मिळण्याची सवड असावी ही तीं वाक्ये होत. त्यावरून आपट्यांना त्यानंतर तरी टिळकांच्या जेसुइट् स्वार्थत्यागाची अंमलबजावणी करण्यास हरकत नव्हती. परंतु त्यांनी ती केली नाहीं ती नाहींच; पण आगर- करानां “ हॅम्लेट ” नाटकांचें उत्पन्न हि त्यामुळेच स्वतःच्या फायद्याकरितां ध्यावेंसें वाटलें. नंतर गोपाळराव गोखले सोसायटीला येऊन मिळाले त्या- वेळीं त्यांनीं हि “ गणित ” तयार केलें होतें. त्याचें उत्पन्न तेहि सोसायटीला जमा करिनात. या अंगचोरटेपणाचा—अर्थातच अंगचोरटेपणा. कारण संस्थेला आपलें आयुंष्य एकदां वाहून टाकलें म्हणजे मग आपल्या सगळ्या कर्तव- गारीचें फळ संस्थेचें नाहीं तर कोणाचें होतें ? अंतःकरणाच्या प्रामाणिक- पणाच्या उत्तराला मान दिला तर तें उत्पन्न संस्थेचेंच होतें हें उत्तर रास्त आहे असेंच वाटलें. —आणि ह्मणूनच आपटे वगैरे मडळींच्या अंगचोरटेप-

१ वा. शि. माला द्वि. ओ. पान २४. या उतःच्यांतलीं कांहीं वाक्ये व श- ब्द आह्मी मोठ्या टाडपांत घातलीं आहेत. व कांहीं वाक्यांना सारांश रूपानें उद्धृत केलें आहे. २ संस्थेला गोखले आणि भानु यांच्या बरोबर येऊन मिळालेले ता. पा. टणकर यांचें हि असेंच मत होतें. जेसुइट् पद्धतीच्या स्वार्थत्यागाच्या कल्पनेचे रा. टिळक, रा. जोशी, रा. केळकर (वासुदेवराव) आणि रा. पाटणकर हे चौघे प्रमुख पुरस्कर्ते होते.

णाचा टिळकांना अत्यंत राग येई. त्यांना फार फार आशा होती की, जरी स्वार्थत्यागाचा बाणा लेखी मसुद्यांत आंखून दिला नाही, आणि जरी आपल्यांचा अपवाद उघड उघड रीतीने करण्याची आपण संमती दिली तरी आपली सर्व मित्रमंडळी पूर्ण स्वार्थत्यागाने, राजेरजवाड्यांच्या आश्रयाने नाहक चिकटून वसलेले परावलंबित्व सोडतील ही आशा वाटायला टिळकांना बरेच आधार होते. पहिला आधार आगरकरांचा. ते प्रथम टिळकांइतकेच स्वार्थत्यागाचे पुढारी असत. दुसरा आधार आपल्यांच्या निर्भिड लेखांचा. त्यांचे धाणेदार लेख, त्यांच्या वर्तनांतिल वरपंगी दोष काढून टाकतील असे टिळकांना वाटले. तिसरा आधार गोखल्यांचा. टिळक आणि आगरकर यांच्यावर खटला उपस्थित झाला तेव्हां त्यांच्याकरितां द्रव्य हवे होते. म्हणून त्या तरुण मंडळींनी एक नाटक रंगभूमीवर केले. त्यांत गोखल्यांनी प्रमुख भाग घेतला होता. चवथा आधार बहुमताचा. आपटे वगैरे मंडळींनी जर आपले म्हणणे कबूल केले नाही तर आपण काँग्रेसलांत बहुमताने ते कलम पास करवून घेऊं अशी त्यांना साधार आशा होती. तेव्हां अशा चौफेर आधारांवर त्यांनी आरंभी स्वमतांना योग्य परिस्थिति प्राप्त होईपर्यंत गुंढाळून ठेविले यांत त्यांचा मोठापणाच व्यक्त होतो. या त्यांच्या मोठेपणाचा व स्वतःच्या स्वार्थत्यागाचा परिणाम इतर सभासदांवर, नव्हे बाहेरच्या सभासदांवरहि होत असे यांत शंकाच नाही. " त्यांच्या प्रत्यंतरादाखल पाह्णी एथे वाचकांना १८८४ सालांत डे. ए. सोसायटीची सुहूर्तमेढ लावतेसमयी प्रो. भांडारकर (हल्लीचे डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर) यांनी दिलेल्या व्याख्यानांतला एक उतारा सादर करितों. ' ज्या सात जणांनी या शाळेच्या कामी परिश्रम चालविले आहेत, त्यांच्या अग्रभागीं एका एल्. एल्. बी. चें नांव आहे. हा गृहस्थ या खाजगी शिक्षणाच्या नादी न लागतां, व स्वदिताकडे पाहून, सरकारी नोकरी धरतां तर रावसाहेब होऊन दरमहा दोनतीनशें रुपयांवर आज कोठें तरी चैनीत असतां. ' अर्थातच अशा स्वार्थत्यागी माणसाने आपली मित्रमंडळीहि, आज नाही तरी उद्यां, आपल्याप्रमाणेच स्वार्थत्यागी होतील, अशा आशेवर आंखून दिलेले नियम जर कोणी सभा-

सदानें उलटंघिल्लें तर तिकडे नुसती इशारत देऊन अबोला टाळला तर त्याची कोणताहि सूत्र तारीफच करील.

परंतु निदान त्या दशकांत तरी टिळकांच्या मित्रांनीं त्यांची तारिफ केली नाहीं. उलट एक ना दोन अनेक कारणांमुळें त्यांचें टिळकांशीं अधिकाधिक फाटतच गेलें. इतर मंडळी आपापल्या स्वतंत्र काम-गिरीची मिळकत संस्थेला देण्याचें मनांतमुद्रां आणीनात. संस्थेंतून पगार जेसु-इट् पद्धतीनें राहाण्यापुरता मिळायचा, आणि राहण्याची इच्छा होती साधारणतः श्रीमंती थाटाची. त्यांतून, आमच्यांत जर श्रीमंतीनें राहण्याची कर्तव्यगारी व घमक आहे, तर मग आम्ही कां राहूं नये, ही कल्पना अंगीं बाणलेली, अर्थातच संस्थेच्या कामापेक्षां जास्त जरी नाहीं तरी तितकेंच लक्ष आपटे, गोखले आणि आगरकर यांचे, आपापल्या स्वतंत्र प्राप्तीकडेहि खर्च होऊं लागलें. असल्या प्रसंगीं त्या मंडळींत खडाजंगीचे वाद निस्संशय होत असले पाहिजेत. या वादांत भाग घेणारे सगळेच अन्य लोकां निवून गेले आहेत; आणि त्यांची या यावद्दलची टिपणेंहि उपलब्ध नाहींत; नाहींतर “टिळकांनां स्वतःला स्वतंत्र पुस्तकें लिहितां येत नाहींत म्हणून ते स्वार्थत्यागाच्या लंब्या चवड्या गप्पा मारीत आहेत ” किंवा, “ टिळक पडले खोतदार, त्यांना एक कमी पगारावर राहणें शक्य आहे, म्हणून वार्क्यांना काय हा त्रास ! ’ असले आरोप त्यांच्यावर झालें किंवा नाहींत हें खात्रीलायक पुराव्यावरून समजलें असतें. तें जरी आज कळायला मार्ग नाहीं तरी टिळकांना आपल्या वडिलोपार्जित मिळकतीखेरीज; केवळ स्वतःच्या हिकमतीची पण शालेच्या बाहेर मिळणारी देणगी संस्थेला देण्याचा प्रसंग आला होता व त्याचा त्यांनीं योग्य तोच फायदा घेतला. सन १८८५-८६ च्या सुमारास इंदूरचे माजी महाराज श्रीमंत शिवाजीराव हे पुण्यास गेले होते; व त्यांनीं पुण्यांतील बड्या बड्या लोकांच्या त्यावेळीं चांगला सन्मानहि केला. त्यांतच पत्रकर्ते या नात्यानें टिळक आणि आगरकर यांनांहि आमंत्रण आलें होतें. आपणांस ज्याअर्थी आमंत्रण आलें आहे त्याअर्थी संभावेनेंदाखल, कांहीं रक्कम आपणांस दिली जाईल असें दोघांनांहि वाटलें होतें. परंतु महाराजांनीं कांहीं रक्कम दिली तर ती स्वतः न घेतां संस्थेकरितां घेण्याचा संकल्प करून दोघेहि बरोबरच महाराजांकडे गेले. आणि महाराजांनीं त्यांनां जेव्हां

सातशें रुपयांची रकम देऊं केली तेव्हां तिचा आपण संस्थेकरितां स्वीकार करितों असें दोघांनींहि तेथें सांगितलें. पण पुढें एक दोन दिवसांतच आगरकरांचें मत पालटून त्यांनीं टिळकांना चिठी लिहिली कीं, होळकरांनीं जर आपणांस व्यक्ति म्हणून पैसे दिले तर ते व्यक्तिशः घेण्याला हरकत कोणती ? टिळकांनीं उत्तर पाठविलें कीं, तुम्ही पाहिजे तर घ्या, मी घेत नाहीं. पण आगरकरांना ही गोष्ट पसंत न पडतां त्यांनीं टिळकांना बरीच पत्रें पाठविलीं व त्यांत टिळकांना टोंचून बराच मजकूर लिहिला होता. शेवटीं इतकेंच सांगितलें म्हणजे पुरे कीं, आगरकरांनीं या विशागीपैकीं आपला हिस्सा घेतला व टिळकांनीं आपला हिस्सा सोसायटीकडे जमा केला.

या एकाच गोष्टीवरून टिळकांचा संस्थेच्या हिताचा ध्यास दिसून येतो. पण त्या बरोबर असाहि प्रश्न पुन्हां करावासा वाटतो कीं आगरकरादि मंडळीं ऐकतच नाहीं असें अनेकदां अनुभवाला येऊनहि टिळकांनीं (१) १८८६ सालींच संस्था कां सोडिली नाहीं ? किंवा (२) आपणच एकट्यानें संस्था स्थाव्यांत कां घेतली नाहीं ? “ तुम्ही पाहिजे तर आपला हिस्सा घ्या ” इतका मालकीहक्क तरी आगरकरादि सभासदांनां कां ठेविला ? या दोन्ही प्रश्नांला उत्तर देणें अत्यंत सोपें व साधारणहि आहे. पहिल्याचें उत्तर असें आहे कीं आपल्या राहण्यानें जोपर्यंत संस्थेचें अनहित होत नाहीं तोपर्यंत टिळकांनीं संस्था सोडण्याचें मनांतसुद्धां आणिलें नाहीं. लो. टिळक व्यक्तीच्या रागाला मुळांच भीक घालित नसत. पण संस्थेच्या कार्याकडे अखंड लक्ष पोंचवित असत. १८९०-९१ सालापर्यंत टिळकांच्या राहाण्यानें मंडळी संस्थेंतून चालतीं होण्यापर्यंत बेफाम झाली नव्हती. हाणून ते संस्थेंत काम करित राहिले. दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर लक्ष्मणशास्त्री चिपळूणकर यांच्याच शब्दांत देणें साधार होईल. हे शब्द जरी स. १८९२ सालांतले असले तरी ते स. १८८६ सालींहि निदान टिळकांच्या बाबतींत तरी लागू होते. ते लिहितातः—

“ विष्णुशास्त्री यांचें पुढील विद्यार्थी प्रजेचे शिक्षणासंबंधीं जें मत होतें त्यास त्यांचे सहायकारी शिक्षक मंडळीकडून फारसें पाठवळ मिळालें

नाही. पुढे विष्णुशास्त्री लवकरच वारल्यामुळे न्यू इंग्लिशस्कूल यासारखी इतर ठिकाणी स्वतंत्र स्कुले होण्याची वाढ खुंटली जाऊन स्वतः न्यू इंग्लिश स्कूलच हळू हळू सरकारी हायस्कुलांचे धर्तीवर येऊन पोचले आहे ! पुढे निदान पांच सात तरी नांव घेण्यासारखी मंडळी निघून आपले गुरुवर्यांचे शिरावरील ओझ्यास हात लावायास पुढे आली पाहिजे होती ! मूळ शिक्षक मंडळीत नांव घेण्यासारखी फारशी मंडळी भरतीस न पडतां मृत्यु, व मतभेद यांनी त्यांमध्ये खांच पडली आहे " वगैरे

या उताऱ्यावरून वाचकांच्या लक्षांत आले असेलच की टिळकांना स्वतंत्रपणे शाळा व कॉलेज चालविण्याला योग्य मदतनीस मिळणे त्यावेळी शक्य नव्हते. अशा दुधारी अडचणीमुळे त्यांना स्वतःस जी कांही स्वार्थ-त्यागपूर्वक सेवा करितां आली ती त्यांनी केली व आपल्या मित्रांनीहि तशी करावी असे विनवून पाहिले, आपल्या उदाहरणाने दाखविले व प्रत्येक खेपस मिटत घेतले. पण संस्थेचे नशीबच कमी झालून टिळकांचे श्रम वाया गेले व लक्ष्मणशास्त्र्यांच्या शब्दांत, " या संस्थेचा (आतां निमसरकारी अतएव एक मोडक्या व एक अर्ध्या चाकाचा) गाडा अग्नीच रेटारेटी करित आणखी किती दिवस चालेल " हा प्रश्नच आहे !

राजगी मिळकतीच्यापार्शी आपटे-टिळकांत जसा मतभेद सुरू झाला हेता तसा टिळक-आगरकरांत सामाजिक वात्रतीतला मूळचाच मतभेद दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत चालला होता. सन १८८८ मध्ये आगरकरांनी " केसरी " तून फटकून निघून " सुधारक " पत्र काढले होते हे खरे आहे. संपादक या नात्याना टिळक-आगरकर वेगवेगळ्या धुवाकडे चालले होते यांतही शंका नाही. तरी पण भांडणाला अजून उग्र स्वरूप आले नव्हते. टिळक अध्यापक होते तो पर्यंत या सामाजिक मतभेदाला जाहीर स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. तरीपण ती आग आंतून भडकत चालली होती. तथापि टिळक ज्या अनेक कारणांमुळे संस्था सोडून गेले त्यांत सामाजिक मतभेदाला स्थान नाही हे खचित. आगरकरांचे मन कलुषित होण्याला व त्यामुळे आस्ते आस्ते आपला संबंध संस्थेला विघातक होत आहे असे टिळकांना वाटायला जी कारणे झाली त्यांत मात्र सामाजिक मतभेदांना

बरेंच मोठें स्थान आहे. शिवाजीराजे यांनी दिलेले सातशें रुपये टिळकांनी स्वतः साठी वाटून घेण्याचें नाकारिलें; तेव्हां आगरकरांनीं जीं पत्रें त्यांना टोंचून लिहिलींत तीं, निदान थोडी तरी, मिळतील तर आमच्या ह्मणण्याला खात्रीनें सबळ पुरावा मिळेल. टिळकांच्या दमरांत हीं पत्रें आहेत असें कळतें. मिळतील तेव्हां प्रसिद्ध होतीलच; असो.

आगरकरांनीं व आपट्यांनीं टिळकांना जो त्रास दिला त्यांत खात्रीनें बराच भेद आहे. आपट्यांचा मतभेद स्पष्ट व प्रामाणिक होता. आगरकरांचा अप्रामाणिक होता असा त्यांच्यावर आरोप जरी करितां आला नाहीं, तरी आगरकरांच्या तापट व लहरी स्वभावानुरूप त्यांच्या वर्तनांत फरक पडे ह्मणून टिळकांना आगरकरांच्या वागणुकीचा थांग लागेना. याची साक्ष शिवाजीराजांची दक्षिणाच होय. दक्षिणा संस्थेलाच होती, आणि संस्थेलाच ह्मणून दोघांनींही घेतली. पण दोन चार दिवसांतच आगरकरांचें मत बदललें. आगरकरांसारखा थोर मनुष्य असें वर्तन करण्याइतका चंचल कसा बनला हा खरोखरच महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आमची शंका आहे कीं त्याकामां कोणा तिसऱ्याचीच चिथावणी असण्याचा संभव आहे. आगरकरांचे सामाजिक मतभेद असूं देत. परंतु कॉलेजांतले पूर्ण स्वार्थत्यागी आगरकर शिक्षणसंस्थेंत येतात न येतात तोंच स्वार्थाला बळी पडतात, (आणि जेव्हां जेव्हां बळी पडले तेव्हां तेव्हां त्यांचे त्याप्रसंगाचे अगोदरचे विचार स्वार्थत्यागाचे होते,) यांत चिथावणीशिवाय तिसरा भाग असूं नये असें वाटतें. आपट्यांचें उदाहरण त्यांच्यापुढें होतेंच; पण तें स्पष्टतेचें होतें. आणखी एकादें होतें कां ?

हो, होतें. दुसऱ्या उदाहरणांत गोखल्यांचा संबंध होता. गोखल्यांच्या गणिताच्या प्राप्तीविषयी जेव्हां प्रश्न उपस्थित झाला होता, तेव्हां टिळकांनीं गणितःचा हक्क सोसायटीकडे ठेवावा, परंतु गोखल्यांना त्याबद्दल योग्य पारितोषक मिळावें, अशी तडजोड सुचविली. एवढेंच नव्हे तर हा मार्ग सोसायटीनें कबूल केला तर आपण स्वतः अशीं कैक गणित विषयक पुस्तकें सोसायटीला लिहून देऊं असेंहि ते ह्मणाले. वास्तविक या तडजोडीनें लेखक आणि संस्था या दोहोंचाहि फायदाच होणार होता. पण आपट्यांचें संस्कृत गाइड आणि आगरकरांचें हॅम्लेट यांना तोच कायदा लागू होणार

होता. ह्मणून अखेर बहुमत टिळकांच्या विरुद्ध पडलें व गोखल्यांना मंजूरी मिळाली.

या गणिताच्या बाबतीत गोखल्यांचें बहुमत झालें, त्यामुळें आपटे-आगरकरांचाहि फायदा झाला; पण नंतर आणखी एका प्रकरणांत खडजिंगी वाद होऊन टिळकांना बहुमत मिळालें. हें प्रकरण सार्वजनिक सभेच्या सेक्रेटरीशिप विषयीचें होतें. या जागेवर सीताराम हरि चिपळूणकर हे असत. काफर्ड प्रकरणांत त्यांचा सार्वजनिक सभेशीं मतभेद होऊन त्यांना आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला. तेव्हां त्यांच्या जागी गोखल्यांची योजना करावी ह्मणून शिवराम हरि साठे वगैरे मंडळींची शिफारस होती. टिळकांनीं या गोष्टीचा निषेध केला. कारण ती जागा पगाराची होती. आणि पगाराची नसती तरी एका संस्थेला सर्वस्वी वाहून घेतलेल्या माणसाला दुसऱ्या संस्थेची सेवा भरकाम कशी करतां येईल हेंच टिळकांस कळेना. तरीसुद्धां जुळतें घेणाऱ्या टिळकांनीं एथेंहि तडजोड सुचविली. त्यांनीं ह्मटलें कीं गोखल्यांना कांहीं दिवस रजा द्या. तें होत नसेल तर त्यांनीं राजीनामा द्यावा. टिळकांच्या या तडजोडीला मात्र त्यावेळीं मोठ्या माराकुटीनें बहुमत मिळालें. पण यांत मौज नाहीं. मौज निराळ्याच गोष्टीत आहे. वरील वाद-विवाद डे. ए. सोसायटींत झाला. त्यांत आपट्यांनीं गोखल्यांच्या तर्फें मत दिलें. पण याच मुद्यावर सार्वजनिक सभेंत वाद झाला होता तेव्हां मात्र आपट्यांचें मत गोखल्यांना प्रतिकूल होतें !

या इतक्या गोष्टी कशाला सांगायच्या ? तर यावरून जात्या तडफदार, स्वार्थत्यागी व मेहनती अशा आगरकरांवर आपट्यांचा आणि गोखल्यांचा कांहीं परिणाम झाला असेल काय ? अशी जर कोणाला "शंका आली तर त्याला विचार करायला थोडीतरी सामुग्री मिळावी असाच यांत आमचा हेतु आहे. तरी पण आगरकरांचीं पत्रें किंवा त्यावेळच्या त्या दोस्तांच्या मित्रांची टिपणें किंवा असलाच कांहीं तरी विशेष सबळ पुरावा असल्याखेरीज केवळ वर नमूद करून ठेविलेल्या गोष्टींवरच विचारवन्तांनीं अवलंबून राहूं नये अशी मात्र आमची आग्रहाची विनंती त्यांनीं कृपाकरून विसरू नये.

तेव्हां विष्णुशास्त्रांच्या या भक्तांचा विष्णुशास्त्रांच्या पश्चात् एकीचा भाव न राहतां त्यांत दुही माजत राहिली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या दुहीचें खापर आतांपर्यंत नमूद करून ठेविलेल्या लहानमोठ्या अशा सर्व प्रकरणांवरून आह्मी कोणाहि एका पक्षावर फोडिलें नसतें. परंतु सरकारी ग्रॅन्ट घ्यावयाची किंवा नाही, या अखेरीच्या वादावर जेव्हां टिळकांच्या सयुक्तक मुद्यांना फेटाळून लाविलें व त्यामुळें टिळकांनीं अखेर संस्थेला नमस्कार केला, तेव्हां मात्र दुहीच्या खापराचा आघात टिळकांच्या मस्तकावर मुळांच बसत नाहीं अशी आमची खात्री पटते. खुद्द टिळकदेखील सरकारी ग्रॅन्ट घेण्यांच्या विरुद्ध नव्हते. कारण ते ह्मणत असत सरकारचे जरी पैसे झाले तरी ते काय इंग्लंडमधले थोडेच होते ? पण त्यांची हरकत अशी होती कीं आमचेच पैसे आह्मांलाच मिळत असले तरी ते केवळ सरकारी हातानें मिळाल्यामुळें आमच्या स्वभावसिद्ध स्वातंत्र्याला जो नसता धक्का पोंचतो तो त्यांना नको होता. स्वातंत्र्य कायम राहून पैसे मिळाले तर ते काय त्यांन नको होते ? पण हजारों रुपयांच्या आमिषानेंसुद्धां ते स्वतंत्रता खोडायला तयार नव्हते, ते ह्मणत, जोरजोरानें, कंठरवानें आपल्या मित्रांना सांगत कीं बाबांनो, विष्णुशास्त्रांनीं शाळा काढिली ती काहीं हायस्कुलें नव्हतीं ह्मणून काढिली नाही, तर आपल्या मुलांना हतबल करणारें शिक्षण सरकारी शाळांतून मिळतें, तें उलट सामर्थ्यसमृद्ध करणारें आपण देऊं या, अशा भावनेनें शास्त्रांबुवांनीं शाळा काढिली आहे. टिळकांनीं हेंचसें काय पुष्कळ सांगितलें. जें आज म. गांधी संबंध हिंदुस्थानभर असहकारितेच्या एका रूपानें, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या रूपानें सांगत आहेत तेंच स. १८८९ मध्यें टिळकांनीं आपल्या कर्तव्यगारीच्या पण दिशाभूल झालेल्या मित्रांना सांगितलें. पण तें त्यांनीं ऐकिलें नाही, ह्मणून शेवटीं लक्ष्मणशास्त्री चिपळूणकरांनीं झटलें कीं “ हें असलें गाडें किती दिवस चालेल तें चालों ! ” आज १९२० साल आहे. तें गाडें चाललें आहे. पण चाललें आहे झालें !

तरीसुद्धां टिळकांनीं राजीनामा दिला नाही ! त्यांनीं सहा महिन्यांची रजा घेतली. आणि त्या सहा महिन्यांत क्राफर्ड प्रकरणांत मामलेदारांना मदत

१ वा. शि. माला टिळक अंक द्वि. आ. पान २६. २ वि. चिपळूणकराचें चरित्र.

कैली ! मामलेदारांनो, हें ध्यानांत ठेवा. कोल्हापूरच्या राजानें टिळकांच्या सेवेच्या घराचे वासे मोजले तेथपर्यंत तुमची मजल टिळकांच्या अनुयायांच्या वावर्तीत जाऊं देऊं नका. असो. फिरून यांतहि दुसरी गोष्ट अशी पहावयाची की रजा काढून नंतर टिळकांनीं संस्थेखेरीज अन्यत्र लोकसेवा केली. रजा संपल्यानंतर ते आपट्यांच्या आग्रहावरून पुन्हा रुजू झालें, पण परतंत्रतेच्या वाळवंटांत त्या माशाचा जीव कासाविस होऊं लागला. टिळकांनीं स. १८९० अखेरपर्यंत धडपड केली. पण व्यर्थ. शेवटीं अगदीं निरुपाय म्हणून त्यांनीं संस्थेंतून, राजीनामा देऊन आपलें अंग काढून घेतलें. वंकरच पाटणकर, धारप व नामजोशी यांनींहि पण तसेंच अंग काढून घेतलें. गोखले व भानु (चिं. गं.) यांनीं गेलेल्या मंडळीची जागा भरून काढिली. कशी तें दिसतेंच आहे.

येणेप्रमाणें लो. टिळकांच्या सार्वजनिक आयुष्यांतील पहिल्या दहा वर्षांच्या लोकसेवेचा इतिहास आहे. आजची राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ पाहिली ह्मणजे टिळकांच्या पराभवांचें फार फार वाईट वाटतें. जें काम स. १८९० सालींच झालें असतें त्या कामाची नुसती चळवळ स. १९२० सालीं व्हावी, यापेक्षां नामोहरम करणारी दुसरी कोणती गोष्ट आहे? चाळीस वर्षेपर्यंत साधी गोगलगाय रत्नागिरीहून निघाली असती तर एव्हांना कैलासाला पोचती. पण गोखले आगरकरादि समाजसुधारकांना, मुत्सद्यांना, व सुशिक्षितांना राष्ट्रीय शिक्षणाचा गाडा थांबवून काय मिळालें कोण जाणे ! त्या सर्व विगूर्तीबद्दल आम्हांला आदर आहे, त्यांच्यावर आम्ही आरोप असे कोणतेच करित नाहीं, पण इंग्रजी शिक्षणाला, पाश्चात्य संस्कृतीला ते बळी पडले यांत मतभेदच नाहीं. ब्रिटिशांच्या वचनांला ते भाळले, त्यांना फक्त मेकॉले-ग्लॅडस्टनादि दाखवायचे दांत दिसले, पण कर्झनादि खाथचे दिसले नाहींत, किंवा दिसून त्यांना ते घाबरले (आगरकरांचा अपवाद करावा लागेल) असें गेल्या ४० वर्षांच्या इतिहासावरून आजच्या तरुण पिढीला तरी खचित स्पष्टपणें दिसत आहे !

आतां टिळकांच्या पहिल्या अध्यापनाच्या दशकाची रजा घेतां घेतां एक अत्यंत महत्त्वाच्या मुद्यावर दोन शब्द लिहिणें भाग आहे. आणि तो

मुदा झटला झणजे राष्ट्रीय शिक्षणाचा होय. आज त्यानंतर ३० वर्षांनी-
देखील असे विचारण्यांत येतें कीं “ राष्ट्रीय शिक्षण झणजे काय ? ” सुमारे
१२।१५ वर्षांपूर्वी, बंगालच्या फाळणीचे राजकारण पूर्ण भरांत असतां,
बंगाल्यांत राष्ट्रीय शाळा स्थापन झाल्या होत्या, राष्ट्रीय कॉलेजेहि उघडण्यांत
आली होती. पण ती एक ना अनेक कारणामुळे ओस पडलीत. या दुसन्या,
अपयशाच्या-पहिले अपयश महाराष्ट्रीय चिपळूणकर-टिळकांचें होय-फायदा
घेऊन आज पुन्हां जेव्हां म. गांधींनी राष्ट्रीय शिक्षण सार्वजनिक करण्याचा
विडाच उचलला आहे तेव्हां कांहीं भांबावून गेलेली-सरकारच्या आभिषानें
भुललेली असे आक्षेप झणत नाही-मंडळी विचारू लागली आहे कीं चिप-
ळूणकर-टिळकांनी तरी राष्ट्रीय शिक्षणाची कोणती तळी उचलून धरिली
होती ? त्यांच्या न्यू इंग्लिश स्कुलांत किंवा फर्ग्युसन कॉलेजांत तरी असा
कोणता अभ्यासक्रम होता कीं त्यामुळे त्या शिक्षणाला राष्ट्रीय ही संज्ञा प्राप्त
झाली होती ? किंबहुना आजदेखील राष्ट्रीय शिक्षण झणजे काय, हें तरी
सांगा, अशी या शंकांची दिशाभूल झाली आहे. तिला शांत चित्तानें
उत्तर न देणें झणजे एक तर चिपळूणकर-टिळकांवद्दल पर्यायानें कृतघ्नपणा
पत्करणें, किंवा आगरकर-आपटे-गोखल्यांना उगीच छळण्यासारखें होय-
आह्माला दोन्ही गोष्टी कमावयाच्या नाहींत; झणून आक्षेप वरील शंकांचें
साधार समाधान करितों.

पहिली गोष्ट अशी कीं राष्ट्रीय शिक्षणाचे मुख्य दोन भाग असतात.
एक ध्येयात्मक व दुसरा व्यावहारिक. राष्ट्रहितास पोषक अशी तरुण नाग-
रिकांची भावना तयार करणें हें ध्येय व तें कसें होईल याचा विचार करून
केलेला उपक्रम व्यावहारिक होय. चिपळूणकर-टिळकांनी विशेषतः पहि-

१ या बाबतींत मुख्यतः ज्ञानप्रकाश व केसरी याचे ऑक्टोबर १९२० पा-
सून पुढचे अंक वाचावे. त्याचप्रमाणें म. गांधी यांच्या “ यंग इंडिया ” तले
लेख हि काळजीपूर्वक वाचावे. आर्यपुत्र लाला लजपतराय यांचें यावरील पत्र हि
वाचनीय आहे. तें अमृत-वझार-त्रिकेंत नोवेंवरात (१९२०) प्रसिद्ध झालें
आहे. अंती बिझांट वाईच्या “ न्यू इंडियाची ” शिफारस सुद्धां करवत नाही-
तथापि “ निंदकांचें घर असावें शंजारी. ” या तुकोबारायाच्या शिकवणीप्रमाणें
ते हि वर्तमानपत्र त्याचकाळचें चाळून पहा.

लीच गोष्ट केली हें आरंभीचें कबूल केलें पाहिजे. त्यांच्या हातून व्यवहारांत असें जें शिक्षण उतरलें तें राष्ट्रीय कसाला सरकारी हायस्कूलापेक्षां विशेष ठळक रीतीनें उतरलें असें दिसत नाहीं. व्यक्ति विसरून केवळ कार्यच पाहिलें तर स्कॉलरशिपा मिळविण्यापलीकडे किंवा ड्रिल शिकविण्याबाहेर विशेष झालें नाहीं. ड्रिलचें कलम मात्र आम्ही कमी समजत नाहीं. पण स्कॉलरशिपांना आम्ही फारसें महत्त्व देत नाहीं. आतां टिळक व आगरकर यांनीं संपादक या नात्यानें विशेष कीर्ति मिळविली असेल, पण ती एथें विचारांत घेतां येत नाहीं. त्या कीर्तीमुळे शालेचें स्वतंत्रतेचें ध्येय उत्कटरीतीनें जाहीर झालें असेलही; पण त्याचें श्रेय शिक्षणाला नसून संपादकत्वालाच द्यावें लागेल. शिक्षणांत Example कित्ता ही कांहीं लहान बाब नव्हे. गोष्ट अगदीं कबूल; पण तें Example तो कित्ता संपादकानें हाल सोसले अशा स्वरूपाचा होता. शिक्षणाकरितां टिळकादि मंडळींनीं कोणते हाल सोसले ?

टिळकांनीं पूर्ण स्वार्थत्यागाचे हाल सोसले, आगरकरादि मंडळींनीं तितके सोसिले नाहींत. हेंच याचें उत्तर. आणि ह्मणून राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ध्येयात्मक बाबतींत टिळकांनीं, चिपळूणकरांनीं व त्यांच्याहून कमी कां होईना, परंतु आपटे-आगरकर-गोखले, नामजोशी, केळकर वगैरे तरुणांनीं भर टाकिली. अर्थातच राष्ट्रीय शिक्षणाच्या एका व प्रथमच्या अंगांत तरी १८८० ते १८९० च्या कालविभागांत महाराष्ट्रांत दृश्यमान अशी प्रगति झाली होती.

परंतु या प्रगतीतच अवनतीची बीजे उत्पन्न झाली ! टिळकांच्या आणि शास्त्रीबुवांच्या स्वार्थाहुतिपूर्ण तडफांनें जर न्यू इंग्लिशस्कूल आणि फर्ग्युसन कॉलेज चालतीं तर, राष्ट्रीय शिक्षणाचें प्रत्यक्ष व्यवहार्य अंगही आज दृश्य फलें धरतें; आणि मग राष्ट्रीय शिक्षण ह्मणजे काय तें तरी सांगा, असल्या कुशकांना जागाच राहती ना. पण तशा तडफांनें आपटे, गोखले आणि आगरकर यांनीं सेवा केली नाहीं ह्मणून राष्ट्रीय शिक्षणाची जी व्यवहार्य बाजू ती सरकारी शाळांहून विशेष प्रशंसनीय अशा स्वरूपात सांभाळिली गेली नाहीं. शास्त्रीबुवांना किंवा लोकमान्यांना नुसत्या ध्येयात्मक कामागरीनेंच समाधान झालें नाहीं. ध्येयाच्या मोहक स्वरूपाला भाळून जाणारे ते दोघेहि नव्हते. त्यांची मनोरचनाच व्यवहार्य गोष्टीकडे उचल गेली होती. शास्त्रीबुवांना ऐन वृत्तिशीत यमराजानें खेचून नेलें आणि

टिळकांना त्यांच्या सहाध्यायांनी वेळोवेळी नाउमेद केलें. हणून शास्त्री-
बुवांच्या “ तोफखान्यानें सरकारी हायस्कूलाचा धुव्वा ” तर उडला नाहींच;
पण तें पुण्याला अजूनहि जीव मुठीत धरून आहे !

• इतकें असूनसुद्धां आगरकरादि मंडळांची गोष्ट बाजूला सारून खुद्द
टिळकांनींच अगदी स्वतंत्र रीतीनें थोडी तरी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या व्यावहारिक
बाजूची चुणुक दाखविली का ? अशा दृष्टीनेंहि आम्ही विचार केला पाहिजे.
आम्हांला माहित आहे कीं एकाच्या अपकीर्तीनें दुसऱ्याला मिळणारी कीर्ती,
खरी कीर्तिच नव्हे. आणि टिळकांची जर स्वतंत्र कामगिरी नसती तर त्यांच्या
पदरांत ही बेगडी कीर्तिदेखील निदान आम्ही तरी घातली नसती.

लो. टिळकांची पहिली स्वतंत्र कामगिरी अशी आहे कीं त्यांनीं
शास्त्रीय ज्ञान शिकविण्याचा भाग उचलिला. ते संस्कृतांत आपट्यांपेक्षां आणि
गणितांत गोखल्यांपेक्षां खात्रीनें वरचढ असत. त्यांना काय, ते विषय घेतां
आले नसते ? त्यांना काय मुलांना परीक्षेंत कसें पास व्हावे हें सांगतां आलें
नसतें ? त्यांना काय विद्यार्थ्यांकरतां शिष्यवृत्ति मिळवितां आल्या नसत्या ?
त्यांदां काय गाइडे तयार करितां आलीं नसतीं ? गोखल्यांच्याप्रमाणें आपण
कैक गणित पुस्तकें संस्थेला तयार करून देऊं असें ते हणाले नव्हते काय ?
ती त्यांची पोकळ ऐट होती काय ? मग त्यांनीं आपल्या वडिलाची मिळ-
कत जी संस्कृत व गणित विद्या, ती सोडून शास्त्रीय, शिक्षणच कां पत्करलें ?
कारण त्यांना माहित होतें कीं त्यापुढें शास्त्रज्ञानाचेच दिवस होते. त्यांना
कळून चुकलें होतें कीं संस्कृताच्या घोकंपट्टीनें राष्ट्रीय बल प्राप्त होणार नव्हतें,
तर त्यांची दूरदृष्टि त्यांना सांगत होती कीं केवळ चक्रवाढव्याजी मारवाडी
हिशेबापेक्षां कारबेनच्या उपयोगांचें ज्ञानच हिंदुस्थानचें द्रव्यबल वाढवील.
चिरोलनें या पराचा कावळा कसा केला हें पुढें यथावकाश येईलच; पण तो
करतांना त्याला कोणी व कशी माहिती पुरविली हें जर सत्यस्वरूपांत जगा-
पुढें येईल तर त्या काळेंबेऱ्यांतूनहि टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाची व्यवहार्य
सेवा तरी स्पष्ट रीतीनें सिद्ध झाल्याशिवाय राहणार नाहींच नाहीं.

१ संस्कृतांत व्याकरणाचा भाग लोकमान्यांकडे असला ती त्यांचा मुख्य
विषय science होता. या विषयामुळे हि त्यांचें लक्ष नंतर उद्योतिपाकडे लागले
असा उल्लेख पुढें आला आहे.

या शिवाय आणखी एक पुरावा आहे. परंतु हा परिस्थितीचा पुरावा आहे. शास्त्रीबुवांचे आणि टिळकांचे एकमत होते या विषयी त्याचे शत्रुहि शंका घेणार नाहीत. शास्त्रीबुवांनी पहिला अॅड्रेस जो तयार करून वाचिला तो टिळकांच्या मदतीने तयार केला होता हे मागे एका प्रसंगी सांगितलेच आहे. त्या अॅड्रेसमध्ये विद्यार्थ्यांनी सुटीत काय करावे या विषयी सांगतांना शास्त्रीबुवांनी त्यांना बजाविले की—

There were times, when the student could afford to sleep off or play off whole vacations and live as merrily as the day was long.....But those golden days are now no more. The present is an age of stern necessities, when the struggle for life has become tenfold more arduous than it ever was. With the furious battle therefore going round you, and the din of blows given and received resounding in your ears, you cannot afford to indulge in similar sloth ; you must be up and doing.

(एक काळ असा होता की संध सुटीमर विद्यार्थ्यांनी खूपच किंवा मोठाचा मोठा दिवस खुशाल वोरून काढावा.....परंतु ते चैनीचे दिवस आतां राहिले नाहीत. वर्तमानकाळ जालीम भुकेचा आहे. आतां पूर्वीपेक्षां दसपटीने जास्त आयुष्याचे रणांगण माजून राहिले आहे. तुमच्या कर्णभ्रांत त्या रणांगणाचा खणखणाट आणि त्या टोळंब्राजीचा दणदणाट घुमत असतांना, आतां तुहाला पूर्वीसारखे झोंपून चालावयाचे नाही; तुहाला आळस झाडून कामाला कंबर बांधलीच पाहिजे.)

या उताऱ्यावरून काय दिसते ? यावरून असे कां दिसते की शास्त्रीबुवा आणि टिळक शिष्यवृत्ती मिळवूनच आनंद मानणार होते ? होते असे ज्यांना वाटत असेल त्यांनी खुशाल हव्यातशा राष्ट्रीय शिक्षणाविषयी शंका-कुशंका काढाव्या. आहाला अशा व्यक्तींना शांतपणे नमस्कार करून त्यांची रजा घेतल्याखेरीज दुसरे काही करितां येणे शक्य नाही, हा आमचा कबुली जबाब आहे.

(६)

आतांपर्यंत लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक व आमच्या मते एका अत्युत्कृष्ट कार्याविषयी माहिती व विवरण झाले, आता त्यांची सामाजिक सेवा-पहावयाची. आपण ओघाओघानेच आगरकर व टिळक यांच्या सामाजिक मतांकडे वळलो होतो, तोच धागा एथे उचलूं या.

आजकाल समाज-सुधारणा हा शब्द उच्चारितांच, आगरकरांचीच प्रथम आणि नंतर लो. टिळकांची मूर्ति नजरेसमोर उभ्या राहतात हे सत्य आहे. या मानाला गोपाळरावजी बव्हंशी पात्रहि आहेत. तथापि टिळकांच्या समाजसेवेचा विचार करतांना आम्हांला केवळ त्या मित्रांच्या झटापटींचाच धागा गुंढाळायचा नाही; उलट शक्य तितका तो अस्पृहणीय वाद टाळायचाच आहे. आम्ही याच कशाला, प्रत्येक बाबतीत सन्मान्य व्यक्तींविषयी स्वतंत्र रीतीनेच विचार करूं. राष्ट्रहित ही आमची कसोशी आहे. तिच्या-करितांच व्यक्तींचे आम्हांला महत्त्व वाटते. आम्ही विभूतिभक्त नव्हत की तत्त्वभक्तहि नव्हत. आम्ही आपले गरीब राष्ट्रभक्त आहोत. तेव्हां टिळकांच्या सज्जजपेतेच्या धागा आगरकरांच्या नांवाने जरी आम्ही उचलिला आहे, तरी जसे टिळक राजकारणांत अग्रणी होते तसे समाजसेवेत आगरकर अग्रणी होते म्हणूनच आम्ही तसे केले. आतां राजकारणांत टिळक आम्हांला सर्व-स्वी स्थितप्रज्ञ दिसतात तसे सामाजिक सेवेत आगरकर दिसत नाहीत ही गोष्ट निराळी. पण केवळ सामाजिक सेवेतच दोघांची तुलना केली तर टिळकांपेक्षा आगरकर एकंदरीने कांकणभर अधिकच ठरतात, अशी आमच्या मनाची ग्वाही आहे. कसे ते आतां विस्ताराने सांगतो.

प्रथमतः समाज-सुधारणा म्हणजे काय हे नीट लक्षांत घेतले पाहिजे. समाज हा शब्द उच्चारायला फार सोपा आहे पण कळायला फार कठीण आहे. तीच गोष्ट सुधारणा या शब्दाचीहि आहे. 'समाज' शब्दांत समुच्चयवाचक अर्थ खेचून भरला आहे. त्याचप्रमाणे सुधारणाहि एकांगी कधीच नसते. समाज जसा सृष्टी अशा निरनिराळ्या घटकावयवांनी बनूनहि स्थूल अशा साम्यतास्वरूपांत दिसतो, त्याचप्रमाणे सुधारणाहि अत्यंत सूक्ष्म अशा कारणांनी आस्ते आस्ते वनत जाऊनहि स्पष्ट अशा दृश्य स्वरूपांत

निगडित करून दाखवितां येतात. अर्थात्च समाजसेवकांची जी कामगिरी आपण पाहूं ती अशा भिन्न भिन्न दृष्टीने व नंतर सर्वांची गोळाबेरीज करूनहि पाहिली पाहिजे.

आतां समाजाची भिन्न भिन्न स्वरूपे सांगण्याच्या भरीस पडलों तर हें प्रकरण कोणत्या दीर्घ मर्यादेपर्यंत जाईल याचा पत्ताच राहणार नाही. नुसतें पोटभर खावयास मिळालें व जरूर तेवढें पांघरावयास मिळालें ह्याणजे समाज सुधारला असें होत नाही. एवढ्यावरच जर एकादा समाज संतुष्ट राहिला तर त्याची स्थिति पशूंच्या कळपांपेक्षां जास्त चांगली होणार नाही. समाजांत मनुष्यत्वाच्या अंतिम सीमेपर्यंत ज्या कर्तव्यगारीच्या गोष्टी करितां येणें शक्य आहे, त्या सगळ्या सतत होत राहणें यालाच जिवंत समाजसुधारणा असें नांव योग्य दिसेल. मनुष्याच्या समाजाच्या कर्तव्यगारीला ठराविक सीमा कधीहि नसते, ह्याणून समाजाची भिन्न भिन्न स्वरूपेहि निस्सीम असतात; आणि ह्याणूनच आम्ही आमच्या वाचकांना विनंती करून सांगतो की आतां आम्ही ज्या समाजसेवेबद्दल बोलणार आहोंत, तिची मर्यादा आम्ही आंखून टाकित आहोंत. नुसत्या हर्वर्ट स्पेन्सरची Principles of Sociology पाहिलीत, तरी समाजाच्या बहुरूपीपणाची साक्ष पटते. स्पेन्सरनंतर Biology सारखी किती तरी शास्त्रे वेगवेगळ्या अध्वर्यूंकडून उदयास पावली आहेत. हें पुस्तकी पांडित्य सोडून दिलें व समाजाकडे साध्या पण उघड्या डोळ्यांनी पाहिलें तरी Bolshevism सारखी भयंकर स्वरूपे समाज धरित आहे. एवंच समाज बहुगुणी व अनंतरूपी असतो. परंतु आपणांला विषयविवेचनाकरितां त्याचें रूप मर्यादित केलेंच पाहिजे. त्या शिवाय गत्यंतर नाही. प्रचलित राजसत्तेचा जिच्याशी प्रत्यक्षतः असा संबंध येणार नाही, जितका थोडा येईल तितका-देखील लोकहितास बहुधा अनुकूल असेल; जिच्याशी प्रचलित धर्माचा संबंध असेल पण जी धर्माच्या घाणेरड्या समजुतींनी व्यथित झाली नसेल; जिचा वाङ्मयाशी संबंध असूनहि जी वाङ्मयावर आपला छाप भारणारी असेल, जी शिक्षणामुळे वळग पावणारी असेल पण जिला विचारस्वातंत्र्य हवें असेल, जी व्यापाराचें बाह्य चिन्ह मात्र आहे, अशा आशा अशाच सुधारणेला आम्ही समाजसुधारणा म्हणतो; आणि अशाच मर्यादित कल्पनेनुसार लोकमान्य टिळक व लोकहितेच्छु आगरकर यांच्याकडे आम्ही पाहतो. फिरून आगर-

करच एकटे टिळकांचे प्रतिस्पर्धी नव्हते, तर एका बाजूने रानडे, तेलंग, व भांडारकर आणि दुसऱ्या बाजूने शास्त्री पंडित व आचार्य हे देखील वेगवेगळ्या कारणांपुरते त्यांच्याशी स्पर्धा करित असत. समाजसेवेच्या बाबतीत लोकमान्यांची स्थिति भयंकर नाजूक झाली होती. त्यांनी सामाजिक सेवेला हृदयाची उपमा दिली होती ती केवळ स्फूर्तीने दिली नव्हती;— स्फूर्तीवर हवाला ठेवण्याचें काम आगकरांचें होतें—तर ती उपमा त्यांना अनुभवानें सुचली होती. पुढें तर या नाजूक स्थितीचें अतीव भयंकर स्वरूप ताई-महाराजांच्या खटल्याच्या वेळीं झालें होतें. तें प्रकरण योग्य स्थळीं येईलच. पण लोकमान्य सामाजिक सुधारणांच्या यादवी युद्धभूमीवर फारच चमत्कारिक ठिकठिकाणवर उभे राहिले होते. राजकारणांत त्यांचे दोनच शत्रु असत, एक नोकरशाही व दुसरे प्रागतिक पुढारी. पण निदान पहिले शत्रु तरी दणकेबाज असत. आणि दणका हाटला की त्या वीराचे बाहु ताबडतोब स्फुरण पावत ! परंतु समाजसेवेत त्यांना त्याच प्रागतिक पुढान्यांना मुख्य शत्रु समजावें लागे. आणि वर शास्त्री—आचार्यहि विथरण्याचा संभव असे. शिवाय नोकरशाही—ठिकठिकाणांच्या प्रसंगी हंसायला तयार असेच. अर्थातच या दांडग्या वीराला, त्याचा स्वतःचा अत्युच्च असा जो “जनतारूपी” आत्मा, त्याचाच धांवा करावा लागला; आणि संकटकाळीं धांवून जाणारा हा जर्नीजनार्दन लोकमान्यांच्या मार्गे वीरासन मारून जो बसला आहे तो अजूनपर्यंत बसला आहे; आणि हिंदुस्थानला पूर्ण स्वराज्य मिळेपर्यंत हा जनताजनार्दन आपलें वीरासन कधीहि सोडणार नाही; आणि पूर्ण स्वराज्य मिळाल्यावर, नव्हे त्याच, क्षणीं हा लोकमान्यांचा देवप्रतिष्ठा करून लोकमान्यांची घरोदारी चरित्रसुधा वाटित सुटेल; असो. एकंदरीत सांगायचें इतकेंच होतें कीं टिळकांची समाजसेवेत अत्यंत नाजूक परिस्थिति होती. ती लक्षांत घेऊन त्यांनीं काम केलें. तें कसें झालें व त्यांच्या प्रतिपक्षीयांचें कसें झालें हें पाहणें आहे.

कोणतीहि कामगिरी ध्या. तिला प्रमुख दोन अंगें हीं असलींच पाहिजेत. ध्येयात्मक व व्यावहारिक दुसऱ्या अंगापेक्षां पहिलें थोर दर्जाचें आहे यांत शंकाच नाही. तरीहि सामान्य मनुष्य अगोदर दृश्य फलांकडेच लक्ष देईल. आपल्या मतांप्रमाणें मनुष्य कितपत वागला तेंच तो प्रथम पाहील.

व नंतर त्याच्या अडचणी तो लक्षांत घेईल. टिळक नाजुक परिस्थितीत सांपडले होते इकडे तो पाहणार नाही—आतां टिळक झणून कदाचित् पाहीलहि; पण ही प्रेमाची सवलत टिळकांना नको—टिळकांची प्रत्यक्ष दृश्य अशी कामगिरीच तो पाहील आणि ती त्याच्या बुद्धीला पटली तरच तो ती प्रांजलपणे कवूळ करील. निदान आह्मी तरी अशीच दृष्टि ठेविली आहे. अशी दृष्टि ठेवावी हें लोकमान्यांनाहि मनापासून आवडत होतें. तेव्हां प्रत्यक्ष दृश्य कार्य या दृष्टीनें लोकमान्यांची समाजसेवा कोणती झाली हें इतर राजकारण, ग्रंथलेखन, संपादन, संस्थास्थापन वगैरे बाबींकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करून पाहिलें तरी टिळकांचीच कामगिरी श्रेष्ठ आहे. रानड्यांची नाही. आगरकरांचीहि नाही, तेलंगांची तर नाहीच नाही. भांडारकरांची नाही अशी तर त्यांची स्वतःची जवानी आहे. पण उलट ध्येयात्मक सेवा पाहतां मात्र एकटे आगरकरच टिळकांहून कांकणभर श्रेष्ठ आहेत हें मुळांच विसरतां कामानये. हें कसें ?

आह्मी जें वर समाज-सुधारणेचें मर्यादित स्वरूप आखून टाकिलें आहे तें समजायला जरा कठीण जाईल. म्हणून आपण त्याचे निरनिराळे कप्येच करून टाकूं या; व असे कप्ये करतांना वादविवादांच्या जोरकसपणाच्या रांगेनें कप्यांचा अनुक्रम लावूं. (१) पुनर्विवाह (२) प्रौढविवाह (३) जातिभेदनिराकरण (४) मिश्रविवाह (५) सर्ववर्णीना सोळा संस्कार (७) स्त्रीशिक्षण (७) परदेशगमन (८) प्रायश्चित्तविधिनिषेध व (९) अंत्य-जीद्वार. यांखेरीज आणखीहि विभाग तयार करितां येतील. उदाहरणार्थ (१) समतिवयाचा कायदा (२) पंचागानुसार आचरण (३) सण पाळणें (४) नाटकें पाहणें वगैरे शेंकडों लहान मतभेद आहेत. त्याचप्रमाणें (१) सति जाणें (२) अन्य वर्णांचें आचरण न करणें इत्यादि मतभेदहि आतां जुने झाले आहेत. सोवळ्या—ओवळ्याचा प्रश्न व फराळाच्या "दुकानांत न जाणें इत्यादि प्रश्नही आतां अत्यंत किरकोळ आहेत. सोवळ्या—ओवळ्याकडे टिळकांनीं लक्ष दिलें होतें हें आह्मी विसरत नाही. पण आह्मी विभाग पाडले आहेत ते मोटमोठे पाडले आहेत. वाचकांनीं हवे असल्यास स्वतःच आणखी विभाग पाडावेत; असो.

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

आतां प्रत्येक विभागाच्या कसोशीला कोण कसा उतरला पहा:—

	पु.वि. १	प्रौ.वि. २	जा. भे. निराकरण ३	मि.वि. ४	सो.सं. ५	स्त्री. शि ६	प. दे. ग. ७	प्रा.वि. निषेध ८	अंलजो ९
आगरकर	१-२-३ * * *	?	०	×	१,२ × ×	१,२,३ ? * ०	×	अनेक	१,२, × ×
गोखले	× * *	×	०	×	× ×	० * ?	०	अनेक	× ×
रानडे	× × *	×	०	×	× ×	? * ०	×	एकदा	× ×
टिळक	* * * ० ० ०	?	?	×	× ×	० * ०	०	ए. ?	अनेक. दा. १-२

वरील कोष्टकावरून काय सिद्ध होते? आगरकर, गोखले, रानडे आणि टिळक यांचे, वरील नऊ विभागांविषयी मत कसे हि असो, त्यांपैकी प्रत्येक विभागावरील आपापल्या स्वतंत्र मतानुसार प्रत्यक्ष हातून कृति कोणाकडून अधिक घडली? नुसत्या संख्येच्या दृष्टीने पाहिले तरी आगरकरांना ३, गोखल्यांना ५, रानड्यांना ३ आणि टिळकांना ११ होकारार्थी गुण मिळतात. आतां टिळकांना ३ मुली आहेत, गोखल्यांना २ आहेत, आगरकरांना १ च होती व रानड्यांनाहि एकच होती, ही गोष्ट खरी आहे. पण या संख्यांचा फायदा स्त्रीशिक्षणांत गुण मिळण्यांत जरी थोडा गौण धरिला तरी प्रौढविवाहांत खात्रीने सकारण आहे. टिळकांना एकाद्या तरी मुलीचे लग्न आतांच्या आमहामुळे किंवा अन्य कारणामुळे लवकर, बाल्यावस्थेत, करितां आला असता. तेव्हां सामान्यतेने गुण दिलेले आहेत. उलट-

१ पुढील कोष्टक वाचतांना या गोष्टी ध्यानांत धराव्या. (१) स्वतः लाविलेला किंवा मुलींचा अथवा सुनांचा लावून दिलेला १,२,३, (२) मुलींचा (३) सहभोजनाने (५) स्वतः किंवा उपाध्याकरवी १,२, (६) मुलींना, सुनांना व बायकोला १,२,३. (८) किती वेळां नाकारिले (९) मानपत्र घेऊन व संकटांत मदत करून. १,२. नाहीं म्ह० + हो म्ह० प्रसंग पडला नसल्यास * संशयार्थी? अशां चिन्हे आहेत.

पक्षां प्रसंग प्राप्त झाला असतांही आपल्या मताप्रमाणें आचरण न करण्याची अनुदारता गोखल्यांनीं व रानड्यांनीं दाखविली आहे. रानड्यांनीं तर आपला दुसरा विवाह, कुमारिकेशीं लावून आपल्या आचरणावर नाहक निंदेचा शिक्का मारून घेतला. गोखल्यांनीं तेवढा तरी शहाणपणा व्यक्त केला. टिळकांनीं प्लेगनिवारणार्थ केलेली सर्ववर्णसेवा व अलीकडे अंत्यजांकडून आलेल्या मान-पत्रांचा स्वीकार करून दाखविलेली उदारता सर्वश्रुत आहेत. तथापि १८९० सालीं “ पांच हौदमिशनमधील चहाप्रकरण व ग्रामण्य ” यांत प्रायश्चित्त घेतलें किंवा नाही हें अजिबात उडवून दिलें. याविषयीचा मजकूर एथेंच सांगितला पाहिजे. थोडेसें विषयांतर होईल खरें, पण या प्रकरणाला समाजसुधारणेंत स्वतंत्र असें फारसें महत्त्व नसल्यामुळें पुढें जागा मिळणार नाही. परंतु चरित्राच्या दृष्टीनें हें टाळणें अयोग्य होईल.

१८९० चें ग्रामण्य प्रकरण

हें प्रकरण पुण्यांतलें आहे. हें स. १८९० ऑक्टोबर १४ तारखेला घडलें. गोपाळराव जोशी ह. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे पतिराज-हे ख्रिस्ती झाले होते-यांनीं शहरांतील पन्नास-पाऊणशें मंडळींना आमंत्रण दिलें. त्याप्रमाणें आमंत्रित मंडळी गेली. त्यांत बळवंतरावजीहि होते. गोखले व रानडे हे हि होते. आगरकर असल्याचा उल्लेख कोठेंच आढळत नाही. रमाबाईच्या “ आमच्या आयुष्यांतील कांहीं आठवणी ” या पुस्तकांत सुद्धां चालू प्रकरणीं आगरकरांचें नांव दिसत नाही. मात्र रमाबाई स्वतः इतर दहावारा बायांसमवेत आमंत्रणावरून सेंट-मेरीज कॉन्व्हेंटमध्ये हजर होत्या. तेथें ठराविक कार्यक्रम झाल्यानंतर कॉन्व्हेंटमधील सिस्टर्सनीं स्वहस्तांनीं मंडळींस, स्त्रीपुरुषांस, चहाचे पेले दिले. बायामंडळींनीं चहा घेण्याचें साफ नाकारिलें. पुरुष-मंडळीपैकींही कित्येकांनीं नुसते पेले हातीं धरून, चहा न घेतां, टेबलांवर ठेऊन दिले. अशा-

१ या बाबतींत रानड्यांचीं पुढील जवानीं फार महत्त्वाची आहे. त्यांनीं दुसरें लग्न करण्याच्या अगोदर बडिलांना सांगितलें, “ कदाचित् मी तसाच राहिल्यांस पुनर्विवाह करीन अशी आपणास भीति वाटत असेल तर मी तो करणार नाही, असें आपल्याला वचन देतो. त्याबद्दल आपल्याला काळजी नको. ” आ. आ. कां. आठवणी पान ३२.

पैकी आपण एक होतो असे बळवंतरावजींचे ह्मणणे होते, असे. कित्येकांनी चहापान केले. पुढे २३ दिवसांत गोपाळराव जोश्यांनी " पुणे-वैभवांतून " आपली नारदी किल्ली फिरविली. त्याबरोबर शास्त्री-पुराणिकांदिकांत खळ-बळ उद्धन हजर असलेल्यांपैकी ५२ मंडळींवर ग्रामण्य उपस्थित झाले. उपस्थित करणारे प्रमुख पुढारी ह्मणजे " पुण्यांतील प्रति-शंकराचार्य नातु घराण्यांतील कै. श्रीमंत बळवंतराव ऊर्फ बाळासाहेब नातु हे होते. " आणि त्यांचे अनुयायी ह्मणजे पुण्यांतील भट-भिक्षुक; त्यांनी शंकराचार्यांकडे हे प्रकरण नेले. आरोपींपैकी बळवंतरावजी टिळक आणि कै. रघुनाथ दाजी नगरकर यांनी आपल्या पक्षाचे समर्थन केले. परंतु ५२ पैकी ४२ जणांवर आरोप शाबित होऊन त्यांना प्रायश्चित्त देण्याचे, नाही तर वाळित टाकण्याचे ठरले. या ४२ जणांपैकी बळवंतरावजीहि एक होते. त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणे त्यांनी वास्तविक चहा घेतला नव्हता आणि त्यांनी खरोखरच घेतला होता असे निश्चयाने सांगणारा विश्वसनीय असा गृहस्थ एकही नाही. तरीपण आचार्यांच्या प्रतिनिधीपुढे चवकशी होऊन, तीत त्यांच्यावर गुन्हा शाबित झाला व त्यांना प्रायश्चित्ताची शिक्षा सुनावण्यांत आली. आणि त्यांनीहि श्रीची आज्ञा ह्मणून ती मान्य केली. परंतु आपण त्या प्रकरणानंतर लवकरच काशीस गेलो होतो; तेथेच प्रायश्चित्त घेतले असे त्यांनी सांगितले. याविषयी मात्र बराच मतभेद आहे. चहा घेतला नव्हता तर प्रायश्चित्त कां घेतले ? आणि घेतले झटल्यानंतर चवकशीत चहा घेतला नाही असे कां झटले ? या को-ड्याचा उलगडा एकाच सत्याने होणार आहे. आणि ते ह्मणजे टिळकांना अलीकडील शंकराचार्यांची विशेष थोरवी वाटत नव्हती हे खचित. माझदल पुरावा एणेप्रमाणे होय.

पांचहौद-प्रकरणानंतर १४ वर्षांनी ह. १९०४ साली संकेश्वरमठा-धिपति पुण्याला आले होते. तेव्हां १४ वर्षांपूर्वीचे प्रायश्चित्त-प्रकरण कांही कारण नसतां पुन्हां चिकळले. अर्थात्च असली शेंकडों प्रकरणे पचवून खाक करण्याइतकी लोकमान्यांची लावेळी प्रखर तपश्चर्या झाली होती. त्यामुळे त्यांना लाभार्थाकडून नोटिस मिळण्याच्या ऐवजी स्वतः आचार्यांनीच " आपले कर्तव्य काय आहे ? " असा लोकमान्यांना प्रश्न विचारून

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

आपल्या शास्त्रीभिक्षुकांकडून (!) त्यांशी वाद करविला. (हा वाद हि १९०४ सालच्या मेच्या २३ तारखेलाच झाला हें आश्चर्य होय.) लोकमान्यांचा विजय झाला हें निराळें सांगण्याचें कारणच नाही. परंतु त्यानंतर जनतेनें लोकमान्यांना छटले कीं “ अनायासें शंकराचार्य आले आहेत, त्यांच्याकडून सामाजिक व धार्मिक सवलती मिळवून घ्या कीं. ” तेव्हां लोकमान्यांना जरी सवलती हव्या होत्या तरी त्यांनीं आर्चायाजवळ त्या मागितल्या नाहींत. याचीं कारणें त्यांनीं अशीं सांगितलीं कीं (१) स्वतः जगद्गुरु चांगले हुशार व चाणाक्ष पाहिजे होते. (२) त्यांच्या पदरीं हुशार पंडित व विद्वान् सल्लामसलतगार हवे होते; आणि (३) आपलेच लोक आपणांला विरुद्ध नको होते. यांपैकी पहिल्या कारणारून लोकमान्यांची शंकराचार्याविषयी विशेष आदरबुद्धि नव्हती हेंच खरें. असाच प्रकार गोखल्यांचाहि होता. त्यांनीं तर प्रायश्चित्ताची शिक्षा झुगारूनच दिली. रानड्यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें. गोखले टिळकांपेक्षां बरे, असें वाटेल; पण तें चूक आहे. कारण टिळकांची आचार्यांवद्दल आदरबुद्धि नव्हती पण त्या पीठावद्दल पूज्यबुद्धि असे. त्यांनीं काशीला जाऊन तेथल्या शास्त्र्यांना झालेली खरी गोष्ट सांगून त्यांच्या आग्रहानें खरोखरच प्रायश्चित्त घेतलें असेल. नंतर पुण्याला आल्यावर आरोपींच्या आग्रहावरून वकीलपत्र घेतल्यामुळें त्यांना पुन्हां चहा घेतला नाही ” असें खरें सांगवें हि लागलें असेल. आणि शिक्षेची अमंलमजावणी अगोदरच झाली असल्याकारणानें पुन्हां प्रायश्चित्त घेण्याचें कारणच उरलें नसेल. तथापि हें सगळें चमत्कारिक प्रकरण झालें खरें. परंतु एक मूळ गोष्ट मात्र विसरतां कामा नये कीं रानड्यांनीं कुमारिकेशीं द्वितीय संबंघ जोडण्यापेक्षां हें जरा साशंकपणाचें टिळकांचें प्रायश्चित्तप्रकरण फार चांगलें आहे; असो. लोकमान्यांचें दुसरें प्रायश्चित्त हाणजे परधां विलायतेहून आल्यानंतर कनिष्ठ चिरंजीवाचें लग्न होण्याच्या वेळीं घेतलेलें होय.

एथपर्यंत समाजसुधारणेच्या व्यावहारिक अंगांत टिळकच सर्व सुधारकांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतात याचें विवेचन झालें. आतां फिरून मूळतत्त्वांवर घेऊन ध्येयात्मक कामगिरीचाहि विचार करायला हवा. आमच्या मते ध्येयीच्या आचरणाला मान नाही असें नाही. त्यालाहि अतोनात महत्त्व आहे. पण ध्येयीचें आचरण-चांगलें व वाईट दोनही प्रकारचें-कालाच्या विशाल

पटलावरून पुसून जातें. कालाला व्यक्ति रुचतच नाहींत. योगवासिष्ठांतला भूशुंड नामक कावळा वसिष्ठ मुनीला क्षणाला " मी तुझ्यासारखे आठ वसिष्ठ पाहिले आहेत " ! तेव्हां कालाच्या दीर्घपटावर तत्त्वे च अधिक टिकतात. याविषयी अनेक तज्ज्ञांचा आभच्याशी विरोध होईल हें आक्षी जाणून आहेत. पण आक्षीला आमचा हा तत्त्वात्मक मुद्दा मुळीसुद्धां लांबवितां येत नाहीं. तत्त्वेविवेचनाचें हें स्थळ नव्हे. तसेंच ग्रंथकाराचें पांडित्यहि दाखविण्याला एथें अवसर नाहीं. आक्षी अगदीं जरूर तेवढेंच विवेचन करून जरूर तितकेच उतारे व जरूर तेवढेच उल्लेख करितों. कालाच्या अनंत पटावर लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक या व्यक्तीचें " ध्येयात्मक आणि व्यावहारिक " असें चित्र कसें उमटलें हेंच फक्त आक्षी एथें या ग्रंथांत दाखवूं. असो.

तेव्हां आतां आचारांत टिळकांना पहिलें स्थान देऊन ध्येयात्मक बाजूचा आरंभ करायचा क्षणजे टिळकांच्या वेळची सामाजिक परिस्थिति कोणती होती हें पहावयास पाहिजे. फिरून सामाजिक सुधारणेची मर्यादित व्याख्या व तिच्या स्पष्टीकरणार्थ केलेले कप्पे विसरूं नका, अशी विनंति आहे. दुसऱ्या प्रकरणांत टिळक-आगरकर-उपासनी वगैरे मंडळींचे जे दोन संवाद दिले आहेत, त्यांवरून, विशेषतः दुसऱ्यावरून तरी, वाचकांनां कळून चुकलें असेल कीं सामाजिक जखम हृदयाची आहे असें लोकमान्य समजत व तिचें निराकरण आर्थिक शास्त्राच्या द्वारे राजकारणांत शिरून स्वातंत्र्य मिळविल्याखेरीज मुख्यतः होणार नाहीं अशी त्यांची खात्री असे. उलट आपण स्वतःच आपलें हित पहावें आणि त्यांत सरकार आडवें पडलें तर त्याला दूर लोटावें अशी आगरकरांची मनीषा होती. लोककल्याण हें दोघांचेहि ध्येय होतें आणि दोहोंच्या दृष्टीचा मिलाफ शिक्षणक्रमांत झाला होता. शिक्षणक्रमाची वाहा- हात कां, कशी व कोणी लाविली, हें या प्रकरणांत विस्तारानें येऊनच गेलें आहे. तेव्हां शिक्षणाचें लोहचुंबक निघून गेल्यामुळें टिळक राजकारणी पडले व आगरकर सामाजिक सुधारणेंत घडरले. मनाला असा विचार सुचतो कीं हे दोघे प्रथम एकत्र आले नसते तर फार फार चांगलें झालें असतें. तसें झालें असतें तर राजकारण व समाज-सुधारणा यांच्या मिलाफाच्या जागा योग्य तऱ्हेनेच आंखून टाकिल्या गेल्या असत्या. तसें झालें नाहीं क्षणून दोहोंचा उठल्यामुटल्या, वेळींअवेळीं, नाहीं त्या ठिकाणीं, मिलाफ होऊं लागला. आणि

त्यांत जें द्वेषाचें बीजारोपण झालें त्याचे आतां वृक्ष होऊन त्यांची कांहीं गोड, कांहीं कडु, पण एकंदरीनें दुहीचीं अतएव कडूंच फळें खावीं लागत आहेत. परंतु आतां काय? झालें तें होऊन गेलें व त्यांतहि कोणाकडे विशेषसा दोष येत नाहीं. कारण अंतःकलहाचीं बीजे निदान महाराष्ट्रांत तरी फार जुनीं आहेत. तरीपण बाबरून जाण्याचें कारण नाहीं. राष्ट्रांत नवीन जोम उत्पन्न झाला आहे. आणि असा जोम सुरू झाला ह्मणजे काळीकुट्ट विषेदेखील संजीवनीप्रमाणें सुफलदायी होतात. हा जो जोम उत्पन्न झाला असें आक्षी ह्मणतो, त्याचीच राजकारण व समाजसुधारणा हीं निरनिराळीं अंगें होत. राजकारणांत टिळकांनीं पराक्रम केला. आगरकरांनीं सामाजिक अंग सुधरून काढिलें. राजकारणांत टिळक बेफाम असे कधींच झाले नाहींत. ह्मणून त्यांच्यावरच्या नेमस्तांच्या फाजिल दावाचा आक्षी निषेध करितो. आगरकर सुधारणा करितां करितां मर्यादेंचें चटकनू अतिक्रमण करित असत. त्यांना टिळकांनीं मुद्दाम मर्यादेंत खेचावें ह्मणून आक्षी टिळकांचे आभार मानितो. परंतु हें काम टिळकांनीं केलें नसतें व आगरकरांच्या फाजिल उत्साहाच्या लाटा समाजावर आदळूं दिल्या असत्या तर त्या आपोआप फुटल्या असत्या. व तसें झाल्यानंतर आग्रकर शमले असते. पण टिळकांच्या प्रतिरोधानें मूळचेच तापट आगरकर जास्तच चिडले आणि त्यांच्याकडून प्रमाद होऊन त्यांचा चटका टिळकांनाहि मिळत गेला. यावर टिळकांच्या वतीनें असेंहि ह्मणतां येईल कीं आगरकरांचा फायदा घेऊन सरकार समाजांत घुसले असते. उदाहरणार्थ संमतिवयाचा कायदा. आणि ह्मणून टिळकांनीं आगरकरांना थोपवून धरिलें, ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. तथापि झाला तो प्रकार अनिष्ट झाला खरा. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेला प्रगति मिळाली; राजकारण रंगांत आलें; परंतु स्वराज्य मात्र फार लांब गेलें. तें कसेंहि असो. जनतेच्या अंगांत जी वृष्ट घाण मुरली होती, ती आगरकरांनीं साफ केली खरी. समाजाला आगरकरांनीं सुधरलें व टिळकांनीं त्याला वळण लाविलें. ह्मणजे आगरकर ध्येयात्मक आणि टिळक व्यावहारिक वावतात. त्यांच्यामुळे होऊन गेले असें ह्मणतां येईल. याचेंच विशदीकरण वर नमूद करून ठेविलेल्या ९ कार्यविभागांत सारांशानें करावयास हवें. परंतु तें काम आक्षी तूर्त तरी सोडून देतो; कारण तें विशेषतः विधातक स्वरूपांत मोडतें. मात्र जातां

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

जातां सांगून टाकितो की टिळकांचे राष्ट्रीय गुरु असे विष्णुशास्त्रीसुद्धा सामा-
जिक बाबतीत टिळकांहून ध्येयात्मक अंशानें श्रेष्ठ होते. टिळकांच्या बाबतीत
हा परिणाम न होणें शक्य नव्हतें. त्यांना ध्येयात्मक कल्पना उच्च करतां
येणें अशक्य नव्हतें. तसें त्यांच्या मनांत असतें तर त्यांच्या वदनांतून व
लेखणांतून आगरकांपेक्षां किती तरी पटीनें श्रेष्ठ दर्जाचें ध्येय त्यांना वर्णितां
आलें असतें. पण त्यांची दृष्टि समष्टिस्वरूपी राष्ट्रीय होती. ते जनतेच्या,
राष्ट्राच्या दृष्टीच्या ध्येयाचें भांक्ते होते. आणि ह्मणूनच त्यांनीं व्यावहारिक
बाबतीत अघाडी मारिली. शेवटीं ध्येय वर्णन करणें एकवार सोपें आहे पण
त्याप्रमाणें आचरण करून जनतेचें हित साधणें आसिधारावताहतकें कष्टमय
आहे एवढें सांगून हें प्रकरण संपवितो.

प्रकरण ४ थें

विधायक कामगिरी (पुढें चालू)

वाचन मनन आणि संभाषण

१८७३-१९२०

The Drama, dealing with all departments of Human Life, is necessarily political.

—Bernard Shaw

(मानवी जीविताच्या प्रत्येक कृतीशी नाटकाचा संबंध असल्याकुरणानें, तें-जीवितरूपी नाटक-लोकविषयक असलेंच पाहिजे-बर्नर्ड शॉ.)

लो. कमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या चरित्रांत प्रथम शैक्षणिक आणि नंतर सामाजिक सेवेनंतर, विधायक कामगिरीत त्यांची राजकीय सेवा आक्षी विचारांत घेऊं, अशी पुष्कट्ती कल्पना असेल, कित्येक वाचक तर त्या प्रकरणाबद्दल आतुरहि झाले असतील, असतील कशाला ? आहेत, लोकमान्यांच्याच प्रसादानें व आमच्या वाचकांच्या समतेनेंही आक्षी दोन प्रकरणें लिहून पुरीं केलींत तेव्हांच तीं आमच्या स्थानिक मित्रांनां फार फार आवडलीं व ते मजकूर लिहून होत जाईल तसा वाचित गेले, अर्थातच आतां लोकमान्यांची मुख्य अशी जी राजकीय सेवा तिचें केव्हां गायन करणार-हो, लोकमान्यांच्या राजकारणी सेवेलासुद्धां गायन हाच शब्द उत्तम आहे, कसा तो लवकरच कळेल-असें ते मित्र आक्षांला आतुरतेनें विचारित गेले, परंतु चरित्र लिहिणें ह्मणजे कांहीं आपल्या हातांतलीं गोष्ट नाहीं, चरित्रनायक पराक्रम करून गेला, तो पराक्रम योग्य रीतीनेंच वर्णिले पाहिजे, लोकमान्यांचा राजकीय पराक्रम सर्वश्रेष्ठ होता यांत शंका नाहीं; परंतु राजकारण ही गोष्ट काय असा आहे ? राजसत्तेशीं प्रामुख्यानें संबंध असलेल्या गोष्टींवर राजकीय असा

१ भाषांतर करतांना बरेंच स्वातंत्र्य घेतलें आहे.

छाप बसतो, हें आह्मी जरी मागिल प्रकरणी सांगितलें आहे, तरी छाप मारणारा जो राजकारणी पुरुष तो स्वतः कसकसा राजकारणी होत चालला हें अगोदर कळव्याविना त्याच्या राजकारणी धोरणांची रास्त कल्पना होणें शक्यच नाही. टिळक कॉलेजांत असतांना प्रोफेसरांच्या व्युरो-क्रसीशीं सख्यत्वानें असत, किंबहुना ते व्युरोक्रसीच्या गळ्यांतले तार्कित असत; तेच टिळक कॉलेजांतून बाहेर पडल्यानंतर, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या स्वदेशी भाव-नेनें, मराठा-केसरींच्या संपादकत्वानें, ध्येयात्मक जरी नाही तरी व्यावहारिक समाजसुधारणेनें, वगैरे अनेक कारणांमुळे, आस्ते आस्ते, लोकमान्यपद पावून व्युरोक्रसीचे शत्रु बनले, हा अजब प्रकार नव्हे कां ? हा चमत्कार कां टॅन्स-फर सीनसारखा चटकन् घडून आला ? नाही. राष्ट्राचा व राष्ट्रसूत्रधार्याचा इतिहास व चरित्र हीं टॅन्सफर सीन्सचीं नाटकें कधींहि नसतात. फ्रान्स देशां-तील स. १७९२ ची राज्यक्रान्ति भडकलेल्या दावानलाप्रमाणें जरी संबंध युरोपखंडाला भाजू लागली होती, तरी तिची राजकीय चूक चवदावा लुई, अगोदर शंभर वर्षांपासून फुंकित होता. हें फुंकणेंच शहाण्या माणसानें अभ्या-सिलें पाहिजे. लोकमान्य राष्ट्रीय पुरुष होते यांत आनंद आहे. लोकमान्य राजकारणी पुरुष होऊन गेले यांत दुःख आहे. लोकमान्य तुमच्या आमच्याकरितां राजकारणांत शिरले. पण खरें लोकमान्य राष्ट्रीय पौरुषांत सापडतील. परंतु हे असले खरे लोकमान्य कोणत्या पद्धतीनें पहावयाचें ? तेंच आतां एका प्याऱ्यांत सांगतों.

एखाद्या राष्ट्राकडे किंवा त्याशीं परिमाणूपरिमाणूनें निगडित झालेल्या राष्ट्रपुरुषाकडे पहाण्याच्या दोन पद्धति असतात. एक बाहेरून आंत व दुसरी आंतून बाहेर. पहिली पाश्चात्यांची होती. दुसरी पौर्यात्यांची प्राचीन काला-पासून आहे. पहिलीला Inductive दृष्टतात व दुसरीला Deductive ही संज्ञा आहे. आह्मी पौर्यात्य आहोंत, व आतां पाश्चात्यसुद्धां आम-च्याच पद्धतीवर शास्त्रीय पद्धतीनें हि येत चालले आहेत; म्हणून आम्ही दुसरी म्हणजे आह्मां हिंदूंची पद्धति स्वीकारितों. प्रथम राष्ट्राची, किंवा राष्ट्रपुरु-षाची Normal साधारण स्थिति पहावयाची व नंतर ती Supra-

१ कर्मयोगीच्या खास लोकमान्य अंकांतील देशभक्त भाऊसाहेब असनारे यांचा लेख अवश्य वाचावा.

Normal असाधारण कशी झाली हें पहावयाचें असा हा पौर्वात्य क्रम आहे. या कामीं Civilization in England या सन्मान्य पुस्तकाचा कर्ता H. T. Buckle याची साक्ष फार पोषक होईल. तो म्हणतो--

“ Thus, it has been found, that the best way of arriving at a theory of disease is by beginning with the theory of health ; and that the foundation of all sound pathology must be sought in an observation, not of the abnormal but of the normal functions of life. Just in the same way, I believe, it will be found that the best method of arriving at great social truths, is by first investigating those cases in which society has developed itself, according to its own laws, and in which the governing powers have least opposed themselves to the spirit of their times. ”

(अशा रीतीने, शोर्ती आढळून आघले आहे की, रोगाची मीमांसा करावयाची असल्यास, आरोग्याच्या मीमांसेपासून आरंभ केला पाहिजे; आणि उत्तम रोगनिदानशास्त्राचा पाया, प्राणांच्या प्रकृतीतच शोधिला पाहिजे. विकृतीत शोधून उपयोगाचें नाहीं. माझा विश्वास आहे की, समाजशास्त्राच्या मूलतत्त्वांची अशीच गांठ घेतां येईल. समाज आपल्या स्वतःच्याच नियमानां स्वतःच कसा विकसित झाला याची छाननी केली पाहिजे. अशा छाननीत ज्या प्रकारांत राजसत्तेकडून थोडा तरी प्रतिबंध झाला असेल, असे प्रकार अजिबात काढून टाकिले पाहिजेत)

या उताऱ्यात समाजाचा विचार झाला, राष्ट्राचा किंवा राष्ट्रपुरुषाचा झाला नाहीं अशी शंका राहू नये, हणून त्याच ग्रंथकर्त्यानें सुद्दाम खाली टीप देऊन स्पष्ट मल्लीनाथाप्रमाणें विवरण केलें आहे कीं—

“ In a philosophic view, it is evident that precedence should be given to countries by the historian soeely in reference to the case with which their history can be generalized; following in this respect the scientific plan of proceeding from the Simple to the Complex. This leads us to the conclusion, that in the study of *Man*, as

न्यातीत कल्पना एकदम येणे शक्य नाही व करून देणेहि अशास्त्रीय आहे; सबब आही या प्रकरणांत लोकमान्यांच्या राजकारणाची Normal condition साधारण स्थिति (जिला पूर्व तयारी हणतां येईल) ती एथे सांगतो.

परंतु तत्पूर्वी आही आमच्या या शास्त्रीय पद्धतीला खुद्द लोकमान्यांच्या वचनांची साक्ष देतो. ही वचने प्रस्तुत लेखकाला स्वतः त्यांच्याच वदनांतून ऐकायला मिळाली आहेत; त्यांच्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या माणसांकडून हि याला कळली आहेत; परंतु, आज जो उठला तो लोकमान्य माझ्याशी असे बोलले होते, अशी खात्रीची ग्वाही देतो, कारण त्याला माहित आहेकी आतां लोकमान्य कांहीं खरे सांगायला दृश्य स्वरूपांत येत नाही. निदान आही तरी विश्वसनीय भागांपलीकडे जाऊं इच्छित नाही. सबब आही खुद्द केसरींतलीच वचने देतो. आर्यपुत्र नरसिंह चिंतामण केळकर लिहितात—

“टिळकांचे सर्व चरित्र राजकारणी पुरुषांचे झाले आहे हे खरे; तथापि आपण राजकारणी चळवळींत पडावे या गोष्टीची आवड त्यांना अगदी प्रथमपासून होती असे नाही. ते नेहमी हणून दाखवित की, “पहा, यदृच्छेने मनुष्याचे चरित्र कसे बनते ते. आपण शिक्षक, प्रोफेसर व्हावे; विशेषतः कोणत्याहि विषयांत संशोधन करून नवीन मते प्रतिपादन करून ग्रंथ लिहावे; असे मला वाटे. पण शेवटी पहावे तो स्वतः काढलेली शाळा व कॉलेज ही सोडून देऊन मी राजकारणांत पडलों. मला लिहिण्याचा मनापासून कंटाळा, असे असतां माझा सर्व जन्म वर्तमानपत्राच्या संपादकाचा घंदा करण्यांत गेला.”

या आत्मसाक्षीवर रा. न. चिं. केळकर यांनी जें विवरण केलें आहे तें शास्त्रीय नाही अशी आमची अल्प समजुत आहे. त्यायोगे लोकमान्यांच्या राजकीय सेवेबद्दल नसते गैरसमज उत्पन्न होऊन ते स्वतः केळकरांनाहि दूर करतां येणे मुष्किलीचें होणार आहे. या विषयी विवेचन केल्यास विषयांतर होईल. सबब केळकरांची, वर उल्लेखिलेला लेख लिहितांना काय स्थिति झाली असेल, याचे बकलव्याच शब्दांत वर्णन करून त्यांची रजा घेतो. मात्र हा उतारा वाचतांना बकलने देशांच्या इतिहासाकाराची स्थिति वर्णिली आहे, हे लक्षांत ठेवावे. तो हणतो—

कटसहिष्णुता याचा विचार करून आपला कार्यक्रम आंखित असत. राष्ट्र तत्त्वांवर आत्यंतिक निष्ठा ठेवून उपयुक्ततेच्या व व्यवहार्यतेच्या विचारां-
ते आपल्या कार्यक्रमांतून कधी ही फाटा देत नसत. लोकांस अन्या-
यी चीड येऊन त्याचा प्रतिकार करण्यास जनतेने तयार झाल्याशिवाय
ही राष्ट्राचा उद्धार होणार नाही हे तत्त्व त्यांनी आपल्या स्वतःच्या आचर-
ण व अखंड उपदेशाने सिद्ध केले आहे.

आज या शिकवणुकीची अत्यंत जरूरी आहे. परंतु अशा आणीबाणी-
वेळीं सेनापति नाहीसा झाल्यामुळे हिंदीलोकांची जी मनःस्थिति झाली
ह, तिचेच वर्णन वॉल्टर स्कॉट यांच्या काव्यांतून वर शिरोलेखांत उद्धृत
केल्या वाक्यांत आहे. अशा स्थितीत त्यांच्या तत्त्वांच्या यथार्थज्ञानाचा बोध
संपूर्ण होऊन ती खऱ्या शिष्टराष्ट्रक्षुण्ण अशा आपल्या चळवळीच्या मार्गा-
वर व्यतीत होणार नाही अशी आशा प्रदर्शित करून ही छोटेखानी
भावना लेख संपवितो.

यवतमाळ
आश्विन शु. ९ मी
रोज गुरुवार

माधव श्रीहरि अणे

स्वदेशी ! स्वदेशी !! स्वदेशी !!!

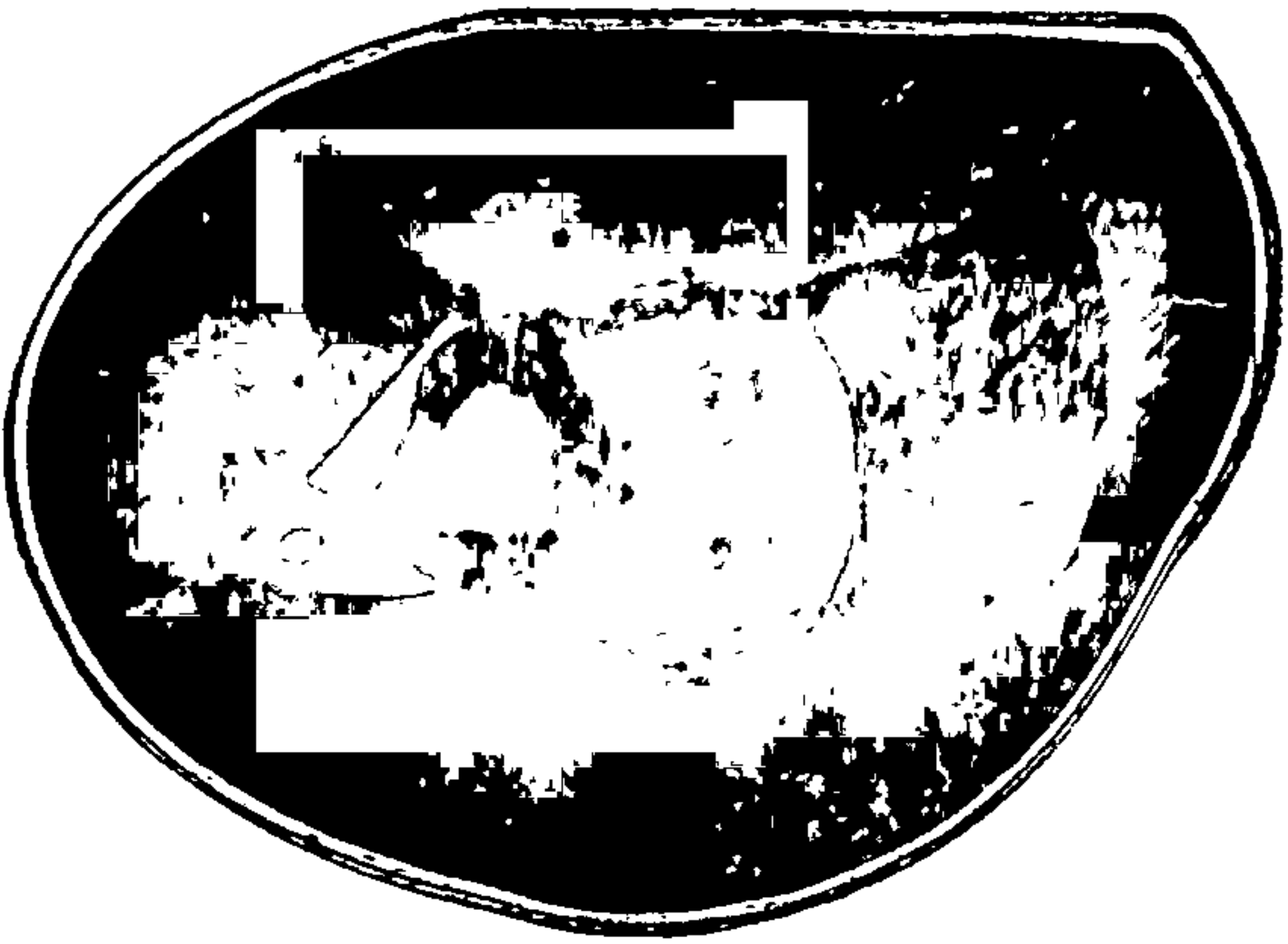
अवश्य वाचा] सोन्याचांदीचे दागिने [आणि मागणी करा

अत्युत्कृष्ट गुलाबी फुलें, नामी नक्षीदार फॅन्सी सीलच्या अंगठ्या, तन्हतन्हच्या मोनोप्रॅमचीं कामे केलेलीं भांडीं व सिला, बटन्स, घड्याळाचे छेडे वगैरे सोन्या-चांदीचे तसेच मोत्याचे आणि हिऱ्यांचे दागिने आमच्या दुकानीं किफायतशीर व खात्रीशीर मिळतील; आणि करून दिले जातील. गिन्हाइकांनीं अशी सुसंधीं दवडू नये. एकदा अनुभव घेतला कीं गिन्हाईक दुसऱ्या दुकानीं खरेदी साठीं जाणारच नाहींत.

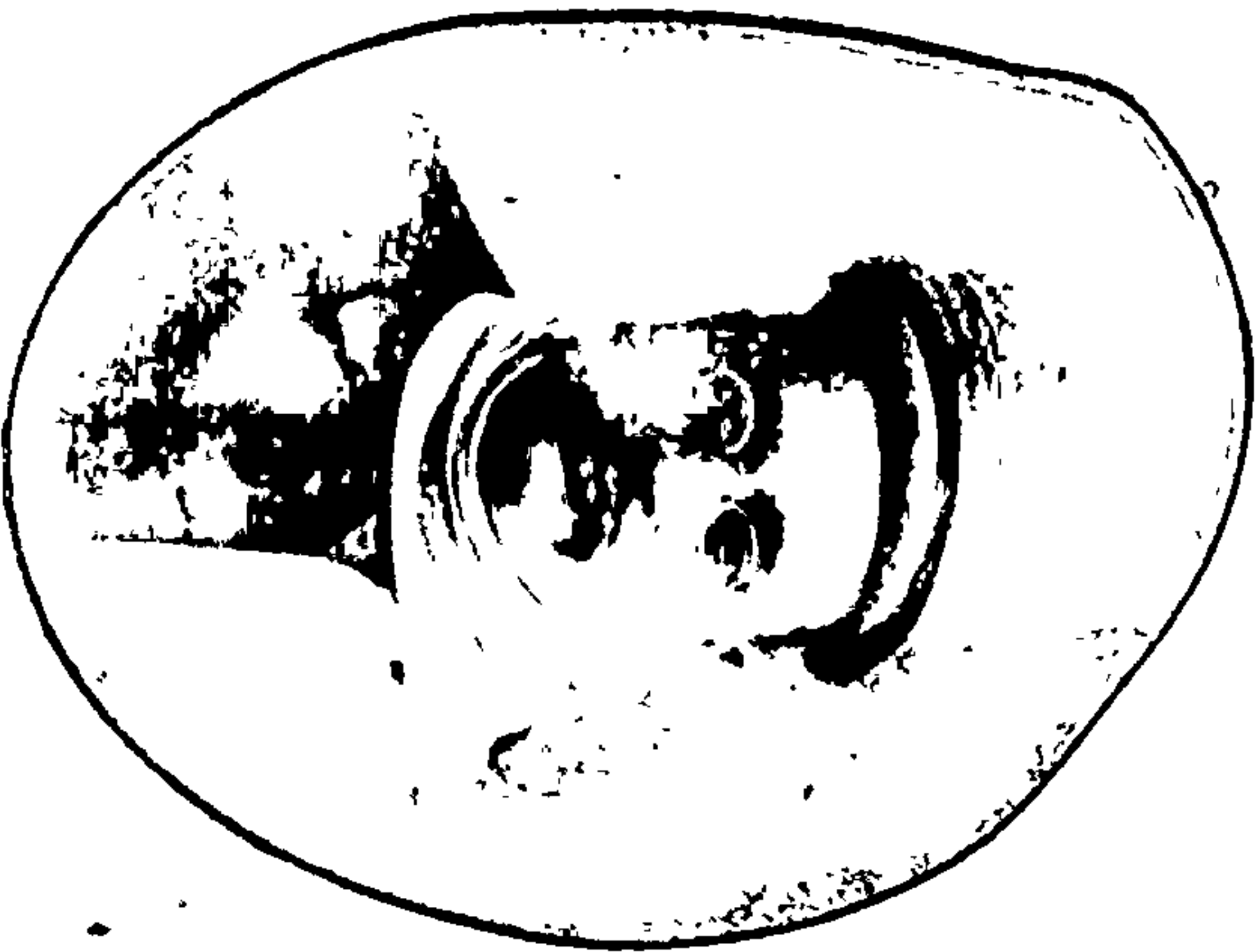
पत्ता:—जी. वी. नाशिककर आर्टिस्ट्स ब्रदर्स

आप्रारोड-घूलिया सिटि.

महाराष्ट्राचा कमयोगी.

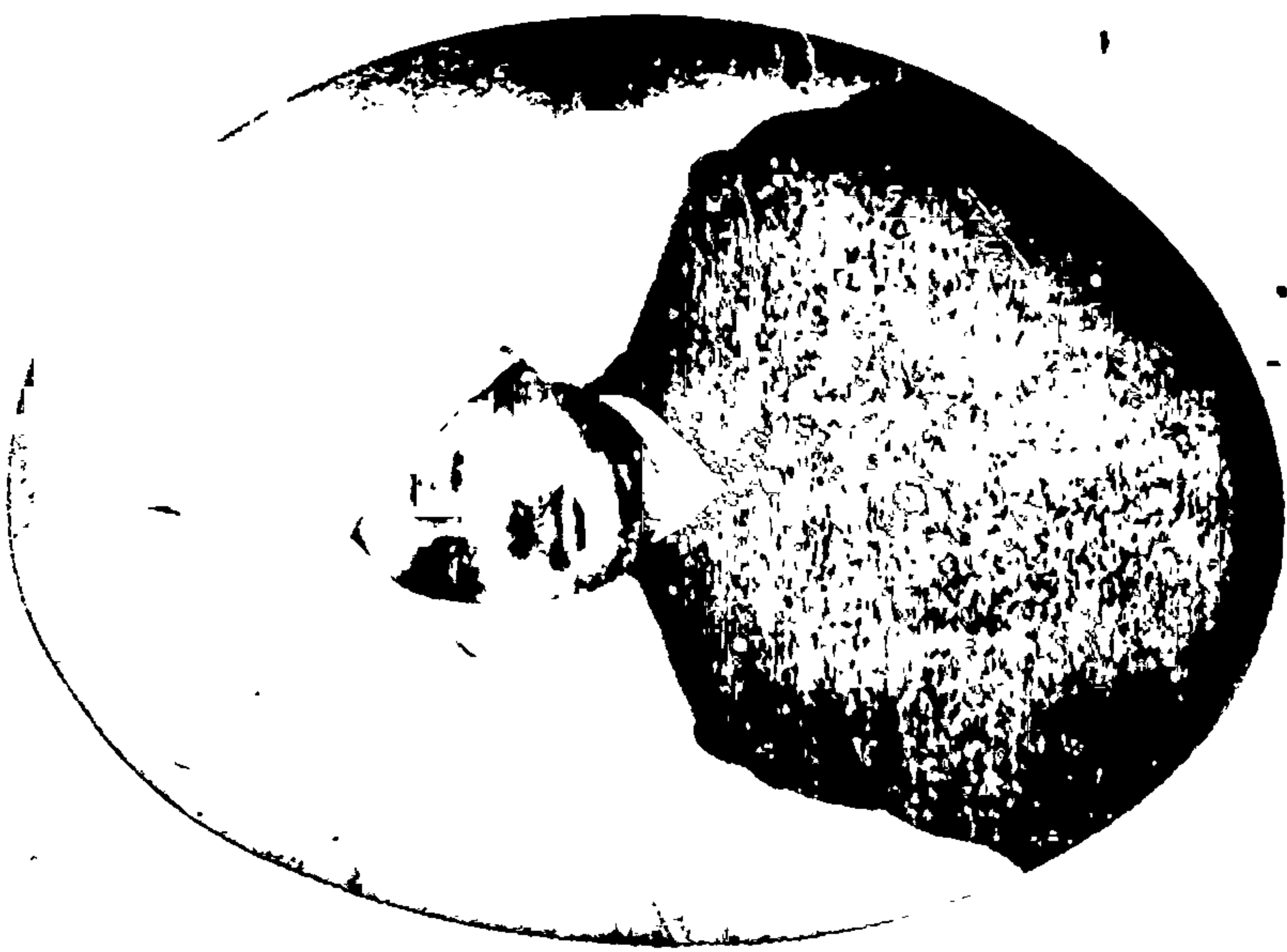
दिंदुपुत्र फेरोजशाहा मंथा.

आर्यपुत्र गोपाळराव गोखले.

सार्वजनिक काका.

दे.भ. लाला लजपतराय.

“Historians, instead of following a scientific method suited to the actual exigencies of our knowledge, have adopted an empirical method suited to their own exigencies; and have given priority to different countries, some times according to their size, sometimes according to their antiquity, sometimes according to their geographical position, sometimes according to their wealth, sometimes according to their religion, sometimes according to the brilliancy of their literature, and sometimes according to the facilities which the historian himself possessed for collecting materials.”

(इतिहासकार आपल्या ज्ञानात्मक अडचणी लक्षांत घेऊन लिहिण्याची शास्त्रीय पद्धति स्वीकारित नाहीत. तर त्यांनी आतांपर्यंत स्वतःच्याच अडचणी लक्षांत घेऊन फक्त अनुभवसिद्ध किंवा प्रयोगसिद्ध तेवढ्याच गोष्टींवर हवाला ठेविला आहे; आणि त्या दृष्टीने त्यांनी कोणत्या देशाचा इतिहास लिहावयाचा हे ठरविले आहे. त्यांनी कधी देशाच्या आकाराला, कधी जुनाटपणाला, कधी भूगोलात्मक स्थानास, कधी सांपत्तिक दर्जाला, कधी धर्मदृष्ट्या, कधी वास्त्यात्मक वैभवाला, आणि कधी तर स्वतःच्या सामुग्री गोळा करण्याच्या सामर्थ्याप्रमाणे, महत्त्व देऊन इतिहास लिहिले आहेत.)

रा. केळकर लिहितात, “ टिळकांचा चरित्र-हेतु विद्यार्थीदशेत व वार्धक्यांत एकच ह्मणजे स्वकीयोत्कर्ष व परपरीभव हाच होतः ” आही नम्रपणे नमूद करून ठेवितो की आह्मांला तरी लोकमान्याच्या दर्शनाला फक्त स्वकीयोत्कर्षच दिसतो. लोकमान्यांच्या मनांतून पहिल्यापासून स्वकीयोत्कर्षच दिसत होता. परपरीभवाचा रस्ता त्यांनी घेतला तो स्वकीयोत्कर्षाकरिता त्यांना ध्यावा लागला ह्मणून त्यांनी घेतला. स्वकीयोत्कर्षाकरिता परसख्य त्यांना जर फायदेवीर वाटले असते तर त्यांनी परसख्य हि केले असते. उपासनांच्या सांगण्यावरून व खुद्द लोकमान्यांच्या आचारविचारांवरूनहि त्यांनी प्रत्येक प्रसंगी, प्रथम परसख्यच अजमावून पहावे. आणि ते अंती घातुकच होईल असे मनाशी ताडून नंतर परपरीभवाचा बिकट मार्ग चोखा

ळावा. अशी वस्तुस्थिति असतां लोकमान्यांच्या यद्दृष्टेचा त्यांच्या वर्त-
नार्थी विसंगतपणा झाला अशी उगांच कल्पना करून केळकरांनी तो दोष
दाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. हेतु शुद्ध पण प्रयत्न अशास्त्रीय झाला
आहे. हीच अशास्त्रीय दृष्टि त्यांनी भावी चरित्रांत ठेविली तर त्यांना लोक-
मान्यांच्या चरित्राची भयंकर ओढाताण करावी लागणार आहे. "एका वर्डस-
वर्थ खेरीज इतर कोणाहि प्रोफेसरांविषयी त्यांना यत्किंचितही आदर वाटत
नसे." हें विधान पहा आणि उपासनींची शूट साहेबांची आठवण वाजा.
दुसरी खरी असेल, व दाजीसाहेब खऱ्यांच्या कॉलेज सोडण्याच्या गोष्टीत
तथ्य असेल तर केळकरांच्या माहितीच्या व तिच्यावर रचलेल्या विधानांचा
सत्यार्थी कसा मेळवसवावयाचा ? शिवाय शिक्षण, संपादकत्व, संस्थास्थापकत्व
वगैरे यच्चयावत् गोष्टींना राजकारणाच्या चरकांतून खेंचून काढून त्यांच्या
निष्कर्षावर "राजकीय" शिक्षा मारणें व ती लोकमान्यांची कामगिरी
क्षणून सांगणें निदान आह्माला तरी देशहिताची वाटत नाही. शिवाय ती
गोष्ट खुद्द लोकमान्यांना पसंत नाही क्षणून हृदयाला झुजे हें स्पष्टपणें पण
निर्मळ अंतःकरणानें नमूद करून ठेवित आहोंत.

[२]

वाचन व मनन

चवथें प्रकरण राजकारणाचें कां केलें नाहीं या किरकोळ मुद्यावर
फार विवेचन झालें. कबूल आहे. पण मूळांत चूक होऊं नये क्षणून
खबरदारी घेतली क्षणून वाचकांनी क्षमा करावी. तेव्हां लोकमान्यांनी
पुढें जी अलौलिक राजकीय सेवा केली, किंवा त्यांच्याच शब्दांत सांगा-
यचें क्षणजे त्यांच्याकडून यद्दृष्टेनें जी राजकीय सेवा झाली, तिच्यापूर्वी
त्यांच्या मनाचा मुख्यतः कळ कोणीकडे होता ? दुसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेंच
आहे कां लिटनच्या कारकीर्दीमुळे त्यावेळच्या तरुण पिढीला ब्रिटिश सरका-
राच्या हेतूचा संशय येऊं लागला होता. त्यांना आरंभाने सुसता संशयच आला.
पण त्या तरुणांपैकी कित्येकांना तो भ्रामक वाटला. कारण पुढें लष्करच
लॉर्ड रिपनची कारकीर्द सुरू झाली. दोन चपराकी मारून, मागाहून ग
चोळण्याचें ब्रिटिशांचें तरु, गव्हर्नर-जनरलांच्या यादीवरून स्पष्ट दि

येतें. त्याचप्रमाणें गाल चोळले असतां, आपणांपैकीं अनेक पुढारी अजूनहि थंडे होतात हा अनुभव आहेच. त्याप्रमाणें रिपनच्या कारकीर्दीत अनेक तरुण, आपला संशय चुकला, असें समजले. या तरुणांत टिळक-आगरकरादि मंडळी नव्हती. विष्णुशास्त्री तर सुळांच नव्हते. तरीसुद्धां या शेलक्या मंडळीवर रानडे, तेलंग, चंदावरकर दादाभाई प्रभृति मंडळींच्या धिमेपणाचा परिणाम झाला. हिंदुस्थानचे पितामह 'I still believe in the generosity of the English' असें थेटपर्यंत पुकारित राहिले. स्वतः लोकमान्यांनीं हि म. गांधीप्रमाणें ब्रिटिशांबद्दल पूर्ण निराशा कधींच जाहिर केली नाहीं. ही स्थिति आज संपणाऱ्या दशकाची होय, तर ४०-४५ वर्षांपूर्वी टिळक आगरकरादि मंडळींना व्युरोक्रसीचा खळबळ्या तिटकारा आला असें सांगणें साफ खोटें होईल. त्यांना संशय आला, क्वचित् प्रसंगीं रागहि येई, व आपण इतर ग्रॅज्युएटांप्रमाणें ऐष-आरामांत न राहतां, आपणांकडून शक्य तितकी देशसेवा करूं या, अशी त्यांच्या मनांला उठावणी होई. त्याबरोबरच देशसेवेचा व्ययहार्य मार्ग कोणता याविषयी वादविवाद चालत. त्यांत मतभेद होई. पण कोणताहि मार्ग घेतला तरी पुस्तकी ज्ञान हवेंच, अशी प्रत्येकाची खात्री पटे. त्यांत टिळकांना प्रथम अपयश आलें. या सगळ्या ज्वालाग्राही पदार्थांत शूटची ठिणगी पडली. मग काय विचारतां, गंगाधर शास्त्र्याच्या, करूनाना छव्यांच्या, व उपासनींच्या बाळानें वाचन आरंभिलें ! आगरकरांना ह्मणतात, अॅरिस्टॉटल् आणि मिल्ल फार आवडत असत. असतील. नव्हे होते. पण टिळकांनीं मुंबईला कायद्यांचा अभ्यास करावयास आरंभ करण्याच्या अगोदरच धारणतः मुख्य तेवढ्या सगळ्या युरोपियन तत्त्वज्ञान्यांचे ग्रंथ वाचून टाकिले. हे ग्रंथ त्यांनीं कसे पचविले याची साक्ष गीतारहस्यांत आहे. त्या लोकमान्यांच्या चवमान ग्रंथांत ते लिहितातः—

“ भगवद्गीतेचा व आमचा प्रथम परिचय होऊन आज (१९१५ साली) सुमारे त्रेचाळिस वर्षे झाली. इ. स. १८७२ साली वडील शेवटच्या दुखणानें आजारी असतां भगवद्गीतेवरील भाषा-विवृत्ति गांधीजींच्या प्राकृत टांका त्यांस वाचून दाखविण्याचें काम आलें होतें, तेव्हां म्हणजे आमच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी गीतेचा भावार्थ पूर्णपणें लक्षांत घेणे शक्य नव्हतें. तथापि लहान वयात मनावर घडणारे संस्कार टिकाऊ

असल्यामुळे भगवद्गीतेबद्दल तेव्हां उत्पन्न झालेली आवड (हरिभाऊ गोड-
बोल्यांच्या उत्तराने झालेली कां ?) कायम राहून संस्कृताचा व इंग्रजीचा
पुढे अधिक अभ्यास झाल्यावर, गीतेवरील संस्कृत भाष्ये व दुसऱ्या
टीका, आणि इंग्रजीत व मराठीत अनेक पंडितांनी केलेली विवेचने-
हि वाचण्यांत आली ”

या उतान्यावरून पुष्कळशा गोष्टींवर प्रकाश पडतो व अनेक अमृत-
वचने “ मुलांस उपदेश ” म्हणून सांगता येतील. दुसरे कार्य या पुस्तकांभे
नाही. पहिल्या कार्यात मात्र स्थलसंकोचास्तव नुसते उल्लेखून जातो. स. १८७२
ते १८७९ पर्यंतच टिळकांना तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करायला पुष्कळसा वेळ
मिळाला. डेक्कनकॉलेजांत असतांना उपानसी व ते रोज फिरायला जातांना
बहुधा तत्त्वज्ञानावरच बोलत असत. अथवा टिळक बोलत व उपासनी ऐकत
हेंच खरें; असो. नंतर गीतेवर उजेड पाडतील असे नीतिशास्त्रवाङ्मय वाचा-
यला व त्यावर खोल विचार करावयाला लोकमान्यांना वेळ मिळाला. डोंगरीच्या
तुरुंगांत १०१ दिवसांच्या तुरुंगवासांत, आगरकर लिहितात—

“ आपआपसांत हळूहळू गोष्टी सांगण्याखेरीज, किंवा अकरा वाज-
ल्यावर बराकांत कोंडून घातल्यावर तेथे फिरण्याखेरीज दुसरी कांहींहि करम-
णूक नसे. टिळकांचा आणि माझा नाना तऱ्हेच्या विषयांवर वाद करण्यांत
पुष्कळ वेळ जाई. कित्येकदां तर आम्ही रात्रीच्या रात्री बोलत घालविल्याचे
मला आठवते ! ”

लोकमान्यांनी व आगरकरांनी आपापल्या चरित्राची टांचणे करू
ठेवलेली नाहीत; निदान आम्हांला तरी ती उपलब्ध नाहीत, ही आ
खेदाची गोष्ट आहे. लेखी पुराव्याच्या अभावी आगरकरांना भिल्ल व अँ
स्टॉटल् आवडत असत व लोकमान्यांनी अमके अर्थकारे आपल्या
कुशाग्रबुद्धीने मागे टाकिले, हे त्यांच्या ग्रंथांतून उल्लेखिल्या व क्वचित् प्रसंगां
वर नमूद केलेल्या उतान्यांवरूनच ताडण्याचा प्रसंग येऊन पडला आहे.
वास्तविकपणे अमक्या ग्रंथकारांचा अमका ग्रंथ अम्हो अमक्या वेळेला वा-
चिला व त्याविषयी आम्ही जें बोललों त्यांत अमकें विशेष आहे, असा अर्थार्थी

१ गीतारहस्य, प्रस्तावना, पान १. २ डोंगरीच्या तुरुंगातील आमचे एवढे
एक दिवस. द्वि. आ पान ११

लेखी टिपणें हवीत. धुळ्याला परमेश्वररूपेण दे. म. श्रीधररावजी उपासनी आहेत व वामनराव आपट्यांचे थोरले बंधु रा. माधवरावजी आपटे हे दोघे आहेत. परंतु त्यांपैकी एकाहि जवळ त्यावेळची कागदपत्रे नाहींत ! किती ही शोचनीय स्थिति ! अजूनसुद्धां टिळकांच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारी कागदपत्रे कोणी आम्हांला देईल तर आम्ही त्याचे जन्मभर ऋणी राहू. विश्वसनीय माहितीनें भरलेले असें हें आमचें लोकमान्यांचें पूजनच जर आमच्यां ह्मने यथासांग होऊन आम्हांला मरण आलें तर आम्ही कृतकृत्यांच्या आनंदांत मरूं. इतकी या पूजनाची थोरवी आहे. हें एकट्याचें पूजन नव्हे. सर्व हिंदवासीयांचें आहे. "कर्मयोगी" निमित्त मात्र आहे. त्याला मदत केल्यानें आपणांलाच मदत केल्यासारखें आहे; असो.

स. १८८२ च्या डोंगरीच्या कारागृहवासानंतर लोकमान्यांच्या शाळेंतील अध्यापनामुळे व कांहीं अंशीं पाश्चात्य तत्त्वज्ञानावरील पुस्तकांत उल्लेखिलेलीं शास्त्रीय पुस्तके थोडीफार वाचिलीं गेल्यामुळे त्यांचें लक्ष शास्त्रज्ञानाकडे लागलें. परंतु आपण प्रत्येक गोष्टींत शास्त्रीय शिस्त सांभाळित असल्यामुळे वाचन-मननांतसुद्धां, Normal to Supra-Normal साधारणापासून असाधारणापर्यंत, जाण्याचा क्रम सोडतां कामा नये. लोकमान्यांना वडिलांनीं संस्कृत आणि गणित ह्या दोन विद्या वडिलोपार्जित झणून ठेविल्या. अर्थात् त्यांचा Norma, गुण्या-संस्कृत व गणित विषय हे असत. त्यांचा विकास Supra-Norma अतीत विशिष्टत्वांत कसा झाला हें सांगायचें झणजे प्रथम त्यांचा गीतेवरील अभ्यास कसा झाला हें जें आपण सांगत आलों तेंच पुढें Climax शिखरा-पर्यंत चढविलें पाहिजे. तेव्हां १८८२ सालानंतर लोकमान्यांना पुन्हा भरपूर वेळ मिळाला तो, जनतेला वाटतें, स. १९०८ ते स. १९१४ पर्यंत मंडाले एथें मिळाला. नाहीं. तो काल त्यांचा गीतेवर अभ्यास करण्याचा नव्हता. तो काल त्रेचाळिस उणे सात, छत्तीस वर्षांच्या वाचनमनननिदिध्यासाला ग्रथित करण्याचा होता. १८८२ ते १९०८ या २६ वर्षांच्या कालविभागांत टिळकांनीं गीतेचा अभ्यास बाजूला सारून विला हा कल्पनाच करितां येत नाही. मग अभ्यास केव्हा झाला ? अभ्यास झाला मुख्यतः १८९३ सालांत. त्यावर्षी त्यांनीं लंडन येताना नवव्या ओरिएंटल काँग्रेसकडे पाठविण्याकरितां "ओरायन

नांवाचा एक लेख लिहिला. त्या लेखाकरिता त्यांना अनेक विद्वानांची मते घ्यावी लागली आणि अनेक संशोधकांची तत्त्वबोधार्थ वाद करावे लागले. अशा अनेक विद्वानांपैकी व संशोधकांपैकी प्रो. श्रीधररावजी जिर्णिसवाले आणि डॉ. भांडारकर यांची नावे सांगता येतील. नंतर सदरहु लेख प्रकाशित होऊन तो तज्ज्ञांना पटला असे पाहून त्यांनी तो लेख मोठा केला व तोच अभ्यास आणखी पुढे चालवून सन १९०३ साली The Arctic Home in the Vedas हा आपला ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. त्याकरिताहि त्यांना निरनिराळ्या तज्ज्ञांची वाद करावे लागून पत्रव्यवहारहि ठेवावा लागला होता. ह्याबद्दल माहिती यथानुक्रम येईलच; पण एथे एवढेच पहावयाचे की गीतारहस्यासारखा जो भावी शेंकडों वर्षांना वळण देणारा ग्रंथ लोकमान्यांच्या लेखणीतून उतरला त्याचा त्यांनी वाचनमनननिदिध्यासादि तपश्चर्येनें सवड पाहून काढून अभ्यास केला. वेद, उपनिषदे, दर्शने, पुराणे या सर्वांतून लोकमान्यांनी कमालीचा ग्रंथ गीताच ठरविला होता. अर्थात त्यांचे रहस्य सांगण्यास त्यांना सर्व शास्त्रे व सगळी पुराणे अम्बकल्ल्यांनी लागली. ती त्यांनी प्रामुख्याने स. १८८२, स. १८९३ स. १८९७ या वर्षांत अभ्यासिली यांत संदेह नाही. १९०८-१९१४ या तपश्चर्येला "रहस्याचे" फळ आले !

तरी गीतेचा अभ्यास असा टप्याटप्याच्या कालविभागाने होणे शक्य नाही. तथा अभ्यासाला वाचन ह्मणतां येईल. मनन व निदिध्यास यांना त्यांतून फाटां द्यावा लागेल. परंतु मनननिदिध्यासांखेरीज रहस्यासारखा अमोलिक ग्रंथ उत्पन्न होणे प्रत्यक्ष व्यासालाहि शक्य नव्हते. तर मग लोकमान्यांचे मनन व त्यांचा निदिध्यास ही केव्हां झाली, हा प्रश्न आहे. याचे उत्तर दोनच संभवतात. एक केवळ आश्चर्यात्मक 'आर्युत्र चिंतामण विनायक वैद्य त्यांनाहि आश्चर्य वाटले की—

“लोकमान्यांचा निश्चय असामान्य होता हे, तर जगप्रसिद्ध आहे, पण विद्याव्यासंग करावयास त्यांस फुरसत तरी केव्हा मिळेल; याचे राहून राहून आश्चर्य वाटते. जगताच्या राजकीय उलाढाली करून व नाजागर्येचे स्वतःचे दुःखान्याचे मुकदमे भांडून, त्याचप्रमाणे वर्तमानपत्र चालवून व काँग्रेस

दारख्य! खळवळींत जोराचा भाग घेऊन लोकमान्यांना विद्याव्यासंग करण्यास फुरसत तरी केव्हां मिळत असे हें एक गूढ आहे. ”

दुसरें उत्तरहि चिंतामणरावच पुरवितात. ते लगेच पुढें सुचवितात—
“ तथापि ते विद्याव्यासंग सतत करित, यांत मात्र त्यांच्या विद्वत्ते-
वरून काडीमात्र शंका नाहीं. ते दिवसां वाचित नसले तरी रात्री वाचित
असले पाहिजेत. ”

ही सूचना सर्वस्वी संभाव्य असली पाहिजे. कारण बुद्धिमत्ता क्षणजे
स्मरणशक्ति व एखादा सिद्धांत काढण्याचें सामर्थ्य, या गोष्टी ईश्वरदत्त
आहेत. परंतु त्यांची पूर्वतयारी जी वाचननिरीक्षणांनीं मिळविलेली साधन-
सामुग्री तिला व्यासंगच हवा असतो. दुसरें प्रमाण ह्म. त्यांच्या रोगाचें. त्यांना
मधुमेहाचा रोग जडला हें सर्वश्रुत आहेच. हा रोग काळजीइतकाच दीर्घो-
द्योगानेंहि जडतो. त्यांत मानसिक दीर्घोद्योग असला तर हा रोग बहुधा
जडतोच. तिसर प्रमाण त्यांच्या दोन संवयींचें. ते चहा पीत व सुपारी तरे
नेहमीं खात असले. एक गोष्ट सिद्धांतरूपानें लिहिली तर वाचक दच-
कून जातील. परंतु असामान्य विद्वत्तेच्या माणसाला असलें परक्यांना प्रत्यक्षतः
उपेद्रव न करणारें असें एखादें व्यसन असतेंच. असणें हें त्यांच्या शरीर-
संरक्षणाच्या दृष्टीनेंहि इष्ट असतें. लोकमान्यांना व्यसनांपार्यो रोग जडला हें
क्षणें असत्य होईल. रोग काळजीचा व मानसिक श्रमांचा परिणाम होय. तो
मानसिकतान वेळोवेळीं चहानें व सुपारीनेंच ढिला करावा. त्यांनीं तसा नसता
आला तर लोकमान्यांना इतकें हि आयुष्य लाभलें नसतें. निदान त्यांचा मेंदू तरी
अकालींच थकला असता. अकालीं मृत्यूचें उदाहरण विष्णुशास्त्रियांचें आहे.
आणि उलटें व्यसनें बेफाम सोडून शरीराची नासाडी करून घेण्याचें उदा-
हरण शंकराचार्यांच्या वाडिलांचें एक व दुसरें आगरकरांचें आहे.
व्यसन नसूनहि दीर्घायु । असल्याचें एकच उदाहरण डॉ. भाण्डारकरांचें
आहे. परंतु त्यांच्या उदा. गाला दीर्घ हें विशेषण निदान आह्मी तरी लावित
नाहीं. शिवाच त्यांना मानसिक काळजी कोणती होती ? मुलगा गेला खर.
पण तो आतां अलीकडे गेला. शिवाथ घरची काळजी एकवार पुरवली,

१ “ अरविंद ” मासिकाच्या पहिल्या वर्षाच्या पहिल्याच अंकातील “ लोक-
मान्यांचे लोकोत्तर विद्वत्ता ” हा लेख पहा. पान १०

महाराष्ट्राचा कर्मयोगी

पण जनतेची काळजी अगदीच निराळी असते. एडमंड बॅकसारखे, केवळ कर्त्यां मुलगांच्या मृत्यूने वेडावलेल्या मनुष्यांचे उदाहरण क्वचित् सांपडेल; असो. माधवरावजी रानडे हे तीव्र बुद्धीचे व साधारणपणे दीर्घायुषीहि झाले. पण त्यांनाहि चहाचे व्यसन होतें. तथापि एक गोष्ट मात्र मुळांचे विसरतां कामा नये कीं ही किरकोळ निरुपद्रवी व्यसनांची सवलत फक्त असामान्य पुरुषांनाच असते. डॉ. जॉन्सन यालाच चहा ढोंसून चालेल. वाटेल त्या जॉन्सनला ती संवय अपायच करील. सामान्य जनतेनें म. गांधींच्या उपदेशाप्रमाणें चहा सोडायलाच पाहिजे; असो.

लोकमान्य आपलें वाचन बहुधां रात्रीच करित असावेत. कॉलेजांत असतांना व मुंबईला लॉ स्कूलमध्ये अभ्यास करण्यासाठी राहत असतांना, त्यांना इतर, लक्ष वेधून घेणारे व्यवसाय नसतां हि, त्यांचें गहन विषयावरचें वाचन-रात्री होई. सायंकाळी बँकवेवर उपासनांच्याबरोबर वेगवेगळ्या विषयांवर चर्चा करित असतां जे नवीन मुद्दे उपस्थित होत असत त्यासंबंधी आधार पाहण्याचें काम त्यांनीं दुसऱ्या दिवसावरच कधीहि ढकलिले नाहीं. त्याच रात्री मुद्याची सांगोपांग सिद्धता करून त्यांनीं स्वस्थ चित्तानें झोंप घ्यावी. वाचावयाचीं पुस्तके साधारणतः त्यांचीं स्वतःचीं असत. ते तितके श्रीमंत होतें. त्यांनां पुस्तकावर मुळांचे खुणा करण्याची जरूर पडत नसे याचें कारण जितकी त्यांची लोकोत्तर स्मरणशक्ति असे, तितकीच पुस्तकांची मालकीहि असे. केसरी-ऑफिसची लायब्ररी भारदस्त पुस्तकांची व खूप मोठी झाली ती उगाच नव्हे. तिची वाढ सन १८७७ पासून होऊ लागली होती. न्यू इंग्लिश स्कूलाच्या लायब्ररीत सर्वांपेक्षां टिकाकांचीच पुस्तके अधिक असत. पुढें संबंध सुटला तरी टिकाकांनीं पुस्तकां परत घेतल्याचा उल्लेख आढळत नाहीं; असो. लोकमान्य रात्रीच वाचन करित असले पाहिजेत हें ताडायचा दुसरा मार्ग असतो कीं त्यांना सवड सापडेल तेव्हां वाचन करण्याची संध्य झव्हती. कित्येक रचनभक्त सवडीप्रमाणें वाटेल तेथें पुस्तके वाचिस्त असत हें शेले आणि मेकॉले यांच्या उदाहरणांवरून कळतें. शेले भर दुपारीसुद्धां लंडनशहराच्या गाप्रबजलेल्या रस्त्यांनीं जातां जातां वाचनांत निमग्न असे. मेकॉले आणि कार्लोस यांनां वाचण्या

व्याभरांत आपण कोठें आहोंत याचें भान नसे. मॅझिनी रस्त्यावरील गोर-
गरीबांना उद्देश करून थकला, म्हणजे त्यांना थोडावेळ विश्रांति घेण्यास
सांगून, स्वतः पुस्तक वाचून विश्रांति घेई. अशी एकही संवय लोकमान्यांना
नव्हती. अलीकडे अलीकडे रहस्याचीं पुढें चित्रशाळेंत पंचविण्याचा प्रसंग
त्यांच्यावरच येई तेव्हां ते स्वतः जात; परंतु त्यांनीं रस्त्यानें, " करेक्ट "
केलेलीं पुढें वाचिलीं, असें कोणी सांगत नाहींत. त्यांची स्मरणशक्ति अचाट
असे. एखादा शोध करण्याचा राहून गेला व त्याची आठवण त्यांना रस्त्यानें
झाली तर ते नियमित स्थळीं जाऊन तो शोध करित; असो. एकंदरीत
त्यांचें खरें वाचन बहुधां रात्रीच होई असे चिंतामणराव वैद्यांचें म्हणणें
साधार आहे.

याचा अर्थ असा नाहीं कीं ते रात्रीशिवाय केव्हांहि वाचित नसत.
निदान १९००-१९०८ पर्यंत तरी " सकाळीं आठ वाजल्यानंतर कोणी
भेटावयास आलें तर त्यांचां ते भेट घेत; नाहींपेक्षां लायब्ररीतला एखादा
ग्रंथ काढून आपल्या जासगी बैठकीचे जागीं आरामखुर्चीवर तो वाचित
पडत, " असें आप्पा कुळकर्णी सांगतात. तरी पण त्यांच्याकडे वाटेल
त्यांस जाण्याला पूर्ण मुभा असल्यामुळें त्यांना सकाळचा वेळ कधीं रिकामा
सापडला असें होत नसे. १९०८ ते १९१४ पर्यंतची गोष्टच बोलायला
नको. सरकारनें त्यांना तुरुंगांत ठेऊन त्यांच्या वेळेचा त्यांनां राजा करून
सोडिलें होतें ! १९१४ ते १९२० पर्यंत मात्र लोकमान्यांना रात्रीसुद्धां वेळ
मिळत नसला पाहिजे. तथापि " होमरूल " च्या दौऱ्यावर असतां ज्यांच्या
ज्यांच्या घरीं ते उतरले त्यांना त्यांना माहित असेल कीं, दिवसाचीं व
रात्रीचीं सर्व कामें होऊन गेल्यावर " या निशा सर्वभूतानां तस्यां स संयमी
संयवाचन " अर्थात्च वयपरत्वे पूर्वीसारखें व पूर्वीइतकें वाचन होईना.
प्रसंगीं त्यांनीं दुसऱ्याकडे वाचून घ्यावें. पण मनन मात्र पूर्वीपेक्षांहि जास्त
व्हावें; असो. या साधार । मुद्यावर बराच विस्तार झाला खरा. पण आमची
खात्री आहे कीं तो सुहृत्पणांला सारखाच प्रिय आहे.

वाचन केव्हां होत असे, या प्रिय विषयांतराचा नाद सोडून, मुख्य
कथानकाची पुंगी पुढें वाजवायची म्हणजे असें सांगायचें कीं आतांपर्यंत

१९ लो. टिककांची गेली आठ वर्षे. पान ७

भगवद्गीताविषयक वाचन-मननांचा विचार झाला. परंतु लोकमान्यांचा कांही नीतिशास्त्र विषयकच वाचन नव्हतें. त्यांच्या नुसत्या वृत्तयसेवेच्या ग्रंथांचाच विचार केला आणि राजकारणात्मक ग्रंथावलोकन सोडून दिलें तरी त्यांचें शास्त्रीय वाचन पहावयाचें राहिलें आहे. तत्त्वज्ञानाच्या वाचनावरून ते शास्त्र-वाचनाकडे कसे वळले याबद्दल त्यांचेंच क्षणें ऐकूं या. ते सांगतात—

“ Some explanation may be necessary for publication of an essay on the antiquity of the Vedas by one whose professional work lies in different direction. About four years ago, as I was reading the Bhagwād-Gita, it occurred to me that we might derive important conclusions from the statement of Krishna that ” he was Margashirsha of the months. ” This led me to inquire into the primitive Vedic calendar, and the result of four years' labour is now placed before the public ? ”

(माझा घंदा निराळा असून मी वेदकालच्या जुनाटपणावर लेख ज्या अर्थी लिहिला आहे त्या अर्थी त्याबद्दल खुलासा होणें जरूरीचें असेल. चार वर्षांपूर्वी मी भगवद्गीता वाचित असतां, तीत “ मासानां मार्गशीर्षोऽहम् ” असें जें कृष्णानें झटलें आहे, त्या वचनावरून फार महत्त्वाचे शोध लागतील, अशी कल्पना मला सुचली; आणि मी वेदकालीन पंचागाचें निरीक्षण करण्यास आरंभ केला. तेव्हांपासून मी चार वर्षे जो अभ्यास केला, त्याचें हें फळ जनतेपुढें मांडित आहे.)

आतां हें जें चार वर्षे निरीक्षण लोकमान्यांनीं केलें तें नुसत्या पुराण-वाचनानेंच केलें नाहीं पदार्थज्ञानाची व त्याच्याहून जास्त तत्त्वज्ञानाची वाचन ही एक साधारण पायरी आहे. काव्यप्रान्त तर हिची जरूर असतेच असें नाहीं. कवीच्या सहस्रसुतीला वाचनाची जें ड मिळाली असतां त्याची कविता नानाविध रूपें घेईल; ऐवढेंच. परंतु शास्त्रज्ञानांत मात्र ग्रंथ-वाचनाशिवाय अगदीं चालायचें नाहीं. वाचनाशिवाय, तज्ज्ञांशीं संभाषण,

सृष्टीचें अवलोकन, गहन व ऐकांतिक मनन, कल्पक व तुलनात्मक विचार-शक्ति, सतल्लोयोग व सत्याची चाड या सगळ्या गोष्टींची परमावधीची मदत हवी असते. अशी प्रत्येक गोष्टीची अतुल शक्ति लोकमान्यांच्या ठायी होती. त्यांचा प्रथम ग्रंथ ह्मणजे "ओरायन." त्याकारितां त्यांनी ज्या ग्रंथांचा अभ्यास केला त्यांची नुसती जंत्री दिली तरी तिला आठ पानें पुरावयाची नाहींत. तरी वाचकांना साधारण तरी कल्पना यावी ह्मणून आम्ही त्या सर्व-प्रसिद्ध ग्रंथांतून ठळक तेवढ्यांचीच निवड करून जंत्री देतो.

ग्रंथकार

ग्रंथ

Prof. Max Muller	— 1 Rigveda
	2 India, what it can teach us ?
	3 Biographies of words
„ Arrow Smith	— 4 Kaegi's Rigveda
Dr. Schrader	— 5 Pre-historic Antiquities of the Aryan Peoples.
Prof. H. Spencer	— 6 Principles of Sociology Vols I, II, III
„ Zimmer	— 7 Life in Ancient India.
„ Lewis	— 8 Historical Survey of the Astronomy of the Ancients.
„ Weber	— 9 History of Ancient Literature
Dr. Haug	—10 Introduction to the 'Aitareya Brâhmana.
Prof. Whitney	—11 Sanskrit Grammar
	12 Sûrya Siddhânta
	13 The Hindu, and Chinese As-terisms.
Thomson	—14 Bhagavad Gita
Colebrooke	—15 Essays
Krishna Shastrî	—16 Antiquity of the Vedas.
Godbole	
S. B. Dixit	—17 Vedânga Jyotisha.

Gladstone	--18 Time and Place of Homer
Narrien	--19 Origin and Progress of Astronomy
Prof. Max muller (Editor)	--20 Sacred Books of the East, Series
Bentley	--21 Historical view of the Hindu Astronomy

ही पुस्तकें इतकी ठळक आहेत की, ज्यांचे आज साधारण वरें वाचन झाले आहे असें क्षणतां येईल, त्यांच्या अवलोकनांतून हे ग्रंथ, निदान त्या ग्रंथकारांचे एक तरी पुस्तक खात्रीनें गेले असेल. लोकमान्यांनीं ओराधन-करितां जे ग्रंथ वाचिले ते संख्येनें निदान वरील जंत्रीच्या चौपट तरी असतील. त्यांत शंकराचार्य, मनु, यास्क, गर्ग, याज्ञवल्क्यादि आर्य ग्रंथकारांचे ग्रंथ, शिवाय वेद, उपनिषदे, पुराणे वगैरे मूळ ग्रंथ हे धरलेच नाहींत. वरें या ग्रंथांवरून लोकमान्यांनीं नुसती दृष्टि वळविली कां ? अशक्य. तसल्या वाचनाकरितां त्यांचे मन ईश्वरानें त्यांना दिलेच नव्हतें. या ठिकाणीं लोकमान्यांनीं कोणता ग्रंथ केव्हां वाचिला, कोणाबरोबर वाचिला, कोठें वाचिला त्यांतून त्यांनीं कोणतीं टिपणे घेतलीं, वगैरे माहिती अत्यंत बारिक सारिक असली तरी फार फार मनोरंजक आणि सत्यशोधनार्थ अत्यवश्यक होईल. परंतु ही माहिती कोठेंच नसेल अशी भीति वाटते. नाहीं क्षणायला, १९०८ सालीं शिक्षा होण्याच्या अगोदर त्यांनीं " राजनीतिशास्त्र " लिहावयाचें क्षणून टिपणे करून ठेविलीं होती असें आ. वि. कुळकर्णी लिहितात. ही टिपणे जरी पहावयाला मिळतील तरी लोकमान्यांच्या वाचनपद्धतीवर विष्णु प्रकाश पडेल. वाचनाचे दृश्य फल जें, बहुमोल ग्रंथ तें तर जगापुढें आहेच. परंतु दृश्य फलाचें उत्तरो-बीज कोणतें व त्याचें पुष्कळीं कसें झाले ही माहिती देऊन चरित्रनायकाची पराक्रमी मूर्ति अंतश्चर्यापुढें उभी करण्याचें तर चरित्रकाराचें काम असतें. अहो! अत्यंत दिलगीर नाहींत कीं सदरहु प्रकाश आह्मांला अजून मिळाला नाहीं. असो.

आतांपर्यंत लोकमान्यांचें गीतावाचन रहस्यापयः कसें विकसित होत

गेलें व त्यांत ओरायनकडे ह्मणजे ज्योतिषशास्त्राकडे त्यांचा रस्ता कसा फुटला हें सांगितलें. आतां हा फाटा ओरायनपार्शीच थांबला नाहीं, तर “ आर्क्टिक होम इन् दि वेदाज ” पर्यंत कसा गेला व मूळ गीतेला तो कसा पोषक झाला हें, नुसत्या वाचन-मननापुरतें सांगायचें आहे. लोकमान्यांचें लेखन आपणांला अजून पहावयाचेंच आहे. त्याच्या अगोदर संभाषणावरिहि कर्मातकमी दोन पानें तरी वाचकांना वाचलींच पाहिजेत. लेखनांतून संवादकी लेखन मात्र मुद्दाम काढून, त्याचें एक स्वतंत्र प्रकरण केलें पाहिजे. कारण प्रो. टिळकांचे देशभक्त टिळक व नंतर लोकमान्य टिळक व रहस्यामुळें कर्मयोगी टिळक झाले, त्याचा आद्यबिंदु केसरीचें संपादन होय. तें जीवाला आनंदवून सोडणारें प्रकरण अजिबात वेगळेंच हवें. त्यायोगानेंच आपली मूळची Normal to Supra-normal अशी शास्त्रीय पद्धति सुंदर रीतीनें विवेचिली जाणार आहे; असें.

लोकमान्यांना स. १८८९ च्या सुमाराला भगवद्गीतेवरून वेदकाल-नीर्णयाचा प्रश्न सुचला, हें आपणांला आतां कळलेंच आहे. आतां त्या ग्रंथांत, (Orion) मध्ये काय सांगितलें आहे याविषयी चर्चा करण्याचें यापुढल्याच प्रकरणाचें कार्य आहे. आपण त्यांत लोकमान्यांच्या तीनहि ग्रंथाची व नानाविध लेखांची नीट ओळख करून घेऊंच. पण एथें पहावयाचें तें हें कीं लोकमान्यांना ज्योतिष शास्त्राधारे व वेदवचनांच्या सहाय्यानें वेदकालचा सुमारे इ. स. पूर्वी ४००० वर्षे पावेतो पल्ला ओरायनमध्ये पोचवितां आला. परंतु या एवढ्या प्राचीनत्वामुळेंहि लोकमान्यांचें समाधान होईना. निदान चिनी किंवा इजिप्शियन संस्कृतीइतकी तरी आमची आर्य-संस्कृति जुनी असलीच पाहिजे; व तें साधार आहे, असें स. १८९३ सालीं जरी त्यांना सिद्ध करितां आलें नाहीं तरी आर्य-संस्कृतीचें प्राचीनत्व इ. स. ४००० वर्षांपूर्वीपार्शीच थांबलें नाहीं; तर तें, अर्गोलाकून दिलें तरी, इ. स. पूर्वी ८००० वर्षेपर्यंत खात्रीनें येईल, अशी लोकमान्यांची स. १९०३ सालापर्यंत अभ्यास करून खात्री झाली. अर्थातच या अभ्यासाला त्यांना बरोबर चवदा वर्षे खर्च करावों लागलीं. आणि तीं तर कशीं वर्षे होतीं ? दुष्काळ, प्लेग, व शिवाजी आणि

१ Orion page 220 २ Orion p. 56 ; ३ The Arctic Home in the Vedas. Preface p. II ; ४ Ibid page vi.

गणपति यांचे उत्सव, यांमुळे लोकमान्यांना अटक झाली होती ती याच १४ वर्षांत. त्यांचे हाल झाले ते याच १४ वर्षांत; त्यांच्यावर आगरकरांदि घराच्या शत्रूंनी हल्ला केला तो याच १४ वर्षांत; फार काय सांगावे, पण याच १४ वर्षांच्या अगदी शेवटाला लोकमान्यांवर एक असा कांहीं विलक्षण विरह-प्रसंग गुदरला की, तसल्या प्रसंगा प्रत्यक्ष Edmund Burke सारखा थोर पुरुषसुद्धां वेडा बनला ! लोकमान्यांचा हातातोंडाशी आलेला चांगला विद्वान, हुशार, व लोकमान्यांच्याच तोलाचा, असा एक, विश्वनाथ नांवाचा ज्येष्ठ मुलगा, प्लेगने एका दिवसांत हा इहलोक सोडून गेला !

लोकमान्यांना पुत्रनिधनामुळे किती भयंकर विरहव्यथा झाली असेल ! ज्याने मातृविलापांत—

श्लोक

पितरौ प्रथमं ततः सुतौ, हननस्य क्रम एव भो विधे ।

तनयः प्रथमं कथं त्वया मम नीतः प्रतिकूलचारिणां ॥

अशी नुसती कविकल्पना केली त्याला प्रतिकूलचारि अशा विधीने पुत्रविरहाचा तडाखा खरोखरीच मारिला तेव्हां त्याची स्थिति कशी बरे झाली असेल ? कशी झाली ? सांगितले असतां वाचक थक्क होऊन जातील व एक दिलाने क्षणतीलच क्षणतील “ वारे वा कर्मयोगी ! हाच खरा कर्मयोगी ! ! ” वाचकांनो, आपल्या आप्पा कुळकर्ण्यांनी लिहून ठेविले आहे. की “ वडील चिरंजीवाच्या मृत्यूमुळे वाटणारे दुःख व त्याबरोबरच ते गिळून टाकण्याचे त्यांचे धैर्य अचाट होते ” या बद्दल एक लहानशी गोष्ट कुळकर्ण्यांनी लिहून ठेविली आहे. ती, विषयांतर झाले तरी बेहेत्तर आम्ही आमच्या महाराष्ट्रवाण्यां सांगणारच !

“ विश्वनाथपंतांना वारून आठ दहा दिवस झाले असतील नसेल. त्यावेळी एके दिवशी ते पटांगणापुढील उजव्या हातातोंडा माडीवर (विंचूरकरांच्या वाड्यांत) कांहीं पुस्तका वाचित एकटेच बसले होते. माडीचा पुढील दरवाजा बंद असून त्यास कडी लाविले होती. त्या दिवशी ते कांहीं लिहिणार होते क्षणून त्यांनी मला दोन प्रहरी थंडाविले होते. मी

जिना चढून वर गेल्यावर दारास धक्का दिल्याबरोबर ' कोण आहे ? ' ह्मणून त्यांनी विचारिले. मी माझे नांव सांगितले. तेव्हां नेहमीच्या संवयीप्रमाणे दार उघडण्यासाठी त्यांनी मोठ्याने ' विश्वनाथ ! ' ह्मणून हांक मारिली व लगेच धाईने उठून दाराची कडी काढिली. यावेळी मुलगा वारला आहे वगैरे विचार एकदम मनांत येऊन दुःखाचा आलेला उमाळा त्यांनी ताबडतोब कसा गिळून टाकिला हे त्यावेळेच्या त्यांच्या मुद्रेवर स्पष्ट दिसत होते. ११

मित्रांनो, अजून थोडी विषयांतराची माफी करा ! प्रतिलोकमान्य अशा Edmund Burke ची आतां कबुली वाचा की, चाललेच आपण मूळ कथानकाकडे. त्या महात्म्याला सरकारांतून पेंशन मिळाले ह्मणून त्याच्यावर Duke of Bedford ने लॉर्डींच्या सभेत विषारी टीका केली तिला उत्तर देतांना Edmund Burke ने आपल्या पुत्रविरहाला उल्लेखून हटले.

" The storm has gone over me ; and I lie like one of those old oaks which the late hurricane has scattered about me. I am stripped of all my honours, I am torn up by roots, and lie prostrate on the Earth ! I live in an inverted order. They who should have succeeded me have gone before me. They who should have been to me as posterity, are in the place of ancestors ? "

(माझ्यावरती आकाश कडकडले ! आणि मी आतां एकाद्या जुन-
कट ओकवृक्षाप्रमाणे जमीनीवर धूळ खात पडलों आहे ! माझे सारे वैभव
गेलें; मी मूळांसकट उलथून पडलों आहे; मी खरोखरच जमीनदोस्त झालों
आहे ! मला सृष्टि फिरलीशी वाटते. ज्यांनीं माझी तिरडी घरायची
त्यांनां मी अन्नांजली देत आहे ! जे माझे वंशज व्हावयाचे ते माझ्या
पितृस्थानीं गेले.)

स्नेहांनो, बर्बरी ही विरहव्यथेची स्थिति केवळ शाब्दिकच नव्हती.
तर खरोखरच त्याच्या मेंदूवर परिणाम झाला होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीचा
त्याच्या दुःखाने झडकून गेल्या मेंदूला लागच पडेना ! Thomas Buckle
सारख्या समतोल बुद्धीच्या ग्रंथकाराने सुद्धा लिहून ठेविले आहे की,

Such was the havoc, circumstances had made in his well-ordered intellect, that to this one principle (of oppression by a long long war), he sacrificed every consideration of justice, of mercy, and of expediency !

(पुत्रविरहामुळे बर्कच्या मेंदूचा समतोलपणाच्या इतका विलक्षण धुव्वा उडवून दिला होता की, लोकसत्ताक फ्रेंच राष्ट्राचा, दीर्घकाल टिकणाऱ्या महायुद्धाने फत्ता उडविलाच पाहिजे, या तत्त्वापुढे त्याने न्याय, दया, आणि सारासारविचारशक्ति यांची लवमात्र मतवरी ठेविली नाही.)

तेव्हां कोठें आमच्या महाराष्ट्राचा कर्मयोगी ! आणि कोठें हा विलायती साधु ! ! असें आह्मी उद्गारलों तर त्यांत आमचा काय बरें दोष ?

एकूण सांगायचें इतकेंच होतें कीं “ ओरायन— ” पासून “ आर्किटक होम इन् दि वेदाज ” पर्यंतचीं लोकमान्यांचीं १४ वर्षे अशीं होतीं कीं त्यांच्यापुढें प्रत्यक्ष प्रभु रामचंद्राचा १४ वर्षांचा व युधिष्ठिरादि पांडवांचा १२ वर्षांचा, हे दोन्ही वनवास पुरवले. परंतु अशा विफट परिस्थितांत लोकमान्यांनीं, शाळा, वर्तमानपत्र, लॉक्लास, लोकसेवा, व्याख्यान, उत्सव, वगैरे सर्व करून हि वेदकालनीर्णयाचा व आर्यांच्या मूलस्थानाचा अभ्यास केला ! चिंतामणराव वैद्य ह्मणतात, आश्चर्य आहे !

आश्चर्य तर खरेंच ! पण त्याचा उलगडाहि झाला तर हवा. उलगड्याची एकच गुरुकिल्ली. दीर्घ तपश्चर्येची लोकसेवा ! गीतेनें बीज पेरलें, त्याला ओरायनी अंकुर फुटला, त्याचा “ खाल्दियन-संस्कृति, ” “ कारिकेंतील न आढळणारी आर्या ” इत्यादि शाखांनीं, व अनेक ऐतिहासिक संशोधनांच्या पल्लवांनीं विभूषित झालेला “ आ. हो. इ. दि. वेदाज ” हा सिंहलद्वीपी वृक्ष झाला. आणि त्याला गीतारहस्याचें एक अमृतफळ आलें. असा या दीर्घ वाचनमननांचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

(३)

संभाषण

आतां लोकमान्यांच्या संभाषणावर दोन शब्द लिहून हे प्रकरण आटोपतें घेऊं. त्यांची जी जी कृति-लोकमान्यांची कृतिमय मूर्ति आहे-पहाल, ती ती त्यांनीं फार विचारांतों केलेली दिसून येईल. प्रथम त्यांनीं जी गोष्ट

हार्ती ज्याची तीच नीट विचार करून घ्यावी. राष्ट्रहित करायचें हा मूळांत हेतु; व त्याचा लवकर उत्कर्ष होईल ती गोष्ट हार्ती घ्यावयाची हा त्यांचा बाणा असे. राष्ट्रोत्कर्षासाठीच त्यांनी शिक्षण अंगीकारिलें; कौन्सिलची पायरी स्वीकारिली; संस्था स्थापन केल्या; वगैरे वगैरे. पण प्रत्येक क्रिया अगोदर शुद्ध बुद्धीला पटवून नंतर केली. या पटविण्याच्या क्रियेत वाचनमननांनी त्यांचा कसा कसून अभ्यास झाला हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु नुसत्या वाचनावर किंवा स्वतःच्याच तेवढ्या मननावर भिस्त ठेविण्याचा त्यांचा स्वभाव नसे. ज्या त्या कामांत ते तज्ज्ञांचा सल्ला घेत असत. तुम्ही त्यांच्या ग्रंथांचें नीट वाचन करा. तुहांला असे ठिकठिकाणी दिवून येईल की त्यांनी प्रो. मॅक्समुल्लरपासून रा. केतकरांपर्यंत, आचार्यापासून तों थेट भिक्षुकांपर्यंत, रानांतल्या यतीपासून तों थेट मठांतल्या महंतापर्यंत निरनिराळ्या अंगीकृत कार्यांची सांगोपांग चर्चा करित असावें. अशा अनेक चर्चापैकी कांहीं प्रत्यक्ष भेटांत व्हाव्या व कांहीं पत्रद्वारेहि व्हाव्या. या चर्चांचा पाऊस रटल्यानंतर लोकमान्यांवर इतका जोराचा पडला की त्या सर्वांना एकदमच उत्तर देण्याकरितां त्यांना स्वतंत्र व्याख्यानें च द्यावीं लागलीत, हें सर्व महाराष्ट्रीयीयांस विदित आहेच. मनाला अतीव विषाद उत्पन्न होतो की, उपलब्ध असलेली खडान्खडा माहिती देण्याचें दीर्घ स्थळ आह्मांला मिळूं नये. नाहीं तर लोकमान्यांच्या चेहऱ्यावर कोणत्या चर्चेच्या वेळीं कसें तेज होतें, तें किती टिकलें, कां उत्पन्न झालें वगैरे शकडों बारिकसारीक प्रश्नसुद्धां आह्मी आवडीनें सोडविले असते. महाराष्ट्रीय बंधूंची आमच्यावर मेहेरबानी असेल, व जगन्नियंत्या परमेश्वरानें तितकें आयुष्य दिलें तर देशबंधूनो, आपण सर्व मिळून तें हि गुणगायन करूं. पण तोंपर्यंत लोकमान्यांच्या चर्चेच्या कांहीं-फारच थोड्या-धाकसुधा तर नमूद करून ठेऊं या.

(४)

विनोद

(१) बाबा हाराजांच्या इस्टेटीसंबंधी खटल्याचें काम चाललें असतां, एका गृहस्थाचा कांहीं खासगी अर्ज लोकमान्य लिहित बसले होते. तेव्हां

त्यांचे एक जिवलग स्नेही आले व ह्मणाले “ वा ! अशा वेळीसुद्धां लोकांचे अर्ज आपण लिहितां काय ! ” उत्तर— हें असें चालायचेंच. चिता पेटली तरी आमची विडी पेटलीच पाहिजे, असें ह्मणणारे कांहीं असतातच. ”

(२) रिक्रूटिंगच्या वेळीं एका बड्या हपिसरानें त्यांना अर्ध-विनोदी व अर्ध-गंभीर अशा आवाजानें विचारिलें “ टिळक ! तुम्ही लोक आतां लढणार ना ? ” उत्तर “ आम्ही तुमच्याकरितां लढावें ह्मणतां ? अहो, आम्ही आमच्याकरितांच रडतो आहोंत ! ”

(३) इंग्लंडमध्ये त्यांना एका शास्त्रज्ञानें विचारिलें, “ टिळक, हिंदु-स्थानांत शास्त्रीय शोधाची समुप्री नसतांहि तुम्ही इतकी महत्त्वाची शास्त्रीय पुस्तके कशी लिहिलीत ? ” उत्तर— तुम्ही आमची भूमी उकरून आमची संपत्ती लुटली पण वेद ह्मणण्यासारखे उकरले नाहींत ह्मणून मला फायदा झाला.

धार्मिक

- (१) आतां शिकलेल्या माणसांनींच संन्यास घेतला पाहिजे.
- (२) कालानुरूप लोकांना आतां सवलती दिल्याच पाहिजेत.
- (३) धर्मगुरूंची अगोदर सुधारणा झाली पाहिजे.
- (४) इंग्रजी शिकल्याखेरीज सध्यांच्या काळीं, आपल्या धर्माचें वजन चोहोंकडे पाडतां यावयाचें नाहीं.

राष्ट्रीय

- (१) थांबा, वाट पहा असें ह्मणून वाट पाहत स्वस्थ बसाल १२ कांहीं होणार नाहीं. आपली उन्नति करून घेणें आपल्याच हातांत आहे. याविषयी तुमच्यांत जागृति झाली आहे; व म्हणून अग्नी-रूपतेवता आज नाहीं उद्यां, उद्यां नाहीं पन्नास वर्षांनीं, शंभर वर्षांनीं आपण खचित उत्पन्न करूं.

(५)

आतांपर्यंत लोकमान्यांच्या अभ्यासाचा, वाचन मनन व संभाषण या तीन मार्गांनीं विचार केला. संभाषणांची माहिती तारच थोडी झाली. उपाय नाहीं. “ लोकमान्यांची संभाषणें ” असा स्वतंत्र ग्रंथ करण्याइतकी

त्यांची संभाषणे आहेत. कोणी तसला ग्रंथ तयार करावा. केल्यास महाराष्ट्राचा अत्यंत ऋणि राहिल. आतां टिळक-वाङ्मय प्रसिद्ध होईल तितकें थोडेंच आहे; असो. या पुढल्या प्रकरणांत लोकमान्यांचें लेखन ह्म० फक्त ग्रंथलेखन आणि निबंधलेखन, या विषयीच लिहूं. वर्तमानपत्राच्या संपादनाचें त्यापुढलें प्रकरण होईल. आणि मग आपण शास्त्रीय रीत्या लोकमान्यांच्या खऱ्या व अमूल्य अशा राजकारणाच्या सेवेत जाऊं. पण तोंपर्यंत, पुन्हां अशी विनंती करून ठेवावीशी वाटते कीं, राजकारण निराळें व राष्ट्रहित निराळें. मानवी जीविताच्या सर्व हिताहितांनां एका राष्ट्रहितांत स्वतंत्र स्थळें मिळतात. तशीं राजकारणांत मिळत नाहींत. राजकारण हा परिस्थितीच्या परिणामांना राष्ट्रहिताकडे वळविण्याचा मार्ग होय. निरनिराळे परिणाम होईपर्यंत मुत्सद्दी वाट पाहतात. लोकमान्य नुसते मुत्सद्दीच नव्हते. ते परिस्थितीहि तयार करित. ह्मणूनच ते राजे शिवाजी यांप्रमाणें राष्ट्रपुरुष होते. The drama, dealing with all departments of Human Life, is necessarily political असें जें बर्नर्ड शॉ यानें झटलें आहे, त्यांत Political ह्मणजे राजकारणसंबंधीं असा अर्थ नाहीं, तर लोकांसंबंधीं असा आहे. फ्रेंच व जर्मन भाषांत Politics शब्दाचा धात्वर्थ Citizen नागरिक असा आहे. मनुस्मृतींत हि राष्ट्र शब्द " लोक " या अर्थी वापरला आहे. लोकमान्य प्रथम नागरिक व नंतर राजकार्यधुरंधर पुरुष होऊन गेले. इतकें विवेचन झालें असतां या प्रकरणाचें स्थल चुकूं नये असें वाटतें; असो.

हैं पुस्तक रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी आपल्या ' आत्माराम ' छाप-
खान्यांत छापिलें. कठहरपेज मुंबई येथे वि. सी. जव्हेरे यांनी आपल्या
बाँबे आर्ट प्रि. वर्क्समध्ये छापिलें. व सर्व पुस्तक रा. रा. एकनाथ
यादव निफाडकर यांनी धुळे येथे कर्मयोगी कार्यालयांत
प्रसिद्ध केलें.

महाराष्ट्र-ग्रंथ-माला

महाराष्ट्रांत भावनाप्रधान विचारांचा रोपा आजकाल हातोहातो रोपविला जात आहे हें सर्वश्रुत आहेच. या रोप्याचें मुळाशीं देशीपर-देशीचे अनेक भाषांतून खत पसरलें जात आहे. या खतांचा अनुभव-जन्य अचुक उपयोग पुष्कळ बागवानांस माहित नसल्यानें रोपांच्या मुळाशीं-प्रत्येक आळवालांत-वाफ्यांत-या खतांतून जो विषारी गॅस उत्पन्न होतो त्यानें पुष्कळशा रोप्यांचें अज्ञानाच्या किडीपेक्षांही ज्यास्त नुकसान होत आहे. ही परिस्थिति कांहीं कुशल बागवानांच्या लक्षांत येऊन विविधज्ञानविस्तारकारांदीसारख्यांनीं अशा विषारास उतार ह्मणून कांहीं वरिष्ठ दर्जाचें वाळ्मय निपजविण्याचा योग्य मुत्सदी-गिरीचा डाव टाकला आहे. असे प्रयत्न जागजागीं झाले पाहिजेत. अपायाला उपाय ठिकठिकाणीं काढण्याकरितां, सद्भावनेची लस टोंच-ण्याकरितां निष्णात डॉक्टरांनीं दवाखाने घातले पाहिजेत. अशाच प्रकारची एक योजना “महाराष्ट्र-ग्रंथ-माला” नांवाची संस्था काढून प्रवर्तविण्याचें ठरविलें आहे. या ग्रंथमालेंत सदभिरुचीपर व ज्या त्या विषयांतील निष्णात लेखकांकडून वरिष्ठ दर्जाचें वाळ्मय निप-जविण्याचें आर्हा शिरावर घेतलें आहे.

१ कै. लोकमान्य टिळकांचें चरित्रः— कर्मयोगी

२ १ सदर, उत्तरार्धः—

२ शरीर संरक्षणः—

३ ह्यैसुरच। व्रधः— (कादंबरी)

४ केवळ स्वधर्मासाठीः—

५ पाखंडी बुद्धः— (नाटक)

६ वर्णगुहः— (कादंबरी)

७ शाबास शिवाजी !:—(नाटक)

सारांश आपल्या लोकांत सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, ऐति-

न. ह. देशपांडे

ए. या. निफाडकर

न. ह. देशपांडे

भा. ग. साठे

ना. ह. आपटे.

ए. या. निफाडकर

हासिक, राष्ट्रीय, आणि शारीरिक संपत्तीच्या वस्तुस्थितिवर कल्पना जागृत व्हाव्यात व त्या मनोरंजनद्वारे जनतेत पसराव्या या धोरणाने मालेतून ग्रंथ निर्माण करवून महाराष्ट्राच्या भावी उदयाचा पाया रचण्याचा आमचा हेतु आहे. परिपूर्ण करणार कर्मयोगी श्रीकृष्ण समर्थ आहे.

मालेचा आकार डेमी अष्टपत्री व क्राउनषोडषपत्री या दोन आकारांपैकी एक राहिल.

मालेचे नियम

- (१) एक रुपया प्रवेश फी भरून कायम ग्राहकांत नांव दाखल करता येते.
- (२) कायम ग्राहकांना सर्व पुस्तके पाऊणपट किंमतीस मिळतात.
- (३) कायम ग्राहकास प्रसिद्ध होणारी सर्व पुस्तके घेतलीच पाहिजे.
- (४) व्ही. पी. एकदा परत केली हणजे कायम ग्राहकाचे नांव कमी करण्यांत येते. परंतु पुन्हां प्रवेश फी भरली असतांना कायम ग्राहक होता येते.
- (५) वर्षातून चार पुस्तके प्रत्येकी १५०-३५० पृष्ठांची प्रसिद्ध होतील.

विनंति

लोकमान्यांच्या चरित्रास मागणी फार असल्याने पुन्हां द्वितीयावृत्ति काढण्याचा विचार आहे. तरी ग्राहकांनी ताबडतोब आपली नावे नोंदवावीत. मालेचा लेखक वर्ग वरील असून शिवाय बामण-गावकर, अनंततनय, बेहरे, करकरे आदि विद्वान लेखकांची त्याला जोड आहे. आलेल्या मागणीवरून खप बराच मोठा आहे. तसे जाहिराती देणाऱांनी त्वरा करावी.

जाहिरातीचे दर

संबंध पान दरखेपेस रु. ६ अर्धपान रु. रु. ४

सर्व टायटल नं. ४ १२ अर्धटायटल नं. ४ ७

„ नं. २।३ प्रत्येकी. १०, नं. २।३ रु. ६

एजन्टस पाहिजेत. माहिती मागवा. दुसरे पुष्प एप्रिलचे सुमारास प्रसिद्ध होईल.

व्यवस्थापक कर्मयोगी कार्यालय
लोकमान्य पेठ-धुळे.

॥ ॐ नमः श्रीरामचंद्राय ॥

आर्यमहौषधालय सु. व पो. आंजलें

कोंकणप्रांतांतील अगदीं ताज्या शुद्ध व बहुमूल्य
वनस्पतींचीं जगत्प्रसिद्ध रामबाण औषधें
मदनविलासामृत संजिवनी

वीर्यस्तंभक, रक्तशोधक, अत्यंत कामोत्तेजक, चित्तोत्साह-
बुद्धि कान्तिवर्धक व पूर्ण धातुपौष्टिक सुवर्णमाक्षिक-
मौक्तिक-कस्तुरी-प्रवाळादि मिश्र अपूर्व गुटिका.

या गोळ्यांनीं क्षयरोग, पांडुरोग, जीर्णज्वर, मस्तकशूल, मेंदूचे विका-
वाळंतरोग, संधिवातादि अनेक वातरोग, कडकी, नेत्रविकार, कटिशूल
इत्यादि नवीन अगर जुनाट असलेले नानाविध रोग ताबडतोब दुरुस्त
होऊन चित्तात्सोहबुद्धि आणि कीर्ती वाढते, अंगांत परिपूर्ण शक्ति येते,
शारिरस्थ रस, रक्त, अस्थि, मज्जा, शुक्र वगैरे सप्तधातूंची वृद्धि होऊन
अनुष्यास सर्व प्रकारें देह अगदीं जोमदार आणि आयुष्मान् होण्यास या
गुटिका हेंच अगदीं प्रतिज्ञचें औषध होय. यामुळें याचे लक्षावधि लोक
नित्य ग्राहक होत आहेत. गोळ्या रुपयाच्या अं. मिळणार नाहीत.
एकदण सहा रुपयांच्या किंवा त्याहून अधिक घेणारास टपालखर्च माफ;
त्याच्या आंत घेणारास ट. ख. वेगळा ४ आणे पत्ते ल.

३२ गोळ्यास १ रु.; ७० गो. २ रु.; १६० गो. ४ रु. २६० गो.
६ रु.; आणि ५२० गो. १० रुपये.

थंडगार नेत्रांजन- यानें वडस, सारा, फुलें, खुपन्या, बिंदुकांच
वगैरे डोळ्यांचे एकंदर विकार ताबडतोब बरे होऊन दृष्टि तीव्र व थंडगार
होते. डवीस १॥ रुपया.

कर्णनाशक अप्रतिम तल—यानें कानांचे सर्व प्रकारचे
व्रण आणि तत्संबंधीं इनर विकार त्वरित बरे होतात. वाटलीस १ रुपया.

दंतरक्षक पूड—ही दांत व हिरव्या यांचें सर्व विकार तत्काळ
दुरुस्त करून दांत स्वच्छ व मजबूत करण्यांत प्रतिज्ञेची आहे. डवी ६ आ.
गजकर्ण, खरूज नायटे इ. विकार ३ दिवसांत बरे होतात
ड. ६ आ.

विचवाचें विप—हें औषध चोळतांच उतरतें. तें ४० मनुष्यास
पुरेतें. ड. ८ आणे

हिमज्वरावर वस्ताद औषध—पाळीचे हट्टी ताप तीन दिव-
सांतच बरें करतें. डवीस १ रु.

पटकी व इतर जुलाब—दोन तीन गोळ्यांनीं जलद बरे होतात.
ड. १ रु.

सुरंगी, मालती, कल्हार, राजविलास, लक्ष्मीविलास, पुष्पराज इ०
बादशाही अति उंची अत्तरे व त्याचप्रमाणें गुलाब, हिना, केवडा, चमेली
जाई वगैरे वगैरे सुगंधी अत्तरे आणि केशांस लावण्याचीं हरएक प्रकारचीं
सुवासिक तैलें पूर्ण खात्रीचीं माफक दरानें मिळतील.

सूचना:-वरील औषधें पूर्ण खात्रीचीं असल्यानें आज पंचवीस
वर्षांत त्याचा लक्षावधि लोकांस अतिशय उपयोग झाला झणून त्याचा
हर्मा फारच खप होत आहे. अनुभवानंतर पूर्ण खात्री पटेलच. होंगी
लोकांच्या वनावट औषधाविषयां ग्राहकांनीं फार सावध असावें. औषधें
माहितीचें खर्च्यासह राखोने किंवा व्ही. पी. नें पाठवूं, प्या. व टपालखर्च
वेगळा. घाऊक घेणारांस कमिशन भरपूर. सर्व औषधांच्याव आरोग्य-
रक्षणाच्या माहितीचें सचित्र मोठें पुस्तक फुकट देऊ. आमची औषधें
मागविणें तां खालील विनचूक पत्त्यावर मागवावीं.

कृष्णशास्त्री विवलकर वैद्य.

मु० पो० आंजलें ता० दापोली • जि० रत्नागिरी.

१५२१२

१५२१२

